

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो वंशरुषिभ्यो नमो गुरुभ्यः प्रणम्य भगवत्पादात् श्रीधरादींश्च सहस्रं संप्र
 दयानुसारेण गीताचार्या समारम्भे १ भारते सर्ववेदार्थभारतार्थश्च कृतस्त्रयः गीतायामस्ति तेनेयं सर्वशास्त्रमयाम
 ता २ कर्मपास्तिज्ञानभेदैः शास्त्रं कांडत्रयात्मकं अनेनूयासनाकांडात्तृतीयो नातिरिच्यते ३ तदेवं ब्रह्मविदि वेदे
 पत्रदुपासते इति श्रुत्वेव वेदास्या दुपास्यादन्तोरिता ४ इयमेशदशाध्यायी उमात् षट्विकेन हि कर्मपास्तिज्ञान
 कांडात्रितयात्मानि गद्यते ५ तत्र युद्धोद्यमं सुखौत्सवादिग्रिमं रत्नांतं बुभुक्षुर्धृतराष्ट्र उवाच धर्मक्षेत्र इति तत्र वेदेते
 षां कुरुक्षेत्रे देवयजनमासेति कर्मकांडप्रसिद्धं कुरुक्षेत्रमन्यत् अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां

धृतराष्ट्र उवाच धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः मामकाः पांडवाश्चैव किमुकुर्वतिसंजयः १ संजय
 उवाच दृष्टुं पांडवांश्चैव कुरुक्षेत्रे युधामन्युः २ पश्येतां
 पांडुपुत्राणामाचार्यमहतीं चमूं ३ द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ४ अत्र परमहंसा साभामार्जुन
 समायुधि युयुधानो विराटश्च दुपदेष्टमहारथः ५ धृष्टकेतुश्चिकितितानः काशिराजश्च वीरवान् पुरु

ब्रह्मसदनमित्यविमुक्तारव्यं ब्रह्मप्राप्तिस्थानभूतं कुरुक्षेत्रं प्रन्यत् ब्रह्मसदनत्वं चास्य अत्र हि जंतोः प्राणेषूत्क्रममाणे
 मुरुदस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूत्वा मोक्षा भवति वाक्यशेषेण व्युत्पादितं एतद्वा इत्यर्थं धर्मक्षेत्र इति विशे
 षणं कुरुक्षेत्रं तर्गतं हि धर्मक्षेत्रमेव न तु तत् ब्रह्मसदनं प्रवर्ग्य कांडे तस्य धर्मक्षेत्रत्वमाश्रयनात् तत्र समवेताः मि
 लिताः युयुत्सवो योद्धुमिच्छन् पांडवानां प्रथमं हृत्तेषु ममत्वाभावस्त्वनार्थं १ द्रुपदं द्रुपदचनया स्थितं अचा
 र्यद्रोणं राजादुर्योधनः राजा बुवीदित्येव सिद्धे वचनयदेतसं हि प्रवृत्तत्वादिगुणवत्त्वं वाक्यस्य सूच्यते द
 पदपुत्रेणेति पूर्ववैरस्त्वननेन क्रोधोदीपनार्थं विशेषणं ३ महर्षासाः मयंत इत्यासाः धनुर्विषयं ते युयुधानः सात्य
 किः द्रुपदश्च महारथ इत्येकः ४ धृष्टकेत्यादयः षट् ५

किंतिमोपश्रयश्चनरापुं

सोम
भीम
१

युधामन्युः सोमद्रोऽभिमान्युः पंचद्वीपदेयाः प्रतिविंध्यादयश्चेति प्रष्टौ चकारात् पांडवाघटोक्तचादयश्चेति प्रसिद्धाग्रा
द्याः सर्वेपिमहारथा एव तत्तत्तत्तत् एकोदशसहस्रेण पोथयेद्यस्तु धन्विनां शस्त्रास्त्रप्रवाणश्च सर्वे प्रोक्तो म
हारथः ७ प्रमितान्योथयेद्यस्तु सप्रोक्तो तिरयस्तु सः रथस्त्वेकेन यो द्वास्यातस्तेर्द्धयः स्मृत इति ६ विशिष्टाश्च
ह्यः निबोधवुद्धस्वभोवादिकस्य परस्मैपदि नो बुद्धेरिदं रूपं संज्ञार्थं ७ प्रस्मयत्तेपि शूराः संतातितापनार्थं परे
पुत्रावत्यं दृष्टुतवोसाहभंगोमाभरित्तर्यः ७ विकर्णः स्वभ्राता सोमदतिर्भूरिप्रवाः जयद्रथपदस्थानेतये

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् सोमद्रोद्वीपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ८ ७ प्रस्माकंतु विशिष्टा ये
तान्निबोधद्विजोत्तमः नायकाममसैन्यस्य संज्ञार्थं ज्ञान्त्वामिते भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समिति
जयः ७ प्रश्नस्यामा विकर्णश्च सोमदतिस्तथैव च ८ ७ प्रत्येव वदवः शूरामदर्थं त्यक्तजीविताः नास्य
सुप्रहरणाः सर्वयुद्धविशारदाः ७ पर्याप्तं तदस्माकं वलं भीष्माभिरक्षितं पर्याप्तं त्विदमेतेषां वलं भीमा
भिरक्षितं ९ ७ प्रयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः भीष्ममेवाभिरक्षंतु भवंतः सर्व एव हि ११

केति कुचित्याहः ८ ७ प्रत्ये शाल्यकृतवर्मप्रभृतयः शस्त्राणि विदाकराणि खड्गादनिप्रहरणानि केवलं प्रहा
रार्थानि गदादनि नानाविधानि येषां ते नानाशस्त्रप्रहरणाः ९ पर्याप्तं संपरितः प्रापं परि वेष्टितं पांडवसैन्यं हि
सप्राप्तौ हि लापितेनास्मत्सैन्येन वेष्टितं शक्यं न तु तदा येनास्मदीयमित्यर्थः एवं च पर्याप्तमित्यस्य कारणं
यमित्यर्थः १० ७ प्रयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः भीष्ममेवाभिरक्षंतु भवंतः सर्व एव हि ११
भिरक्षंतु प्रस्यसेनापतेः चाचल्ये सर्वापि सेनाऽग्रा कुस्मी भवेत् तत्पक्षे ये स्थिराच भवेत् अतः स एव रक्ष्य इत्यर्थः १२

तस्य एवं वदतो दुर्पो धनस्य संजयवाक्यमिदं सिंहनादमिति लभुलं तं तेन विनयेन स्यानुपयोगः कथादित्वात् समूलका
 षं कथंति स्म देत्यानि तादिवत् कुरुवदो भीष्मः प्राग्विराटनगरादौ दृष्टप्रभावा न्याडवान् दृष्टराजो भयमाभूदिति शं
 खंदधो हर्षयुद्धो साहं जनयन् हेतुर्थं शतप्रत्ययः हर्षजनतार्थमित्यर्थः अभ्यप्रन्यंत अभिहताः कर्मक
 तैरिप्रयोगः ७, ७ १४ अवस्थिताभयोऽपि ग्रन्थमावेषु ज्येष्ठावस्थितान्कपि धजपांडवपदाभ्यां भीष्मध्वज
 तस्य संजनयदुर्षं कुरुवदः पितामहः सिंहनादं विनयोच्चैः शंखंदधो प्रतापवान् १२ ततः शंखाश्च मे
 यं प्रयनवान् के गोमुरवाः सहसैवाभ्युहन्त सशब्दस्तु मुलो भवत् १३ ततः श्वेतैर्हयैर्पुत्रैर्महतिस्त्वं
 दने स्थितौ माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतु १४ पांचजन्यं रुषीकेशो देवदत्तं धनं जयः पौंड्रं दधौ महा
 शंखं भीमकर्मा वक्रोदरः १५ अनंतविजयं राजा कुंतिपुत्रो युधिष्ठिरः नकुलः सहदेवश्च सुघोषमलिपुष्पको
 १६ काश्यपश्च परमेष्ठा स शिखंडी च महर्षयः धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापि राजितः ७ दुषेदो द्रौपदे
 याश्च सर्वशः पृथिवीपते सोमदृष्टमहाबाहूः शंखां दधुपृथक् पृथक् १८ स घोषो धार्तराष्ट्राणां ह
 यानि व्यदारयन् नभश्च दृष्टिवोचैव तनुमुलो व्यजुनादयन् १९ अथ व्यवस्थिता नृद्वधोर्तराष्ट्रक
 पि ध्वजः प्रवृत्तेशस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पांडवः २० रुषिकेशो तदा वाक्यमिदमाह महापते सेनयो रूभयो
 र्मध्ये रथं स्थापय मे व्युतः यावदेतान् निरास्येहं पौद्रकामान् व्यवस्थितान् कैर्नया सह यो ध्वमस्मिन् रासमुद्यु
 तं शौर्षे च प्रदर्शयते २१ रुषिकेशो सर्वेषां मिद्रियाणां प्रवर्तकत्वेन परचित्तज्ञं वाक्यमेवाह ननु कंचिदर्थमिति द्योतना
 यं वाक्यपदं वाक्यमेवाह सेनयोरिति २१ रथं स्थापयन् प्रयोजनमाह यावदिति कै सहमया पौद्रव्यं मया सह वा के
 र्यो दुव्यमिति उभयत्र सहशब्दसंबंधः केवामां जेतुं यतं ते मया वके जेतव्या इत्यालोचनार्थमित्यर्थः १२ योस्य
 मानात् ननु शान्तिकामान् यतो दुर्वदः प्रियं चिकीर्षति तेन तेषामपि तत्तुल्यत्वं स्स्चितं २३

तस्य संजनयदुर्षं कुरुवदः पितामहः सिंहनादं विनयोच्चैः शंखंदधो प्रतापवान् १२ ततः शंखाश्च मे
 यं प्रयनवान् के गोमुरवाः सहसैवाभ्युहन्त सशब्दस्तु मुलो भवत् १३ ततः श्वेतैर्हयैर्पुत्रैर्महतिस्त्वं
 दने स्थितौ माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतु १४ पांचजन्यं रुषीकेशो देवदत्तं धनं जयः पौंड्रं दधौ महा
 शंखं भीमकर्मा वक्रोदरः १५ अनंतविजयं राजा कुंतिपुत्रो युधिष्ठिरः नकुलः सहदेवश्च सुघोषमलिपुष्पको
 १६ काश्यपश्च परमेष्ठा स शिखंडी च महर्षयः धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापि राजितः ७ दुषेदो द्रौपदे
 याश्च सर्वशः पृथिवीपते सोमदृष्टमहाबाहूः शंखां दधुपृथक् पृथक् १८ स घोषो धार्तराष्ट्राणां ह
 यानि व्यदारयन् नभश्च दृष्टिवोचैव तनुमुलो व्यजुनादयन् १९ अथ व्यवस्थिता नृद्वधोर्तराष्ट्रक
 पि ध्वजः प्रवृत्तेशस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पांडवः २० रुषिकेशो तदा वाक्यमिदमाह महापते सेनयो रूभयो
 र्मध्ये रथं स्थापय मे व्युतः यावदेतान् निरास्येहं पौद्रकामान् व्यवस्थितान् कैर्नया सह यो ध्वमस्मिन् रासमुद्यु

महाभयत
श्रीभा.
२

रथोत्तमं स्यापयित्वा उवाचेति द्वयोः संबंधः २४ महीचितां पृथिवीं चराणं २५ पितृन् पितृव्यादीन् भूरिषवः प्रभृतीन् पि
तामहात्मीयादान् मातुलांश्चाल्यादीन् भ्रातृन् दुर्योधनादभ्युज्जान् लक्ष्मणादीन् योत्रान् लक्ष्मणादिपुत्रान् सखीन् प्र
प्यस्य मातृन् २६ सुहृदः कृतवर्मादीन् २७ कृपयास्नेहेन सच स्वजनमिति विशेषेण नदप्रदर्शयते २८ सीदंति

सुतय उवाच एवमुक्तो रूषिकेशो गुडाकेशेन भारत सेनयो रुभयोर्मध्ये स्यापयित्वा रथोत्तमं २४ भीष्मद्रोणप्रमुखतः
संबंधं च महाक्षितां उवाच पार्थ पश्येतां समवेतां कुरुनिति तत्रापश्यत् स्थितां पार्थः पितृन् नयपितामहान् २५
चार्यान् मातुलांश्च भ्रातृन् योत्रान् सखींस्तथा श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयो रुभयोरपि तांस्तस्यैव सकोते यस्य
वान्वंधून् वस्थितान् २६ रूपपापरया विष्टो विषीन् नैदं निदमव्रवीत् अर्जुन उ० दृष्ट्वैव स्वजनं कृष्णपुत्रं
समुपस्थितं २८ सीदंति मम गात्राणि सुखं च परिशुष्यति वेपथुश्च शरीरं मे रोमहर्षश्च जायते गांडीवसं स
ते हस्त्वा त्वकैव परिदह्यते न च शक्तौ मम वस्था तु भ्रमती वच मे मनः ३० निमित्तो निच पश्यामि विपरीता
निकेशवः न च श्रेयो नुपश्यामि हृत्वा स्वजनं माहवे ३१ न कोऽसौ विजयं कस्य न च राज्यं सुखानि च त्वमेव स्थिता
युद्धे प्राणं स्यत्काधना विधौ ॥ किं नो राज्येन गोविंद किं भागे जीवीतेन वा येषामर्थे कंक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि
च तद्मेव स्थिता युद्धे प्राणं स्यत्काधनानि च ३३ प्राचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः मातुलाश्च श्व
शुरा पुत्राः श्यालाः संबंधिनस्तथा एतान् न हंतुमिष्टमिष्टं तोषिमधुसूदनः अपि त्रैलोक्यं राज्यं हंतुः किं नु म
हीकृतेः ३५

निश्चेष्टानि भवंति रोमहर्षे रोमांचः २५ ३ निमित्तानि लोकक्षयकराणि भूमिकंपादयति ३२ ३३ शयनादिति श्यालशब्दो
इत्यादिः विजयमातुरुतवाद्या स्यात्तादिति मंत्रवर्णितं स्यात्ता जानावपेतीति वास्यं सूर्यं स्यतेरिति पारकः ३४ हंतुं द
ष्टापि मम न भवति किमु तदंतत्त्वमित्यर्थः महाकृते पृथिव्यर्थे ३५

शिव
२

आततायिनः अग्निदोषरदशैवशस्त्रपाणिधनापहः क्षेत्रदरहरश्चैव षडेते आततायिनः आततायिनः मायातंहन्यादे
 वाविचारयत् आततायिवधेदोषोहंतुर्भवति कश्चनेति यद्यप्येवं तथापि एतादृक्त्वा अस्मान्पापमेव प्राप्नुयेत् आतता
 यिवधो हि अर्थशास्त्रविहितः न हि स्यात्सर्वभूतानीति न धर्मशास्त्रेन च सर्वस्मात्पुनः संयथोक्तं पापमेव लकेन स्मृत्यो
 विरोधेनोपस्तुवत्तत्वात्पुनरुक्तः अर्थशास्त्रात्तु बलवद् धर्मशास्त्रमिति स्थिति रिति प्रस्मान् हत्वा एतान् आ
 ततायिनः पापसेवाश्रयेत् इत्यपराधो जनात्तथा च एत एवास्मद्वधेन तु पतुनतु वयमेतेषां वधेन तु ध्याम
 इति भावः ३६ ३८ ननु प्राकृतो न निवर्तत ध्यातादपि रेणादेपीति विजितं सन्नियस्येति च पुनरुदनिवृत्तिः हिंसया

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः को प्राप्तिः स्याज्जनार्दनः पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वा तानाततायिनः ३६ तस्मात्ता
 हावयं हंतुं धार्तराष्ट्रान् स्ववां यवान् सृजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधवः ३७ यद्यप्येतेन पश्यंतिलोभो
 पहतं च तसः कुलं तप्यकृतदोषं मित्रदोहे च पातकं ३८ कथं न ते यमस्माभिः पापादस्मान् निवर्तितं कुलं त
 पकृतं दोषं पश्यद्विजं नार्दनः ६९ कुलं तप्येपणस्पति कुलधर्मः सनातनाः धर्मनष्टे कुलं हत्वा स्वमध
 र्माभिभवत्युतः ४० अधर्माभिभवो न ह्यस्मि पदुष्यति कुलं त्रिवः स्त्रीषु दृष्टं सुवार्त्तं यज्ञायते वर्णसंकर ४१

चरेतिः सन्नियस्येष्टा तत्कथं पुनरिति मिच्छसीत्याशंकाह कथमिति साहिलोभमूलिका स्मृतिः कुलतप्यदोषविधि
 नाबाध्यते यथा प्रौढवरी स्पष्टोद्गायेदिति स्पर्शनविधिना विरुद्धाः सती प्रौढवरी सर्वावेष्टयितव्येति सर्ववेद्यनस्मृतिर्वा
 व्यतलोभमूलकत्वात्तद्वत् न हि विधिमात्राद्यत्किंचित्कृतव्यस्येनादीनां अधर्मरूपाणामप्यवश्यानुष्ठेयत्वापत्तेः तस्मा
 द्यत्फलतो न दुष्यति तदेव विहितं धर्मरूपमनुष्ठेयं यथोक्तं फलतोपि च यत्कर्म पाप्मनानां नुवध्यते केवलं प्राप्तिहे
 तुत्वात् तद्धर्म इति कथ्यत इति श्रेयनादिवत्पापानुवंधित्वात् पुनरुक्त्या न्यमेवेत्यर्थः ३९ पुणस्पतिः प्रनुष्टात्त एव
 दानामभावात् प्रवशिष्टं वासादिरूपं वंशं धर्मलोपात् अधर्माभिभवति ४० दुष्टं सपुत्राय वर्णं तस्मिन् पाप्मानां सु ४१

अर्जुन उवाच ॥ जन्म मरणं श्री भगवानुवाच ॥ कुतश्चि कर्मसंलंबं कलव्यं विषमे युद्धसंकटे ॥ अनार्यैर्भारुभिर्जुष्टं सेवितं न तु त्वा दृशे ॥
 रैः न प्रार्यैर्जुष्टमिति वायुतु ॥ प्रार्यैर्जुष्टमिति विग्रहो दर्शितः ॥ तत्प्रार्थये को वियदस्युत्क्रमदोषादुपेक्षे ॥ प्रत एवास्वर्गमकार्ति क
 रं च हे ॥ अर्जुन स्वधस्य भवतो नैतद्युक्तमिति भावः ॥ २ तदेवाह लैव्यमिति लैव्यं निर्वीर्यत्वं न वशकोभ्यवस्थातुमित्युक्तरूपं समा
 नेतत्त्वमिमांहा देव प्रतिभटे युक्तं ॥ प्रतः ॥ उद्रेतुर्धृदयकृतमेव तव दोर्वल्यं न तु शक्तिसहायाद्यभावकृतं तत्पत्न्योऽतिष्ठ युद्धा
 य परंतप शत्रुतापन ॥ ३ ननु शत्रुवो वा स्वभावदुष्टा वा तापनीयाः ॥ न तु बंधवाः साधवश्चेत्यर्जुन उवाच ॥ कथमिति मधुसूदन
 रिरुदनेति संवोधय नूतवापि दुष्टनपिशत्रु न तापयतः ॥ राजा हौम दुष्टे ॥ गुरु च भाष्मद्रोणे जहाति वक्तुं मयुक्तमिति सूचयति

श्री भगवानुवाच ॥ कुतस्त्वा कर्मसंलंबं विषमेशमुपस्थितं ॥ अनार्यैर्जुष्टमस्वर्गमकार्ति कर्मजनः ॥ १ लैव्यं मास्मामापा
 र्थनैतत्त्वमुपपद्यते ॥ उद्रेतुर्धृदयदोर्वल्यं तत्पत्न्योऽतिष्ठ परंतपः ॥ २ अर्जुन उवाच ॥ कथं भाष्ममहं संख्येद्रोणं च मधुसूदन
 ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
 कामांस्त्वगुरुनिहेव भुंजीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५

समानार्थकमिदं संवोधनं व्यपवक्तुः ॥ शोकेन विह्वलत्वात् न पो न रूप्यदोषा बहमित्यने इषुभिरिति ताभ्यां महसा वापियोद्धमशक्यं
 किमु तवाणेरिति भावः ॥ ४ ननु युद्धोद्यतो नंगरुणामपि वधः ॥ श्रेयानित्याशंकारः ॥ गुरुनितियद्यपि त्वदुक्तं प्रशस्तमेव तथा
 पि महानुभावान् गुरुन् प्रहत्वा भैर्यमेव भोक्तव्यं प्रशस्ततरं एवं तर्हि गुरुं तत्को दुर्योधनादीने वदुष्टान् जहात्याशंकारः
 अथ कामानिति धनार्थे नो गुरुवो वश्यं दुर्योधनसाहाय्यं करिष्यंति तेन तद्वधोऽपि प्रशक्त एवेत्यर्थः ॥ तुशब्दः पक्षांतरोपन्या
 सार्थः ॥ इहैव ननु पारलोके भुंजीयेति संप्रश्नेति ॥ गुरुन् प्रहत्वा भैर्यं प्रयेयः ॥ उत्तहत्वा भोगे संपादनं प्रयेय इति संप्रश्ने
 स्वयमेवां त्यपक्षेदूषणमाह ॥ रुधिरप्रदिग्धानिति ॥ ५ ॥

य एवंतर्हि भेद्यमेव ते श्रेय इत्याशंकाह न चैतदिति यद्यप्यस्य विषयस्य भेद्यमेवेष्टं तथापि नः प्रस्माकं सत्रियाणां भेद्यभोग
योर्मध्ये कतरन् गरीय इति वयं न विद्मः न तु कं युद्धमेव गरीय इति तत्राह यदेति यदियाववयं जयेमेव शत्रुन पदिवानो
स्मान् शत्रव एव तयेयुः इदमपि न विद्मः अंत्यपक्षे पुनर्मरणमप्राप्यितं भेद्यमेव वा पद्यत इति भावः ननु मयि सहाये सति
तव जय एव निश्चितमत आह पानेवेति इष्टनाशाय योऽपि परजय रूप एवेत्यर्थः पतु निश्चिते विभेद्यश्रेयस्त्वे पुनर्पुद्ग
भेद्ययोः कतरन् श्रेय इति संशयो नोचितः अतो न प्रस्माकं मध्ये कतरन् सैन्यं गरीय इति व्याख्येयमिति तदसत् धर्मसंज्ञ
टचेता इति वाक्यशेषादुक्तसंशयस्यैवोचितत्वात् न सैन्यगरीयस्त्वसंशये नैव जयसंशये न्यथा सिद्धेऽन्यतरसंशयवैष्य

न चैताद्विद्मः कतरन् गरीयो यद्वा जयेम यदि वानो जयेयुः पानेव हत्वानजिजीविषामस्ते वस्थिताः प्रमुखे वा
तं राष्ट्राः ६ कार्यण्यदोषोपहतस्वभावः ७ छात्रित्वां धर्मसंज्ञ टचेताः यद्येयः स्यान्निश्चितं ब्रूहितमे शिष्य
स्ते हंशाधिमांत्वां प्रपन्नं ८ नाहि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यष्टौ कमुष्टौ षण्णमिन्द्रियाणां अवाप्य भूमावमु
पन्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यं ९ संजय उवाच एवमुक्त्वा हृषीकेशः गुडाकेशः परंतपः तपोत्सव
तिगोविंदं मुक्त्वा तस्मावभ्रवहः ९ तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निवभारत सेनयो रुभयोर्मध्ये विषादं तमिदं वचः १०

यमांतविशेषाध्याहारदोषाच्च ६ उक्तसंशयवानेव एष्टितिकार्यण्येति कार्यण्येदीनत्वं स्वभावः शोर्मते जोधति रीत्यमि त्या
दिनावत्समा एतत्सणः शेषं स्पष्टं ७ ननु क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वा तिष्ठ परंतपेति युद्धमेव श्रेय इत्युक्तं किंपुनः ८ छात्रास्य
आह नहीति बंधुनाशं निमित्तः को भोगो राज्यलाभेन वाननिवर्तयिष्यत इति युद्धदम्यं कंचित् निवृत्तिरूपं शमोपायं
हात्पाश्र्वः अत्रार्जुनविषादव्याजेन ब्रह्मविद्याधिकारिविशेषणं भेद्यवर्षा इहामुत्रार्थफलभोगविधिश्च दर्शितः
८ ९ तमिति मूढोपपन्नमृद्वदतीति प्रहसन्निदं वत्समा ए १० ॥ ॥

५५

प्रजुतस्य देहनाशोऽप्राप्तनाशधाः स्वधर्मयुद्धे वा धर्मधारिणि मोहद्वयंतत्राद्यं वृत्ताविद्यासूत्रभूतेर्विशिष्टाश्लोकेरपि नि
 नीषन् श्रीभगवानुवाच > प्रशोच्यानन्वशोचस्त्वमिति जीवायेतं वाव किलेवं प्रियतेन जीवो प्रियत इति श्रुतेः देहाद्यु
 पाधिनाशोऽप्यकषावत्राश्रयितत्वेन प्रशोचनीयात् भीष्मादीनन्वशोचः कथमेते गुरवो मया हंतव्याः कतं वा तं
 विना जीविष्यामीति शोकं कृतवानसि एवं मूढोऽपि त्वं प्रज्ञावादान् शब्दान् नरके नियतं वासः पतंति पितरो घेषा
 मित्यादिर्भावसे परं न प्रज्ञावानसित उद्देतुः गतास्स निति गतास्स न गतप्राणन्देहान्नानुशोचंति प्रत्युत निर्हरंत्ये

श्रीभगवानुवाच > प्रशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भा
 यसे गतास्स न गतास्स नानुशोचंति पंडिताः ११ ॥

वहतेन प्राण एव द्रष्टुं न तु देहः तथा च श्रुतिः प्राणो हृदि ता प्राणो मात प्राण आचार्य इत्यादिः अत एव स प्राणनेतान् अ
 मयं तं न रं प्रेतादिहंतात्वमसि धित्वा मिति वदंति उक्तां त प्राणान् दहंत मुपि नैवं वदंतीति लोकवेदप्रसिद्धिः तस्मादात्मा
 देहादत्यः चेतनत्वात् व्यतिरेकेण घटवत् यदि देहश्चेतनः स्यात् मृते पितत्र चैतन्यमुपलभ्येत तस्मादेहनाशो ना
 त्माताशमन्वानो मूर्ध्नि एवासीत्यर्थः यत्तु प्रज्ञानां पंडितानां श्रवादान् वक्तुमयोग्यान् भाषसे इति तार्किकव्याख्या
 नंततः प्रदीर्घं यजोदुर्लभत्वात् विशेषाध्याहारसापेक्षत्वाच्चोपेक्ष्यं १२ ॥

ननु देहादप्योपि देहनाशेन नश्यतां कोशकार इव कोशनाशेनेति तत्राह नत्वेवाहमिति त्वसहमिमेव सर्वे प्रनादयो न तांश्च
 स्मद्वत्यर्थः जानु कदाचित् ग्रहं न प्राप्सं इति न प्रपितुं प्राप्समेव तथा त्वेमपि नासारिति न प्रपित्वा सारीरेव इमे जनाधिपाः रा
 जान इत्युपलक्षणं सर्वस्य जंतु जातस्य नासन्निति न प्रपित्वा सन्नेवेति यो जना प्रनादित्वा दनं तांश्च ग्रहं न वेति न भविष्या
 म इति नैत किंतु सर्वे भविष्याम एव ननु देहस्यानामत्वे कथं तत्पीडया यं पाडयत इति चेत् यद्दत्तदभिमानमात्रादिति वू
 मः यद्वा हि पक्षः परशरीरे विराजित इति तत्पीडया देहपतिर्न बाध्यते तस्य तदानीं देहाभिमानाभावात् पक्षस्तु बाध्यते इति
 मानसत्वादिति लोके प्रसिद्धं किंच प्राचीनकर्मव्यतिरेकेण जीवनं नोपपद्यते कृतहाना कृताभ्यागमप्रसंगात् वृत्ता
 दिष्वपि प्राकर्मस्तीत्यनुमेयं स्यादवरजीविका प्राकर्मपूर्विकात्वात् प्राकर्मिकक्रिया पूर्वकास्मदादिजीविकावत् अपि

नत्वेवाहं जातुना संनत्वं नेमे जनाधिपाः न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परं ॥

च किं वा वै चिन्मात्रकार्यवै चिन्मं दृष्टं घटशरावोदं च नादिषु तद्वदिहापि सुखंदुःखादिवै चिन्मं प्राकर्मवै चिन्मा दृष्टे
 यंतथा सद्यो जातस्य गोवत्सस्य स्तनपानादौ प्रवृत्तिः जंतुमात्रस्य मरणत्रासश्च प्रभावीयानुभवजनितसंस्कार
 जस्योभोजनादिप्रवृत्तिचोरासादिवदित्यतोस्ति प्राचीनकर्मप्रविचलौकि कशास्त्रप्रसिद्धमेतत् यथा देवद
 त्तः स्वशरीरे कंटकवेधेन विद्यते एव शत्रुकृतयो देवदत्तप्रतिमायां कंटकेन विद्धायां देवदत्तो व्यथते तत्र व्यथा हेतु
 र्नांतरंधातुवैषम्यं नापि बाह्यं कंटकवेधादिकिंतु कैवलं प्राकर्ममात्रं एवं च बीजांकरन्यायेन कर्मतत्तत्संस्कार
 रपरं परधानादिः संसारइति देहनाशादात्मनाशोस्तीति न भाष्यादयः शोचनायाः अत्र पूर्वस्मिन् स्थलोके प्राप्समनो देह
 दम्पत्वमुक्तं गतास्त्रेहानिति विशेषणं न प्रत्रनुसस्मशरीरविशिष्टस्यात्मनो व्यवहारदृष्ट्या नित्यत्वं साधितमिति भेदः ॥

यद्यप्येवं तथापि देहवियोगजः शोको भवत्येवेत्पाशं काह देहिनः इति देहो स्थूलसूक्ष्मो विद्येते प्रस्य स देहाविदात्मा त
 स्य यथा स्मिन् स्थूलशरीरे कौमाराद्यवस्थासु देहभेदेऽपि एकवाहकाल्पशसमिदानो रक्षोस्मीत्यभेदप्रत्यभिज्ञानादेकं बाला
 दिशरीरेभ्यो न्यत्वे च व्याहृतेभ्यो नृपतंभिन्नकुसुमेभ्यः सूत्रमेवेति न्यायादेवं देहांतरप्राप्तिरपि स्थूलाक्षरादनेषां लिंग
 शरीराणां सूक्ष्माणां स्थूलशरीराकारिणां प्राप्तिः अयमर्थः यथा एकमपि स्थूलशरीरं कौमाराद्यवस्थाभेदादनेक
 रूपं एवं नित्यमपि लिंगशरीरं प्राणिकर्मभेदात् सुरनरतिर्यगाद्यवस्थाभेदादनेकं भवति ततश्चोक्तं न्यायेन स्थ
 लादिव सूक्ष्मादपि शरीरादात्माविविक्ते एव एवं च शोकादिधर्मिणो लिंगादपि विभिन्नस्य तवोष्टवियोगजः शो

देहिनेस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा तथा देहोतरप्राप्तिधीरस्तत्र न मुह्यति १३

कोऽपि न युक्तः अतएव तत्र तस्मिन् विषये धारो न मुह्यति अभिमानिको शोकमोहो देहद्वयाभिमानत्वात् धीरं न
 बाधेते अतस्त्वमपि धीरो भवेति भाव एव भूलोकयोर्गतास्त्विति वयमिति च बहुवचनं उपाधिभेदाभिप्रायः अत्र
 तु देहिन इत्येकवचनं उपाधेयविदात्मेकाभिप्रायमिति ज्ञेयं तथा च शुक्तिरेकस्यात्मनोऽप्याधिकं भेदमाह यथा
 घञ्ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्नावरुधेः को नु गच्छन् उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजो यमा
 तेति क्षेत्रेषु वक्ष्यमाणान्तरेण स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयात्मकेषु एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापि स
 र्वभूतो तस्मात्तेति च एकत्वाच्च विभुत्वमप्यसिद्धं तेन देहादीनाममित्यानामविभूतां च पराभिमतत्वात् त्वंप्रत्या

ननुःप्राप्तमनो लिंगशरीरादन्यत्वेपि ग्रहं दुःखादिधर्मप्रयत्नं दुर्कीरं ततश्च भीष्मादिवंधुवर्गनाशे सति दुःखं संबन्धो भवत्येवेत्याशंकाह मात्रास्पर्शा इति भाष्ये ते विषया आभिस्ताः मात्रा इन्द्रियवृत्तयः पञ्च दश प्रज्ञा मात्रादयः दश भूतमात्राः नामादयः कोष्ठीति के प्रसिद्धा इन्द्रियविषयरूपाः ग्राह्याः तासां स्पर्शा विषय विषयभावेन संबन्ध इति व्याख्येयं यद्यमात्रा प्रमात्रा सह स्पर्शाः विषय इन्द्रियसंबन्धाः स्पर्शाशब्दस्य च तद्वाचित्वं स्पर्शात्कृत्वा वहिर्विद्या नित्यत्र दृष्टं तत्र स्पर्शपदेन द्वयोः विषय इन्द्रिययोरपि लाभः तेन प्रमातुः प्रमाणद्वारा प्रमेयेण सह संबन्धः सर्वशीतोष्मादिव दग्मापायि न उत्पत्तिविनाशशाला प्रत एवानित्याश्च तद्देवसुखदुःखदः प्रतस्तान् निति तत्तत्सहस्वहे कौंतेय भारतेत्युतम वंशयत्वेन धीरत्वं मस्य स्त्वं प्रमतिप्रमात्तत्वादिरनर्थो हि सुप्ति समाधिग्रहावेशादिष्वभावाज्जाग्रत्स्वप्नादौ भावश्च काद

मात्रास्पर्शस्तु कौंतेय शीतोष्मसुखदुःखदः प्राग्मापायिने नित्यास्तोऽस्ति तित्त्व
भारत १४

चित्कदया आत्मनि प्रतीयमानोऽपि रुरगादिव मिथ्या भूतः स न तद्धर्मत्वं भजते यद्यत्राभेदेन कदाचिद्भाति कदाचिन्नत तत्राध्यस्तरज्ज्वा मि व स र्पः प्रमात्रादिश्च प्रतीचिप्रत्यगभेदेन कदाचिद्भाति प्रतो मिथ्येति निश्चितं तेन प्रतीचिप्रमात्तसं बंध एव न स्तिसि सत्यमिथ्या वस्तुनो वस्तुवसंबन्धायागात् प्रमात्तधर्म एणंदुःखादीनां तु प्रतीचि संबन्धो दूरापेन एव कथं तर्ह्योऽस्मिन्निदुःखित्वप्रत्ययः तत्रेदुपाधितादात्म्यसादिति वूमः प्रत एव जप्ति दृष्टं दुःखं स्वनेनानुवर्तते स्वप्ने दृष्टं वा जाग्रति न दृश्यते तथा चेषु कृतिः स यतत्र पश्यति पुण्यं च पापं चानन्यागतो भवत्यसंगो ह्ययं पुरुष इति कामः संकल्पो विचिकित्सेत्यादि शक्तिरेतत्सर्वमन एवेति प्रभेदनिर्देशात्कामादिसर्वविकारोपादानत्वं मनस एवाहृतस्मात्स्वप्न इवात्म

स्वनिभावः १४ १४

नितिज्ञाफलं प्रत्यक्षमेवेत्याह यंहीति एतेमात्रास्पर्शः प्राक् व्याख्यातरात्माविविधाः प्रपियंकाग्रतिस्वप्नेसंप्रज्ञातसमाधौवान
 व्ययपंतिस्त्वस्थानात्रप्रच्यावेषंतिपुरुषंपुरुषं प्रष्टासुवसतीतिपुरुषस्तंपुरश्चकर्मद्रियादिखलुपंचतथापरालिजानेद्रि
 याणिमनःप्रादिचतुष्टयंचप्राणादिपंचकमद्योविषदादिकंचकामश्चकर्मचतमः पुनरर्थमायूरितिप्रसिद्धाः यदास्थूलसू
 क्ष्मोपाधिमध्ये एवइतरासांप्रतर्भावात् अत्रश्रुतितमएवग्राह्येतेनकारणोपाधेरपि आत्मनोविविक्तत्वंदर्शितंपुरुषवे
 भित्त्वमप्येतदनभवितुंयोगोसिसर्वपुरुषप्रेष्टत्वादितिस्त्वप्यति उपाधित्रयस्यागादेवसमेसुखदुःखेयस्यतंनहिसमाधिस्थ
 ससुखायदुःखायवाशीतोसस्यशोभवतइतिपुक्तमस्यसमदुःखसुखत्वंधारंध्यापिनंयोगिनंनव्यपयंतिसोमृतत्वायक
 ल्यतेयोगोभवति १५ ननुसुप्तिस्माध्यादौत्यक्तोपाधेरात्मनः समदुःखसुखत्वेपिसोपाधिकदशायोतप्रायःपिंडस्यदग्ध
 त्वमिवतस्यदुःखित्वंदुर्वारंउपाधिश्चमूलप्रकृतेर्वीयेकार्यप्रमात्रारूपइति तत्सत्त्वेननिर्मलेच्छेदमहत्यतःसोमृतत्वाय

यंहिनव्यययुंतेतेपुरुषंपुरुषवर्धभः समदुःखसुखेंधीरंसोमृतत्वायकल्यते १५ नासतो

विद्यभावोनाभावोविद्यतेसतः अयोरपिदृष्टेस्तत्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः १६ १६
 कल्पतइत्यनुपधमित्याशंकाह नासतइतिप्रमात्रादेरागमापायित्वेनकदाचित्कत्वात्तज्जृगादिवदसतःभावःसत्ताकाल
 त्रयेपिनास्तिप्रथमर्थः प्रमात्रादिर्मलान्नानेनविदात्मनिकल्पितःमूलज्ञानस्यचात्मज्ञानेननिवृत्तौकारणभावात्पुनःप्रमा
 त्राद्युद्भवोनास्तीतिनिप्रसूहममृतत्वंज्ञानानुसिध्यतीति नन्वप्रतीतिमात्रात्प्रमात्रादेर्मिथ्यात्वोपगमेऽप्रात्मनोपिसुषुप्त्या
 रावप्रतापमानत्वाविशेषामिथ्यात्वमस्तुइत्यशंकाह नाभावोविद्यतेसतइतिसदस्तुनः अभावोसत्त्वंकदाचिदपिनविद्यतेसु
 पुत्यादावपिअस्तुभूतयोः सुखाज्ञानयोः सुखमहमस्वाप्सनकिंचिद्वेदियमिति उत्पानेपरार्शदर्शनात् सदन्भवमंतरेणत
 योःपरामर्शसंभवात् अतःसतोःसत्त्वंनास्तिमुनिरपि सुप्तौकेवलंप्रमात्रायभावंदशोनित्यत्वेचाहयद्वैतत्रपश्यतिपश्यन्ने
 तन्नपश्यतिनदिद्रष्टृदृष्टेविपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वान्नतुतद्वितीयमस्तिनतो न्यद्विभक्तंयत्पश्यदितियदिप्रमात्रा

म. भा. ७
 दिसिद्धिस्तर्हि सतोर्थस्य सुख्यादावदर्शनं सान्निध्याभावाद्दृष्टं लोपादावक्तव्यं नाद्यः प्राक्तदृष्टनष्टस्वभावस्यास्य
 असद्रावकल्यतायोगान्नान्त्यः उदाहृदयाश्रित्यैव तन्निषेधात् तस्मादुभयोरसत्यत्वेन वा साम्यं दुर्वचनं ननु सति
 आकाशादेः क्वचिदेविदेशो काले चाभावोपपद्यमानास्ति तथापि सतएव परमाणोर्देशांते रभावोक्तिः प्रागसतो
 पिवटादेर्भावश्च दृष्टः तत्कथमुच्यते नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इत्याशंक्य विद्वद
 नुभवेन नुरस्यति उभयोरपीति अतो याथात्म्यं यथास्वप्ने नमः कुंभरज्जुगादयो
 नित्यत्वा नित्यत्वसत्यत्वादि धर्मेति तत्तयानि श्रिता अपि प्रबोधेनास्यंते त
 द्वाजाग्रदृष्टा अपि ते तत्त्वज्ञानेन बाध्यंते ननु जाग्रदसनावशात् स्वप्न
 तमप्रादौ नित्यत्वादि निश्चयो भ्रम इति चेत् अनादिका
 लप्रवृत्तप्रागभावीपसंस्कारवशात् भाग्यत्वेन मप्रादावपि स
 भ्रम इति तत्त्वं ननु स्वरूपसदेवरजतादिकं गगनादिकं भुक्त्वा दावध्यस्य
 तेन त्वसतशशशृङ्गादिकं गगनादिकं तत्त्वद्रोत्यास्वरूपेण असदपि कथमात्मन्य
 ध्यस्यत इति चेत् अध्यासे हि पूर्वमुभवमात्रमपेक्ष्यते न त्वनुभूतस्य स्वरूपेण सत्त्वमपि दर्पण
 प्रतिविंविते गगने विनै ल्याध्यासदर्शनात् तेन च गगने नै ल्यं स्वरूपेण सत्त्वमस्ति प्रयवान्यत्राध्यस्यते तस्माद्
 मपरंपरायाः संभवात् स्वप्नदृष्टभिरिवास्मानिरदृष्टमपि सदसतोर्वायाथात्म्यं प्रबुद्धैर्द्रष्टृशक्यमेव तथा च श्रुतयने
 ह नानास्ति किंच न अस्तीति बोधव्ययः अतो न्यदार्तमित्याद्याः अनात्मनो सत्वमात्मनश्च सत्त्वं प्रतिपादयंति ए
 वे सतो राने नासतो वाधात् कैवल्यं सिध्यतीति भावः १६

शिव
 १७

यस्याभावेनास्ति तस्य सतः सत्त्वे किं मानमिति शङ्काह अविनाशितित्वादेन प्रकृतं सत् परामृश्यते येन सताद्दे सर्ववियदा
 हि भूमेतेषां प्रवृत्तः स न पटः सन्निति सर्वस्य सदभेदानुभवात् यथा घटो मृतश्चावामृदिति घटादानां सदभेदानुभवान्मृदया
 दानकत्वे बोध्यं ननु मृदुत्वादपि किं विदाकारवद्भवतीत्याशङ्काह अविनाशितित्वात् प्रविनाशिविधिः प्रथमार्थः पूर्वाव
 स्यापरित्यागोऽविनाशः मृद्विपिंडाकारतां त्यक्त्वा घटी भवति अतः सा विनाशशाला विकारधाराश्रयत्वात् प्रवृत्ततु न तथा
 किं तर्हि रजुवत्स्वयमविनाशदेव कार्यकारं भवति स्वकीयेन सता स्फुरणे कार्ये पयति अतो विनाशितया च कृतयः अ
 नायमानो वदध्या विजायते जात एव न जातं कोचेन जनयेत्युनः प्रजायमानः जन्माख्यं विकारमलभमानोऽपि जा
 यते विपदादिस्फेरा विभवति तथा लोकदृष्ट्या जातो घटादिकार्ये परमार्थः दृष्टुं न जायते परिणाम्युपादानस्वाभावा

अविनाशितुतद्विधियेन सर्वमिदं तत् विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ७ ॥

तमृदादेस्तु स्वाप्नमृदादिव तु छत्वात् अत एनं घटादिको नु जनयेत् कोऽपि कृतर्हि सभासत इति चेत् रज्जुरगादिव दिति द्वंद्वेन
 रमेतत् तथा प्राणवै सत्यं तेषां मेष सत्यं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति सतः सत्यत्वेन प्राणोपलक्षितस्य प्रपंचस्य सत्यत्वं स
 तो भानमेव प्रपंचस्य सत्यत्वं सतो भानमेव प्रपंचस्य भातमिति तथा च प्रपंचगते सता स्फूर्ती सतः सत्त्वे प्रमाणमित्यर्थः श्रुतिश्च
 अन्तेन सौम्यशृंगेनायो मूलनिष्ठश्च द्विः सौम्यशृंगेन तेजो मूलमनिष्ठं तेजसा श्रेष्ठं शृंगेन सन्मूलमनिष्ठं सन्मूलाः सौम्ये
 मा प्रजाः सदा यतनाः सत्यतिष्ठा इति सतो जगुपादानत्वं कार्यलिङ्गेन दृश्यते सतो विनाशित्वं च विनाशहेत्वभावादित्याह
 विनाशमिति न व्येति नापत्तयत इत्यव्ययं एतेन सर्वविकारस्य विनाशो नास्तीत्यर्थः अपत्तयो हि जन्मादिविकार
 वत एव भवतीति स एवात्र सर्वविकारोपलक्षणतया बोध्यः न कश्चिदित्यनेन तदव्ययस्य विनाशहेतोर्भावो दर्शितः द्विती

म.भा.
भा.टी.

एवं सतः प्रात्मनो नित्यत्वं असतो देहादेर नित्यत्वं चोक्तं मुपसंहरन्नेन युद्धाभिमुखं करोति अंतवंत इति यद्वानासतो विद्य-
तो भाव इति असतो देहानां कालत्रये पिसत्त्वं नस्तीति परमार्थं दृश्यं उक्तं तथापि तादृशमप्रतिपद्यमानस्य नरकादिभय-
मनुरुध्यमानस्य व्यवहाराभिप्रायेण नित्या नित्यविभागमभिप्रेत्य देहानामंतवत्त्वमुच्यते इति न दोषः नित्यत्वं कालापरिच्छे-
द्यत्वं तच्च व्यवहारेण न भरोष्यस्तीत्यत उक्तं अनाशिन इति नाशोऽप्रदर्शनं तद्वानहिः प्राकशः नभः प्रात्मनिलीयत इति
स्थितेः अप्यंतु न तथेत्यनाशो सर्वदेवप्रकाशमान इत्यर्थः एतदपि घटादिव दृश्यत्वेनेत्याह अप्रमेयस्येति तथा च

॥ अंतवंत इमे देहानित्यस्योक्ताः शरीरिणः अनाशिनो प्रमेयस्य तस्माद्बुद्धस्वभारत १८

तिरात्मनः अप्रमेयत्वमाह एतदप्रमेयं ध्रुवमिति अप्रमेयमित्यर्थः एतच्चात्मनि प्रमाणप्रसरात् ज्ञेयं तथा च श्र-
तिः येन सर्वं विज्ञातं तत् केन विज्ञानीया हि ज्ञाता रमरे केन विज्ञानीयादिति प्रसिद्धिस्त्वस्य प्रत्यगात्मत्वादेव यत्सा-
क्षादपरोक्षोद्भूतयः प्राप्ताः सर्वतर इति श्रुते उक्तं च प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाणास्तथैव च यत्प्रसादात् प्रसि-
धं तितदसंभावेना कुत इति तस्माद्बुद्धस्वभारत भीष्मादिदेहानां मिथ्यात्वादनित्यत्वाच्च स्वयमेव नष्टप्रा-
यत पाहनानि हृत्पात्वया स्वधर्मो न नाशनीय इति भावः १८

शिव
८

ननुनासतोविद्यतेभवेः इतित्यायेनाः सतोमात्रादेर्मिथ्यात्वेननिः स्वरूपत्वात्कर्तृत्वंनसंभवतिः प्रतः सदेवकर्तृत्वंसंव
धमोक्षभात्कर्तृत्वं नान्यथाः तः करत्वंधः प्राप्तिनश्चमोक्षइतितयोर्वैयधिकरणंस्यात् तथायेनसर्वमिदंतंतइतिसतो
देहाद्युपादानत्वंचोक्तं तथाचहननक्रियायांप्रत्येकस्येवकर्तृत्वंकर्मत्वंचापदतितच्चविरुद्धंस्वात्मनिष्पापारायोगात्तनहि
वद्विंद्विद्विहतीतिपुस्तकमिथाशंक्याह पएतमिति यश्चतार्किकादिरेन्मात्मानंहंतारंहननक्रियायाः कर्तारंमन्यतेयश्च
चार्किकादिरेनंहंतंहननक्रियायाः कर्मभूतंमन्यतेतावुभावपिनजानीतः प्राप्तिनत्वमितिशेषः यस्मात्तायंहंतिनहन्यतेन
हियः कर्तासः प्राप्तिनापिदेहः प्राप्तिनयोः प्रागेवानात्मत्वावधारणात् प्रयभावः यथायः पिंडेवहिसंवंधादेवदग्धत्वेन
तुल्यतः एवमात्राद्युदयसमनियतंकर्तृत्वंमार्त्रादिधर्म एवनात्मनः प्राप्तिनितुर्कर्तृत्वप्रतीतिर्मात्रादिसंवंधादेवप्रतो
मात्रादिविशिष्टस्येवबंधोनकेवलस्यमोक्षमात्रादिवियोगएवेतिनबंधमोक्षयोर्वैयधिकरणंसेत्वादेर्निः स्वरूपत्वम

नचमात्रा

यएनवेतिहंतारंयश्चेतंमन्यतेहंतं उभौतौनविजानीतोनायंहंतिनहन्यते १५

मस्ति सत्तासत्ताभ्यां अनिर्वचनायस्यव्यवहारयोग्यस्यब्रह्मज्ञानैकवाधस्यस्वप्रमायागंधर्वनगरादितुल्यतत्स्वरूपस्याभ्युपगमात्
तस्मान्नकर्तृत्वमात्मधर्मः यथोक्तं प्राप्तिकर्तृदिरूपश्चेत्माकांक्षिस्तर्हिमुक्ततां नहिस्वभावोभावानां व्यावर्तनोऽप्यवद्रवेरिति
किंचकर्तृत्वंरागद्वेषादिविकारवत्एवसंभवतितदंश्चदुःखातिप्राप्तिनश्चप्रमानेसाहित्वंवाध्यतेयथोक्तं नर्तस्यादिक्रियादुः
खीसाक्षिताकाविकारिणः धीविक्रियोसहस्राणांसाक्षितोहमविक्रियइति नचसतोदेहाद्युपादानत्वेनहननक्रियाकर्मत्वंसंभव
तिविवर्तवादाभ्युपगमात् नद्यध्यस्तस्यधर्मरधिष्ठानेविकारोदृश्यतेयथोक्तंभाष्ये यत्रपदाध्यस्तंसतत्कृतेनगुणेनदोषेणवाप्यु
मात्रेणपिनसंबध्यतइति विदतंचैतदृष्टेः नहिभूमिरुषरवतीमृगवृक्षजलवाहिनीसीतंसमुहतिमृगवारिहरपरिहरवतीननही
तथोषरभुवंस्पृशतीति एतेनकर्तृत्वकर्मत्वयोरनात्मधर्मत्वादनात्मनश्चानेकरूपत्वादेकत्रात्मनितदुभयविरुद्धाद्वावनमपि
निरस्तंवेदितव्यंरावंचार्किकतार्किकाभिमतौदेहात्मकर्तात्मवदोहंतोचेन्मन्यतेहंतं हतश्चेन्मन्यतेहंतं उभौतौनविजानीतो
नायंहंतिनहन्यतेइतिकौटिल्येनमंत्रेणपूर्वार्द्धपाठभेदात्पठितेनपरिहृतोवेदितव्यो १५

म.भा.
भा.टी.

नाहं हंति न हन्यते इत्युक्तं तत्र न हन्यते इत्येतदुपपादयति तत्र स्थेनैव मंत्रेणाद्वितीयेन न जायते इति अप्यं आत्मा कदाचिज्जायते अभिनवो नो
मद्यते न वा म्रियते निरन्तरं यो न नश्यति तार्किकाभिमतघटवत् तत्र क्रमेण हेतुद्वयं प्रजो नित्य इति प्रजत्वाज्जायते नित्यत्वाच्च न
वाम्रियते इत्यर्थः प्रस्तुतं हि दृष्टिकविज्ञानवधारारूपः तस्य विज्ञानवादिभिः प्रजत्वनित्यत्वाभ्युपगमादित्याशङ्क्याह भूत्वा
भवितानभूय इति प्रयमित्यनुवर्तते प्रयं भूत्वा भूयो भवितानभूयोः स कृदुत्वा भवितेति भवनक्रियाद्वयस्यैकप्रत्ययेनैव समानं क-
र्तृत्वं धारैक्याभिप्रायेण भूत्वेव ताननुभूत्वा स्थित्वा स्थित्वा विनश्यति तार्किकेणां हि विज्ञानं दुपति स्थितिनाशेण व्यापित्वा त्रिर-
णवस्यापि विज्ञानवादिनां तु सर्वस्य नाशेण एवोत्तरस्योत्पत्तिरिति स एवास्य स्थितिस्तथा श्रेतिरिति कत्वात् विज्ञानाभा-
वनक्रियाद्वयस्यावधानादुत्वा भवितेत्युक्तेनादृशोपपन्नयतः शाश्वतः शाश्वदेकरूपः यो हं बाल्ये पितरावन्वभूवं सो हं स्य विरे-
प्रणत एतनु भवामीति बाल्यस्यो विरयो कप्रत्यभितानात् नवशादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यगृहीतः स्थिरस्याभावात् यद्यजन्मम-
रणहीनोऽपि धर्मोत्तरं विशिष्टः भूत्वा पुनर्धर्मोत्तरं विशिष्टो भवित इत्यपि न भूत्वेव भवितानत्वमूत्वेति योजना अर्हता हि श-
न जायते म्रियते वा कदाचि नोयं भूत्वा भवितानभूयः प्रजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने

रीपरिमाणमात्मानमभ्युपगच्छेत्तो नित्यस्यैकस्यैवात्मनः ^{शरीरे २०} क्रमेण वा मशकमनुजं मतंगजशरीरं प्रापौ परिमाणस्य भेदं मन्य-
मानाः भूतस्यैवात्मनो विशेषणभूतपरिमाणभवनादौ पचारिकं भवनमभ्युपगच्छेत्तदपि न शाश्वतत्वादेव उपचयपचयवतो मध्यमपरि-
माणस्य वेस्तु नो नित्यत्वायोगात् अनेनैव सखदुःखादिधर्मोत्तरोत्पत्तिमतो भाक्तं भूत्वा भवनं प्रत्याख्येयं न हि दुःखादिधर्मिणः स्वनाशमं-
तरेण प्रत्यतिकदुःखोद्धेदः संभवति घटोदोयावद्रूपनाशदर्शनात् न न्वजत्वनित्यत्वं शाश्वतत्वं चाकाशेऽपि अतः अहं पुराण इति पुराविद्वदि-
सृष्टेः प्रागपि स एव एतेन प्रपत्त्यादिधर्मोत्तरादित्यात्मन एव विपदादेस्त्वमुख्यं नदिति दर्शितं अत एव शरीरे हन्य-
माने न हन्यते भाष्ये तु वा शब्दस्यार्थेन जायते म्रियते वेत्पुर्थः तत्रोपपत्तिः प्रयनभूत्वा प्रभूत्वा अनुस्यद्यनभविना घटादिवदतो न जा-
यते प्रयवानजः पूर्वा नयित्वं न जायते न वाम्रियत इति यतो भूत्वा प्रभवितो घटवद्विनाशी न प्रतो न म्रियत इति शाश्वतः पुराण इत्येता-
भ्यामपचयोपचयो न विद्येते इति न हन्यते न विपरिणस्यत इति च व्याख्यातं केचिदेवमाहुः न जायते म्रियत इति प्रतिज्ञा कदा-
चिदित्यादिना तस्या उभयादनं प्रजं इत्यदिरूपसंहार इति २०

शिव
२५

नाहं हंतीत्येतदुपपादयति देवेति विनष्टे प्रदर्शनं गंतुं शीलमस्येति विनाशिरन्तरात्तत्त्वमुपाधिव्ययं सलस्सुस्मकारणशरीराख्ये
ततोऽयं प्रविनाशिनं प्रतएव नित्यं तां शहीनं तत्र हेतुः प्रजं जन्मवान् हि प्रनित्यः प्रयंतु प्रजत्वान्नित्यश्चेत्यर्थः ननु विनाशिस्त्वका
र्यपेक्षया प्रनित्यत्वमजत्वं नित्यत्वं च सांख्याभिमतैः प्रधानैः तार्किकैः मिमंसेन भसिवास्ति प्रतउक्तं प्रव्ययमिति नव्येति पूर्वाव
स्थां न न्यजतामव्ययमपरिणामि प्रधानं तु चलं गुणहंतमिति न्यायेन गुणसाम्यावस्थायामपि परिणामाणामेव सर्वदा स्तीति
तेषामभ्युपगमात् प्राकाशस्यापि तस्माद्वा एतस्मादात्मनः प्राकाशः सन्नत इति उत्पत्तिश्चरणदत्तत्वाभावादेव नाव्ययत्वं ता
दृशं प्रात्मानयो वेद प्रपरोक्षी करोति सपुमान् कथं केन प्रकारेण कमन्यं च तयति हननक्रियायां प्रवर्तयति कं वाहंति न केन
चित्प्रकारेण केपि ज्ञातयति न वाहंतीत्यर्थः हेतुभावात्तथा हि प्रकृतिर्विद्यावस्थायामसर्वकारकव्यापारं निषेधति यत्र त्वस्य सर्वमात्मै

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययं कथं सपुरुषः पार्थ कं घातयति हंतिकं २१ वासांसि जर्णानि
यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोपराति तथा शरीराणि विहाय जीर्णानि त्यन्याति संयाति
नवानि देही २२ ॥

न वा मां कै न के पश्येदित्यादिः अविद्यावस्थायामेव च सर्वकारकव्यवहारं दर्शयति यत्र हि हेतुमिव भवति तदितर इतरं पश्यताम्या
दिएतेन सर्वकारकोपमार्देन्या विद्यायाः सर्वकारकसापेक्षेः कर्मभिः सह समुच्चये निरस्तः परस्परविद्वत्त्वभावत्वेन शातोऽस्यो
रिव द्वयोरेककार्यकारित्वस्य रथास्वभावेनासंभवादित्यन्यत्र विस्तरः मादृशानां गुणानकाले विद्यालेशानुदृश्याद्यातपितृत्वादेः
प्रसक्तावपि विद्यया तस्य बाधितत्वादागामिकर्मणामश्लेषाच्च न दोषः तथा च वक्ष्यति हत्वापि स इमां लोकां न हंति न विवध्यते शति
२१ ननु ब्रह्मणो यजेत जातपुत्रः कृष्णकेशो ग्रीवादेभीतेति प्रात्मानं च यो वर्णं द्विविशेषणं तमेवाधिकृत्य कर्मविधयः प्रवर्तते
तेन जीत्वा दुल्लभं निवदेह दम्यं प्रात्मावधारयितुं न शक्यत इत्याशंक्याह वासांशीति दंडी प्रेषावानत्वाहेति दंडस्य विशेषणं
त्वेपि न प्रेषानुवक्तृस्वरूपांतरगतत्वं एवं ब्राह्मणत्वादेराविनस्वर्गकामस्वरूपांतरगतत्वमिति वस्त्रदेवदत्तयो रिव जडाजडयो
देहात्मनोरत्यंतविलक्षणत्वमस्तीति वस्त्रनाशेन देवदत्तनाशं मत्वा नस्यात्यंतमोरव्यस्यष्टमि

२३२

किं विद्वत्त्वभावत्वेन शातोऽस्यो

दंडी प्रेषावानत्वाहेति दंडस्य विशेषणं

कीदृशोसोदेहात्पतःशह नैनमिति एनंशस्वातिनछिंदंतिनवेधाकुर्वंतिअस्थलत्वात्तर्हिपाचिवपरमाणुतत्पाकजरूपाद्याश्रयोभ
विष्यतोत्पाशंक्याह नैनंदहतिपावकइतिअनणुत्वात्अपश्चैनंनक्तेदयंतिअस्पर्शत्वात्स्पर्शवद्विद्रव्यमद्रिरादीकर्तव्यंनतस्पर्श
नशोषयतिमारुतःअस्नेहत्वात्एतेनअस्थलमनणुअशब्दमस्पर्शमरूपमवयवंतयारसंनित्यमगंधवच्चयदितिअतिप्रसि
द्धानामदीर्घत्वादानामपिसंग्रहोऽज्ञेयः २३ कुंतोहेतोरस्पशस्वाणिछेदादीन्कुर्वंतीत्याशंक्यतस्यछेदाद्ययोग्यत्वादित्याह
अछेद्योयमिमितिअत्राछेद्यत्वाद्दोर्वाक्तानेवअस्थलत्वादीतिकारणानिज्ञेयानिएवमछेद्यत्वादिनास्थलत्वाद्यभावरूपान्
गुणानुत्काभावरूपानपिगुणानहन्तिनित्यसूतिसर्वेर्विशेषेणैरखंडैकरसस्यैववस्तुनोलक्ष्यत्वात्तमित्यत्वादिरुपाद्यत्वा
दिकंनिराक्रियतेयतो नित्यप्रतोपटवदनुद्यःयतःसर्वगतःअतोभ्यामवदप्राप्यःयतःस्थानुःसर्वरूपापरित्यागेनस्थि

नैनंछिंदंतिशस्वातिनैनंदहतिपावकः नवैनंक्तेदयंत्वापोनशोषयतिमारुतः २३अप्रछे
द्योयमदाद्योयमक्तेयोशेष्यएवच नित्यःसर्वगतःस्थानुरचलोयसनातनः २४ ॥

रस्वभावेःअतःक्षारादिवरविकार्यःअचलःपथादर्पणःस्वतःस्वाध्यादप्रच्युतोपिमलरूपेणावरणेनस्वाध्यात्प्रचाय
तेएवंस्वयंस्याणुरपिअन्यसंयोगाच्चोचल्यमश्रुवातसचदोषापकर्षणलक्षणं संस्कारमपेक्षतेअयंतुअचलत्वान्न
तथाएवंचउत्पत्ताप्रिविकृतिसंस्कृतिरूपंचतुर्विधंक्रियाफलमात्मनिनसंभवतीत्युक्तंनत्रहेतुःसनात्सनशतिसनार
त्यवरंनैरंतयेतच्चदेशतःकालतोवस्तुतश्चपरिछेदराहित्यंपरमतेपरमाणुनांकालतःपरिछेदाभावेपिदेशपरिपछे
दोस्तिअप्राकाशस्यतदुभयाभावेतिपिवस्तुनःपरिछेदोस्तिसेपिविविधःसजातीयविजातीयस्वगतभेदरूपःयथाह
होस्यस्वगतोभेदःपत्रपुष्पफलानितःवस्तुंतरासजातीयोविजातीयःशिलादितःततश्चसनानैरंतयेनैववि
विधपरिछेदराहित्येनभवतिअस्तीति सनातयो नोऽखंडैकरसैर्यस्मात्तस्मानोपग्राह्याश्रयक्षयार्थः २४

एवं शेषं वस्तु तत्र तत्राध्यस्त देह उच्यते निरासेन अपरोक्षीकर्तव्यमिति ॥ प्रत्यक्षोपमिति व्यक्तं स्थूलशरीरं प्रत्यक्षगम्येतदन्योप
प्रत्यगात्मा तथा अविशेषं चिंत्या योगं रूपादिप्रकाशकार्येणानुमेयं चक्षुरादिसमुदायात्मकं लिंगशरीरं प्रत्यक्षं ततोप्यन्यो
यंतथा अविशेषं चिंत्या योगं रूपादिप्रकाशकार्येणानुमेयं चक्षुरादिसमुदायात्मकं लिंगशरीरं प्रत्यक्षं ततोप्यन्यो
स्थितस्य न किंचिदवेदिष्यमिति परमं दर्शनादहं न जानामीत्यनुभवाच्च साक्षेकगम्यं ततोप्यन्योप उच्यते व्यक्तादिनाषेधमु
खेन न तुष्टं ग्राहितया प्रपमेवं विधेति विधिमुखेनोच्यते तस्मादेवमप्युच्यते तस्मादेवं विदित्वानानुशोचितुमर्हसि तरति
शोकमात्मविदिति श्रुते रात्मविदूत्वा बंधुवियोगजं शोकं माकार्षीदित्यर्थः उक्तं चामनोवस्थात्रयातीतत्वं स्वप्ननिद्रापूर्वाद्यो ता

अथ क्लेशमयचिंत्योपविकार्योपमुच्यते तस्मादेवं विदित्वेनानुशोचितुमर्हसि २५ अथ चैनं नित्यजा
तं नित्यं वामन्यसे मृतं तथा पितृमहाभावेन न शोचितुमर्हसि २६ जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं ज
न्म मृतस्य च तस्मादपरिहार्येर्धेन त्वं शोचितुमर्हसि २७ ॥

प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रयाननिद्रां नैव च स्वप्नं तु र्यपश्यंति निश्चिता इति २५ एवं तत्त्वदृष्ट्या शोकेनोचित इत्युक्तं इदं प्राकृत
जनदृष्ट्यापिशोको नोचित इत्याह अथ चेति नित्यं नियमेन जातं नित्यजातमिति चार्वाकपक्षः नित्यं सर्वदा जातमिति क्षण
कविज्ञानवादिपक्षः नित्यप्राप्तौ प्रपूर्वदेहेन्द्रियसंबन्धा जातमेति तार्किकादिपक्षः एवं नित्यं वामन्यसे मृतमिति पयो
ज्यं पक्षत्रयेपिशोको न युक्तः महाबाहो इति युद्धार्थः मुत्साहयति २६ शोचितं नार्हसि त्युक्तं तत्र हेतुमाह जातस्ये
ति जातस्य ध्रुवोपरिहार्यः मृत्युर्मरणे अपरिहार्यः प्रथमं मरणत्वेन दुष्टेण विनापि प्रवश्यं भाविनि विषयेन त्वं शो
चितुमर्हसि वस्तुति च मयैवेति निहताः पूर्वमेवेति २७ ॥

प्रस्थात्मनो शोच्यते तथापि इष्टदेहविनाशजः शोको भवत्येवेत्याशंक्य सकारणस्य देहादेर्मिथ्यात्वं साधयति प्रवक्तो दी
नीतिभूता निविपद्यहीनितद्विकारभूतानि जरायुजादीनि च न व्यक्तं न व्यक्तं अस्तानंतदेव आदिष्वेधांतथा विधानि व्यक्तः स्य
ष्टः मध्यः उत्पत्तिमाभ्यमरणात्पुगवस्था एषां अव्यक्ते एव निधनं लयोपेक्षामिति प्रथमार्थः रज्जुरगादिकारणमस्तानं
रज्ज्वदुरगवदानव्यक्तमस्ति परास्यमाणं च न दृष्टिपथमवतरति अतस्तदव्यक्तं तत उत्पन्नः स र्यस्तत्रैव लीयते न रज्ज्वा ए
वं आत्मनिकल्पितानां भूतानां अदिरंतश्चाव्यक्तमेव तेन आश्रयंते च यन्नास्ति वर्तमाने पितृतथेति न्यायेन मध्ये भासस
मानान्यपि तानि रज्जुरगावत् प्रसृत्येव एवं विधेयं तस्मिन् विषये कापरिदेवना को वा विलापः नाहि मरुमरा

॥ प्रवक्तो दीनिभूतानि व्यक्तमध्यानि भारत प्रवक्तो निधनात्वेव तत्र कापरिदेवना १८॥

चिकारूदो नष्ट इति कश्चित् तत्त्ववित् विलयति अतएव भूतानां रज्जुरगादीनामिव प्रतीतिसमकालिकं सृष्टिमभिप्रेत्य कौषा
तकिं ब्राह्मणे स्वापप्रबोधयोर्जगद्वयोर्दयोपलब्धेते सयदा स्ववितितदेनं वाक्सर्वे नामभिः सहायेति चेत् सर्वे स्तेः यस
हाप्येति श्रोत्रं सर्वेः शब्देः सहायेति मनः सर्वे धर्माः सहायेति सयदा प्रबुध्यते येन स्मादात्मनः सर्वे प्राणायामा पत
नं विप्रतिष्ठेते प्राणो भूतो का इति प्राणाः चक्षुरादीन्द्रियाणि देवास्तदनुग्राहकाः सूर्यादयः लोकाः रूपादयः नन्ति
ह्यत्र च भूतैव सर्वभूतानां लयोदयस्यानविमुच्यते नान्यत्तत्कथमेषामव्यक्तं लयोदयः स्यान्मिमुच्यते सत्यमस्त
नाप्रपत्ता दूराणि तच्चात्वेत्यपदेशेन वस्तुगतानि हि प्रपरिणामिनः कूटस्थस्य नृदततत्कथमेषामव्यक्तं लयोदयः स्यान्मिमुच्यते सत्यमस्त
स्यानंतं संभवति यथोक्तं अस्यैतैर्द्रजालस्य यदुपादानकारणं अ

२८
प्रवक्तो निधनात्वेव तत्र कापरिदेवना १८॥

सभा.

भा. १

प. २

रमानंदघनसत्पविदूषमसंगमनेतमपरोक्षीकरोतीतिमहदाश्चर्यपत्पश्यतितदाश्चर्यवदितिक्रियाविशेषांवाग्वा
विद्यकमपिदर्शनेमविद्यांस्वात्मानं चकतकरजोवन्निवर्तयतीति यद्यायः पश्यतिस आश्चर्यवदितिकर्तृ।
विशेषणंयत् एकाएवविद्यान्समाधिव्युत्पन्नयोः परस्परविरुद्धमात्मनोब्रह्मभावंजीवबुभाः
वंचयावेदार्थकर्तृस्यमनुभवतीतितयावाङ्मनसातीतमप्यात्मानं यद्यावावदतितदप्या
श्चर्यंअग्रहीतसंगतिकेनापिशब्देनयथासुप्तः प्रबोध्यतेतद्वत् यथोक्तेवाक्केअ
गृहीत्वेवसंबंधमविधानाभिधेययोः हित्वा निर्द्रोप्रबुध्यतेसुषुप्तेवोधिनाप
रैः जगत्त्वानयतः शब्दसुषुप्तेर्वैतिकश्चन ध्वस्तोत्तानतोत्तानेव
ह्लास्मीतिभवेफलंअविद्याधातिनः शब्दघाहं व्रहेतिधीर्भवै
तमप्यविद्यायासाहं हत्वारोगमिवौषधमिति तथायः प्रणोति सोपिअ
श्चर्यवतुअतिदुर्लभइत्यर्थः अवणायपिवृद्धिर्योनलभइतिश्रुतेः अएवंतो
पिवृद्धवोयन्नावेदुरितिश्रुतेः द्वितीयापादार्थसंगृह्यति अत्वायेनमितिआश्चर्येव
त्ताकुशलोस्यलब्धाश्चर्येज्ञाताकुशलोनुरिष्टइतिउत्तराहस्तुश्लोकर्वाहंनसगृही
तइतिज्ञेयंदुर्विज्ञेय

मात्मतत्वं
तद्ज्ञानार्थयतस्वेतिभावां २५ राम

शिव

१२

प्रकृतमर्थमुपसंहरति सर्वाणि भूतानि कथमेते दीनाः प्रत्यवलाः वलवतरेण मपाहंतव्याः कथमेषां पुत्रादय एते वि
ना जीविष्यति कथं वाः हंभीष्मादिभिर्गुरुभिर्विना जीविष्यामीति शोचितुं नार्हसीत्यर्थः ३० अर्जुनस्य अनात्मनि देहे आत्म
धारूपो मोहो निवारितः इदानीं स्वधर्मयुद्धे प्रधर्मधारूपं मोहनिवारयति स्वधर्ममधीत्यादिना युद्धेन त्रियस्य स्वधर्मः
तमवेत्यापि विकंपितुं चालितुं नार्हसि यस्मात् धर्मादनपेतात् युद्धादन्यत् तत्र त्रियस्य श्रेयः प्रशस्ततरं नास्ति ३१ किंच
यादिध्याः प्रप्राथितमप्युपपन्नं उपस्थितं स्वर्गद्वारं प्रपादतमद्वाटितं पेक्षत्रियाः लभंते ते च नो धन्या भवंतीति सुखि

देहानित्यमवधो ये देहे सर्वस्य भारतं तस्मात् सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुं नार्हसि ३ स्वधर्ममपि चा
पेक्ष्य न विकंपितुं नार्हसि धर्मादियुद्धाद्ये यो न्यत्तत्र त्रियस्य न विद्यते ३१ यदध्याचोपपन्नं स्वर्गद्वारमपादतं सुखि
नः स्वत्रियाः पार्थः लभंते युद्धमादृशं ३२ अथ चेत्त्वमिमं धर्मं संग्रामं न करिष्यसि ततः स्वधर्मकीर्तिं चाहित्वा
पापमवाप्स्यसि ३३ प्रकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति ते वयो संभावितस्य वा कीर्तिर्मरणादतिरिच्य
ते ३४ भयादण्डः परतमस्य ते त्वानहारथाः येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवं ३५ अवाच्यवादां
अवदन् दिष्यन्ति न वाहिताः निंदन्तस्तव शर्मण्यं ततो दुःखतरं मुक्तिं ३६ हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा
भोक्ष्यसे महीं तस्मादतिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ३७

संबंधः ३२ युद्धागोरे नारो निष्ठप्राप्तिश्च भवतीत्यारः अथ चेति ३३ अथ यो दीर्घकालं ३४ प्रकीर्तिमेवाह न पादितित्वं बहुमतो भू
त्वा स्वतएव अतिप्लाघ्य हंतः सन् लाघवं लघुभावं कातर्याख्यमेषां पुरतो यास्यसि ते महारथास्त्वा भयादण्डोपरतमस्य तदुति योजना ३५ किं
च अवाच्यवादान् वक्तुमयोग्यान् शब्दान् रणठितिलोर्जुन इत्यादीनां मर्थं निंदन्तः धिगस्य सौर्षयो भीष्मादिभ्यात् पलायन इति इदं
चेनं मरणादपि अधिकं दुःखं हतो यतः दुःखतरं मधिकं दुःखं किं न किमपीत्यर्थः ३६ यद्वज्रये मया दिवानो जपेयुरित्युक्तं तत्राह
तो वेति रणे स्थिरस्य स्वर्गो वाराज्यं वा सिद्धं न स्तीति पक्षद्वयमपि हितावेहमित्यर्थः ३७

स.भा
भी.टी.
३

संघर्षस्य पुद्गलस्य कारणे धर्मकीर्तने न शः पापावप्रिष्ठा यवेदिति नो केन भगवता यद्युक्ता तयापि पुद्गलस्य प्रवृत्तौ अभिमतः काम्यत्वपरः
अहो वत महत्यापं कर्तुं व्यवसिता वयं यद्रूपं सुखलोभेन हंतुं स्वतन्त्रमुद्यता इति तत्र कारणे पापप्रशक्तिरस्ति तानि वारयितुं सिध्यसि
धोः समत्वान्न ह्येतादृशं सुखदुःखे इति समेकत्वा सुखदुःखयोस्तद्वत्त्वोः तज्जलाभा लाभयोस्तद्वतोऽप्यन्यपरानययोरागद्वेषा
वकृतेत्यर्थः केवलसंघर्षमपि मिति मत्वा पुद्गलपुण्यस्य घटस्त्वैव कुर्वस्त्वपापं नास्ति यस्तु रात्मलोभेन सुखद्वधं करोति तस्यास्ते
वयापमिति भावः कथं तर्हि स्वधर्मत्वेनानुष्ठितेपि पुद्गले हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गमित्यादिफलस्मरणमात्रेणैव गतिकमिति ब्रूमः त
थाचापस्तम्भः तद्यथा क्लेशफलार्थे निमित्ते ध्यायागंधद्वयमुद्यते एव धर्मवर्षमाणमर्थोऽनृत्य घंते नो वेदन्त्य घंते न धर्महोनिर्भ
वतीति आबुनिर्देशनेन प्रतिपादयति ३८ एवमर्जुनस्य पूर्वोक्तो ह्यवपिमोहावयनीतौ तत्र कंक्षातयति हंतिकमिति कर्तृत्वका
रयितृत्वयोरात्मन्यसंभव उक्तः ततोयु पुद्गलयुज्यस्वेति नियोगश्चाक्तः तद्य कर्तुं राकाशवत्सर्वगतस्य नियोज्यत्वं सं
भवतीति परस्परबाह्यतमेतद्वितीमामाशंको अधिकारभेदेन उभयं व्यवस्थापयन् परिहरति एषाते इति तुभ्यं अभि
सुखदुःखे समेकत्वात् लाभानोपपौययो ततोयुद्ध्यपयुज्यस्वनेव पापमवाप्स्यसि ३८ एषातेभि
हिता सांख्ये बुद्धियोगे त्विमांश्च एतु बुद्ध्या युक्तो यथापार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ३९
हिताप्रशोच्यानस्त्वशोचस्त्वमित्यादिना स्वधर्ममपि चापेक्षेत्यतः प्राक्तनेन संदर्भेण उक्ता सांख्ये सम्यक्त्वा यतैः प्राक्तनेन संदर्भेणैव प्रकथ्यते
वस्तुतत्त्वमनयेति संख्या उपनिषत्तत्र विहिते सांख्येऽपि निषदे बुद्धिर्ज्ञानं संसारनिवर्तकं एषाते शंखे बुद्धिरभिहितेति संबंधः योगे सिध्यसि
इत्याः समोभूत्वा समत्वं योग उच्यते इति वत्समागलक्षणे विषये तु शब्दः सर्ववैलक्षण्यघोतनार्थः वत्सति च वत्तान् कर्मनिष्ठयोर्विभिन्नाधि
कारित्वं लोके स्मिद्धिविधानिष्ट पुराप्रोक्तमपानवृत्तानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनामिति एतेन ज्ञानकर्मणोः समुच्चयशंका
पास्ता इमांस्वधर्ममपि चापेक्षेत्यादिना नंतरग्रंथे नो प्रोक्तमपि विस्तरेणाभिधीयमानां एतानामेव बुद्धिस्तोति साध्वेन बुद्धेर्त्यादिना न
नु कर्मबंधप्रहाणमात्मज्ञानेनैव श्रूयते तस्यैवात्मनो परंबित्वा न लिप्यते कर्मणा पातकेनेति श्रूयतेः कर्मयोगस्तु कर्मबंधं दृढी करिष्य
त्येवेति कथमुच्यते कर्मबंधं प्रहास्यतीति चेत् श्रुतिवत्त्वादिब्रूमः तथा हि ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंचिज्जगत्पोजगत् तेन त्यक्ते नाभ्युजीवया
द्ये तोसि न कर्म लिप्यते नरे इति श्रुतिरीश्वरेण दंसर्वस्तमितमस्तीति न कस्मिन् किंचिस्वच्छपाकर्तुं प्रभवति अतः सर्वत्र मंमताहीनः

संघर्षस्य पुद्गलस्य कारणे धर्मकीर्तने न शः पापावप्रिष्ठा यवेदिति नो केन भगवता यद्युक्ता तयापि पुद्गलस्य प्रवृत्तौ अभिमतः काम्यत्वपरः
अहो वत महत्यापं कर्तुं व्यवसिता वयं यद्रूपं सुखलोभेन हंतुं स्वतन्त्रमुद्यता इति तत्र कारणे पापप्रशक्तिरस्ति तानि वारयितुं सिध्यसि
धोः समत्वान्न ह्येतादृशं सुखदुःखे इति समेकत्वा सुखदुःखयोस्तद्वत्त्वोः तज्जलाभा लाभयोस्तद्वतोऽप्यन्यपरानययोरागद्वेषा
वकृतेत्यर्थः केवलसंघर्षमपि मिति मत्वा पुद्गलपुण्यस्य घटस्त्वैव कुर्वस्त्वपापं नास्ति यस्तु रात्मलोभेन सुखद्वधं करोति तस्यास्ते
वयापमिति भावः कथं तर्हि स्वधर्मत्वेनानुष्ठितेपि पुद्गले हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गमित्यादिफलस्मरणमात्रेणैव गतिकमिति ब्रूमः त
थाचापस्तम्भः तद्यथा क्लेशफलार्थे निमित्ते ध्यायागंधद्वयमुद्यते एव धर्मवर्षमाणमर्थोऽनृत्य घंते नो वेदन्त्य घंते न धर्महोनिर्भ
वतीति आबुनिर्देशनेन प्रतिपादयति ३८ एवमर्जुनस्य पूर्वोक्तो ह्यवपिमोहावयनीतौ तत्र कंक्षातयति हंतिकमिति कर्तृत्वका
रयितृत्वयोरात्मन्यसंभव उक्तः ततोयु पुद्गलयुज्यस्वेति नियोगश्चाक्तः तद्य कर्तुं राकाशवत्सर्वगतस्य नियोज्यत्वं सं
भवतीति परस्परबाह्यतमेतद्वितीमामाशंको अधिकारभेदेन उभयं व्यवस्थापयन् परिहरति एषाते इति तुभ्यं अभि
सुखदुःखे समेकत्वात् लाभानोपपौययो ततोयुद्ध्यपयुज्यस्वनेव पापमवाप्स्यसि ३८ एषातेभि
हिता सांख्ये बुद्धियोगे त्विमांश्च एतु बुद्ध्या युक्तो यथापार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ३९
हिताप्रशोच्यानस्त्वशोचस्त्वमित्यादिना स्वधर्ममपि चापेक्षेत्यतः प्राक्तनेन संदर्भेण उक्ता सांख्ये सम्यक्त्वा यतैः प्राक्तनेन संदर्भेणैव प्रकथ्यते
वस्तुतत्त्वमनयेति संख्या उपनिषत्तत्र विहिते सांख्येऽपि निषदे बुद्धिर्ज्ञानं संसारनिवर्तकं एषाते शंखे बुद्धिरभिहितेति संबंधः योगे सिध्यसि
इत्याः समोभूत्वा समत्वं योग उच्यते इति वत्समागलक्षणे विषये तु शब्दः सर्ववैलक्षण्यघोतनार्थः वत्सति च वत्तान् कर्मनिष्ठयोर्विभिन्नाधि
कारित्वं लोके स्मिद्धिविधानिष्ट पुराप्रोक्तमपानवृत्तानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनामिति एतेन ज्ञानकर्मणोः समुच्चयशंका
पास्ता इमांस्वधर्ममपि चापेक्षेत्यादिना नंतरग्रंथे नो प्रोक्तमपि विस्तरेणाभिधीयमानां एतानामेव बुद्धिस्तोति साध्वेन बुद्धेर्त्यादिना न
नु कर्मबंधप्रहाणमात्मज्ञानेनैव श्रूयते तस्यैवात्मनो परंबित्वा न लिप्यते कर्मणा पातकेनेति श्रूयतेः कर्मयोगस्तु कर्मबंधं दृढी करिष्य
त्येवेति कथमुच्यते कर्मबंधं प्रहास्यतीति चेत् श्रुतिवत्त्वादिब्रूमः तथा हि ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंचिज्जगत्पोजगत् तेन त्यक्ते नाभ्युजीवया
द्ये तोसि न कर्म लिप्यते नरे इति श्रुतिरीश्वरेण दंसर्वस्तमितमस्तीति न कस्मिन् किंचिस्वच्छपाकर्तुं प्रभवति अतः सर्वत्र मंमताहीनः

एतदेवोपपादयति नेहेति इह कर्मबंधप्रहाणार्थकर्मयोगेऽनुष्ठायमानेऽभिक्रियते व्याप्यतेऽत्यभिक्रमः कर्मरंभः कर्मैव वा तस्य नाशो
 नस्तिऽप्रत्ययफलदत्तानशयति न त्विदमिष्टफलस्याजननात् न त्वेतस्यापि काम्यातः यातितयानित्याकरणाजनितः प्रत्यवायउत्पद्यते न वस
 रुदनुष्ठितस्य बंधप्रहाणप्रत्यवायहरिहारव्यफलदयहेतुत्वायोगादित्येव शंकाह प्रत्यवायो न विद्यत इति तमेवं वेदानुवचनेन वा
 ह्यणाविविदिष्यति पक्षेन दानेन न पसानशकेति श्रुत्यासंयोगात्कन्यायेन दधौ दिय कामस्य जुहयादित्यनेन नित्यस्य दधौ वीर्यार्थत्ववत्
 नित्यानामपि कर्मणां विविदिष्यार्थत्वं विनियोगवत्त्वात् सिध्यति ततश्च काम्ये नैव प्रयोगेन नित्यस्योपि सिद्धेन नित्याकरणनिमित्तौ वा को
 म्यत्वात्सर्वांगानुपसंहारनिमित्तौ वा प्रत्यवायो न विद्यते नित्यानामेव विनियोगात् नित्येषु च यथाशक्तापबंधस्यानुष्ठानात् त्वार्ति
 केतुसकाम्यानामप्यत्र विनियोगो दृष्टः यथा वेदानुवचनादानां मेकात्म्यज्ञानजनने तमेतानि नित्यमपि नित्यानां वक्ष्यते विधिः
 यथा विविदिष्यार्थत्वं काम्यानामपि कर्मणां तमेतमिति वाक्येन संयोगस्य एव तत्कृत इतिऽप्रस्मिन्पक्षे काम्यानामपि तुलत्वात् नि
 त्यवद्यथाशक्त्युपबंधो भविष्यतीति न सर्वांगानुपसंहारजनित प्रत्यवायो विद्यते स्वल्पमप्यस्य धर्मस्यानुष्ठितंऽनुपपुक्तवीजक
 नेह भिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ४ व्यवसायात्मिका

बुद्धिरेकैह कुरुनंदन ब्रह्मशास्त्राद्युतंतांश्च बुद्धयो व्यवसायिनां ४१

त्यं जन्म जन्मांतराभ्यस्तं दानमध्यपन्नतपः तेनैवाध्यातयोगेन तच्चैवाभ्यसते पुनरिति स्मृते रूतरोत्तरसंस्काराधानेन दारास्वसजातीयवृद्धेर्नि
 मितं सुकामादिदोषधृष्टपणद्वारमहतो भयात्संसारत्रायते तस्मात्सांख्यानधिकारेण कर्मयोग एवावष्टेय इति भावः ४ न चैव सांख्ययोग
 योर्महत्तयात् त्रालहेतुत्वं तत्पक्षे को न योर्विशेष इत्याशंका सांख्यानोपातसंका नास्तियोगिनां नृपावदिदेहकैवल्यपातशंकास्तोत्याह
 व्यवसायात्मिकेति व्यवसायस्तत्त्वनिश्चयस्तदात्मिका तदकारा बुद्धिरंतः कारण इतिऽप्रहं ब्रह्मास्मीति वाक्याज न्यब्रह्माकारांतः कारण
 इतिऽब्रह्मविद्याविधाना समस्तवृत्त्यंतरवाधेन समधुमुदित एका एकेव स हृदि नातो ह्येव ब्रह्मलोक इति श्रुतिः ब्रह्मेव लोको
 ब्रह्मलोक इह ब्रह्मेव न हि सकृत् ब्रह्मणि ज्ञाने तात व्यंकर्तव्यं वा किंचिदवशिष्यते कृतकृत्यत्वाद्ब्रह्मविदोऽतोऽप्यपातशंका नास्ति प्रव
 वसायिनामज्ञानिनां तु बुद्धयो न ताः तांश्च प्रत्येकं ब्रह्मशास्त्रा इति इदमेव मम श्रेय इति निश्चयस्य दुर्लभत्वात् कदाचिदश्रेयस्यपि श्रेयो बुद्धे

11
- 18

दृष्टं

उत्तरार्द्धमेवदलोति यामिप्रामित्यादिना प्रव्यवसायिनेमृताः पांपुष्पितांपुष्पितदुमवददनतो रमणीया वाचं प्रष्टव्यं ह वै चातुर्मा
स्यपिजिनः सुकृतं भवति प्रपापसोममृताः प्रमेनेत्येवंरूपां प्रवदन्ति अविपश्चितः प्रव्यवसायिनेमृताः यतो वेदवादर्ताः वेदांत
गतेषु अर्थवादेषु यस्य परमपीजुर्भवति न शपाय ५ प्लोक ५ मृणोतीत्येवमादिषुरताः प्रतएव कर्मणेन्यत् प्राप्तात्मानं तत्क
लं मोक्षप्रदानास्तीति वादिनो वदनशीलाः ४२ तथा भोगेश्वर्येष्वर्थं च तयोर्गतिः प्राप्तिं प्राप्तिं तदर्थमित्यर्थः कामात्मानः कामग्नः सचि
ताः प्रतएव स्वर्गपराः कीदृशां भोगेश्वर्यगतिं नन्म कर्मफलप्रदां भोगेश्वर्यं हि पुरुषस्तद्वासनावासित पुनर्भोगेश्वर्यप्राप्तेन
मलभते तदर्थं कर्मणि च कुरुते फलं च ततो भोगादिकं प्राप्नोतीति चक्रमनिसमावर्तते तेन निष्ठातश्चुतो भवतीत्यर्थः किंच क्रियाविशेषे

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः वेदवादर्ताः पार्थनान्यदस्तीति वादिनः ४२ कामात्मानः स्वर्गपरा जन्म कर्म फल
प्रदाः क्रियाविशेषवहुलां भोगेश्वर्यगतिं प्राप्ति ४३ भोगेश्वर्यप्रसक्तानां तया पदतचेतसा व्यवसायात्मिका बुद्धिः स
माधौ न विधीयते ४४

एवमुक्त्वा यथा यथा वित्तव्यापासाद्याधिक्यं तथा तथा भोगेश्वर्यप्राप्तेरप्याधिक्यमित्यर्थः एतेनात्मतायाससाध्येष्वपि कर्मस
फललोभात्सज्जत इत्युक्तं भाष्ये भोगेश्वर्यगतिं प्रतिसाधनभूताः ये क्रियाविशेषा अग्निहोत्रादय तद्बहुलां जन्मरूपां जन्मरूपं यत्कर्म
फलं तत्प्रदां च वाचमेवेति व्याख्यातं ४३ भोगेति तथा पुष्पितवाचा प्रपदतचेतसां पुंसां बुद्धिः समाधौ समाध्यनुष्ठानकाले व्यव
सायात्मिका व्यवसायोत्तानंतरात्मिको सुद्विन्मात्राकारेण विधीयते न भवति कर्मकर्तृरितकारः विरक्तस्य बुद्धिः समाधौ
चिन्मात्राकारा भवति ननु भोगाद्यासक्तस्येति स्पष्टमेव भाष्येन समाधौ प्रतः करणे व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न भवतीति
व्याख्यातं यद्वा समाध्यनुष्ठानार्थमेव निश्चयात्मिका नेषां बुद्धिर्न भवतीति व्याख्येयं ४४ ॥

शिव
१४

कस्तर्हि समाधौ स्थिरवृद्धिर्भवतीत्यतः प्राह त्रैगुण्येति गुणं गुणत्रयकार्यं ऊर्ध्वमध्याधोगतिरूपं संसरणं तदेव प्रकाशते न विषयो येषां
तादृशां कर्मकांडपरावेदाः त्वानिस्त्रैगुण्यो भवेदुर्ध्वगता वपिविरक्तो भवेत्यर्थः वक्ष्यति च ततः पुनः प्रधानं गतित्रयं उर्ध्वगच्छति सत्त्वस्या
इति दिव्येभ्यो विविषयेभ्यो विरक्तः समाधावधिक्रियतः इति भावः किं न तस्योपोनिस्त्रैगुण्यस्य तः प्राह निर्वंददति सुखदुःखे मानापमा
नौ शत्रुमित्रौ शातो ह्येदं त्पादौ निर्वंददति सप्रतिपक्षपक्षार्थरूपा लितेभ्यो निर्गतो निर्वंददः सर्वत्र समबुद्धिरित्यर्थः ननु बाधमानमुक्तादिकं
कथं शातोदिवत् सोऽंशक्यमतः प्राह नित्यसत्त्वस्य इति नित्यं सर्वदा सत्त्वं धैर्यं सत्त्वगुणो वा तदाश्रितो भूत्वा धीरो हि सर्वसोऽंशकः सा
त्त्विको वा प्रारब्धकर्मोपस्थापितमिदं दुःखमपरिहार्यं किमु तमतयेति जानन् सर्वसोऽंशकोऽप्येव ननु प्रत्यंतदुःखं हं दुःखादिदुःखं कथं
निस्त्रैगुण्येन सर्वथा प्रवृत्तिरस्येन शोऽंशक्यमतः प्राह निर्वोगक्षेम इति अप्राप्स्य प्राप्तिर्योग प्राप्सं रक्षणक्षेमः एतत्तद्वयमपि प्रारब्धक
र्मो धीनमिति ततोऽपि निर्गत इत्यर्थः ततः हेतुः यतः प्राप्सवान् जितचित्तः स एव हि सर्वा स्वप्नापसु प्रनाकुले नित्यतत्प्रतया निरुद्यम
श्च भवतीति त्वमप्येतादृशो निस्त्रैगुण्यो भवेत्यर्थः ४५ ननु प्राप्सवत्त्वं चित्तशुद्धौ सत्यामेव भवति सा च सकलवेदोक्तकर्मणुष्टानसा
त्रैगुणाविषया वेदानिस्त्रैगुण्यो भवार्जुनः निर्वंददो नित्यसत्त्वस्यो निर्वोगक्षेमः प्राप्सवन् ४५ यावानर्थ उदयाने
सर्वतः संस्तुतो दकेता वा सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ४६

ध्याप्रतो निस्त्रैगुण्यत्वं दुर्लभमित्याशंक्याह यावानिति सर्वतः संस्तुतो दकेन महति उदयाने जुलाशये पुरुषस्य यावानर्थः यावत्स्मानपा
नादिकं प्रयोजनं घटमात्रजलानिर्वर्त्य भवति न कृत्स्नं जलाशयव्यपनिर्वर्त्य तावानेवार्थं विजानतो व्युत्पन्नचित्तस्य ब्राह्मणस्य ब्रह्मबुधुत्सोः स
र्वेषु वेदेषु वेदैकदेशोपनिषवणमात्रनिर्वर्त्यो भवति न कृत्स्नवेदार्थं नुष्ठानं स्वसिद्ध्यर्थमपेक्षते एकेन जन्मना कृत्स्नवेदार्थं नुष्ठाना
संभवात् एहि केन जन्मांतरायेण वा जपादिना चित्तशुद्धौ सत्यामुपनिषधूवणानिस्त्रैगुण्यता संभवतीति भावः वृद्धास्तु सर्वतः सं
स्तुतो दकस्यानाप्ये प्राप्सजाने पुरुषस्य तावानर्थः कृत्स्नोऽपि भवति यावान् अनेककूपरूपोदयाने स्थानायेषु सकलवेदोक्तकर्मसु नु
ष्ठितेषु भवति ब्रह्मानं च द्रानं दाना मत्तर्भावात् तथा च श्रुतिः जाने सर्वकर्मफलांतर्भवदर्शयति यथा कृतापविजिताया धरेयाः संयं
त्येव मे वैनं सर्वतदभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तु ह्येदं पत्सवेदेति वक्ष्यति च सर्वकर्मा निरूप्यार्थं ज्ञानेपरिसमाप्यते
इति गंगानुत्यजाने दयात्मा गोवकूपोपमानिकर्मणिकर्तव्यानीति भावः इति व्याचक्षुः अस्मिन् यद्वेदोऽर्वाह्ये अनेकस्मिन् यथा ॥

तथा भवतीति पदचतुष्टयाध्याहारः यावानतावानतयोरनघगश्रुदार्ष्टान्तिके द्रष्टव्यः १

कभा
भा. य.
१५

ननुममापि प्रोपनिषदात्मज्ञानार्थिनः शमएवेष्टस्तत्कथं मां युध्यस्तेति प्रयशोत्पाशं क्वाह कर्मण्येवेतिकर्मण्येवाधिकारो नान्नानिष्टापां
माफलेषु संगोस्त्वियप कस्यते कर्मफलं स्वर्गपश्चादि हेतुः कर्मसु प्रवर्तकं यस्य तादृशो मा भूः प्रकर्मणि कर्म करणे पितव संगो मास्तु ४७ एतदेव
विवरणोति योगस्य इति योगस्यः सन्संगं फलत्वां कर्तृत्वाभिमानं च तदा का कर्मणि ज्ञानार्थं कुरु हे धनं नपसिध्यसिध्योः कर्मफलस्य विविदिषा
देः सिद्धौ असिद्धौ वा समो हर्षविषादस्त्यो भूत्वा कर्मणि कुर्वतिसंवेधः ४८ इमेव सिध्यसिध्योः समत्वं योग इत्युच्यते ४८ इदमेव बुद्धियोगं स्तो
ति दूरेणेति कर्मफलकामेन क्रियमाणं बुद्धियोगात् पूर्वोक्तो विष्णुमात्मकर्मणः दूरेण हि पुसिद्धं प्रवरं प्रत्यमनिरुद्धं प्रतो बुद्धौ योगरूपायां न
फलभूतायां सांख्यरूपायां वा तन्निमित्तं शरणं रस्तितारं प्राप्नुयं वा ईश्वरमा किं चिदपार्ययस्तत्प्राप्त्यर्थं कर्मणि कुर्वित्यर्थः यतः फ
लहेतवः फलमेव हेतुः प्रवर्तकं येषां तादृशः फलत्वावतः कृपाणाः दानां भवन्ति यो वा एतदक्षरं गार्प विदित्वा स्मालोकात्प्रेतिस क

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचनः मा कर्मफलहेतुर्भस्माते संगोस्त्व कर्मणि ४७ योगस्यः कुरु कर्मणि संगं त
त्काधनं जय सिध्यसिध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ४८ दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनजयः बुद्धौ शरणम
न्विष्ट कृपणाः फलहेतवः ४९ बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते तस्मा योगपयुज्यस्व योगः कर्मसु कौशलं ५०

पण इति ४९ किंच बुद्धीति बुद्धियुक्तः समत्वबुद्धियुक्तः योगाय समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व यद्व्यययोगः सिध्यसिध्योः समत्वबुद्धिः कर्मसु
बंधकेष्वपि कौशलं बंधनिवर्तकत्वं संपादनं ननु बुद्धियुक्तः कर्मभिः दुष्कृतं त्यजते धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुतेः सुकृतं तु सजातायत्वा
तेन दुःपरिहरमिति कथं उभे सुकृतदुष्कृते जहातीत्युच्यते सत्त्वसुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेति च प्रवर्चस्तु दुष्कृतत्यागमुक्तरीत्या भूपेय
फलत्यागात् सुकृतत्यागेऽपि कर्मयोगिनो भवती दुष्कृतफलवन्मोक्षप्रतिबंधतत्पलस्यानुत्पादात् यत्तु प्रापसंवेत्ताम् वृत्तानि
दर्शनं नानांतरीयकं सुकृतफलमुक्तं न तत्फलत्वेनोपपद्यते नान्तरीयकत्वादेव तस्मात्फलधारामोक्षप्रतिबंधके क्रियमाणे एव
सुकृतदुष्कृते कर्मयोगी जहाती ज्ञानेति संचितेऽप्रपिते जहातीति तयोर्विशेषे इत्याहुः ५० ॥

प्रा

शिव
१५

एतदेवाहकर्मजमिति बुद्धियुक्तः समस्तबुद्धियुक्तः क्रियमाणकर्मजं फलं त्यक्त्वा मनीषिणे मनोनिगूहसमर्था भूत्वा जन्मरूपेण
 बंधेन वियुक्तः संतोऽनामयं निरुपद्रवं पदं मोक्षारख्यं गच्छति ५१ कदा मनीषिणे भवन्तीत्यतः प्राह यदेति तेन वमोहः इष्टा
 निष्टा वियोगसंयोग जपरितायजं वैद्येयं तदेव कलिलं निव कलिलं कालुष्यं बुद्धिगतं बुद्धिर्व्यतितरिष्यतीत्यतिक्रमिष्यति बुद्धिः प्रस
 न्ना भविष्यति तदा श्रोतव्यं शास्त्रभागस्य श्रुतस्य च निर्वेदं वैराग्यं गता सिद्धिप्रयभावः मालिनायां बुद्धौ प्रसक्तं दूहीतं स्यात्पिपासा स्वार्थस्या
 स्फुरणान् श्रोतव्यं श्रुतं बद्धं चैव तद्वत् शुद्धायामपि बुद्धौ सद्यः शार्थस्फुरणान् ततो वैष्यर्थ्यमित्युभयथापितवानिर्वेद उचितः
 प्रसन्ना च बुद्धिर्निगूहानुयोग्यं भवतीति श्रवणादिकं त्यक्त्वा ध्याननिष्ठ एव भवेदिति ५२ ननु बुद्धिप्रसादोपिकेन लिंगेन ज्ञेय इत्यत
 प्राह श्रुतीति श्रुतिभिर्नानाविधशास्त्रश्रवणे विप्रतिपन्ना आत्मानित्योऽनित्योऽनित्यो वैपिकर्ता प्रकर्ता वा प्रकर्ताप्येकोनेको

कर्मजं बुद्धियुक्तो हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः जन्मबंधविनिर्मुक्तः पदं गच्छत्यनामयं ५१ यदा ते मो
 ह कलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति तदा गता सि निर्वेदं श्रोतव्यं श्रुतस्य च ५२ श्रुतिविप्रतिपन्ना
 ते यदा स्यात्स्यति निश्चिन्ना समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ५३ अर्जुन उवाच स्थितप्र
 ज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य के शवः स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत् ब्रजेत किं ५४ ॥

वेत्सेवमादिसंशयगुस्तासतीयदा प्रसंभावना विपरीतभावना निरास एव कं श्रुतितात्पर्यविषयी भूते वृत्तादौ ते निश्चला पुनः
 कुतर्के रनासकंदना विचिकित्सा परीक्ष निश्चयवती भूत्वा समाधौ निर्विकल्पके प्रत्यगात्मनि प्रचलालय विज्ञेयस्यास्यास्य
 ति स्थिरा भविष्यति तदा योगं विवेकप्रज्ञां प्राप्स्यति निश्चल समाधिता भएव बुद्धिप्रसादलिंगमिति भावः ५३ लब्ध समाधेः स्थि
 तप्रज्ञा परनाम्नो लक्षणानि बुभुत्सु अर्जुन उवाच स्थितप्रज्ञस्येति स्थिता प्रत्यगात्मनि प्रतिष्ठिता प्रज्ञा यस्य तस्य स्थितः प्रज्ञस्य
 समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य का भाषा भाषणं वचनं अर्थसौ परं भाष्यते इत्येकः प्रश्नः स्थितधीः स्थितप्रज्ञा प्रार्थी दुष्ट स्थितः
 स किं प्रभाषेत कथं वदति कथमाश्रयं कथं वा व्रजति विषयान्मुक्ते इति प्रश्नत्रयं ५४ ॥

स्ते

कौम

म.भा.
भा.टी
१६

एतेषां क्रमेण उत्तराणां ह भगवान् प्रजहतीत्यादीनाः अत्रयान्येव कृतार्थलक्षणानि तानि ज्ञानसाधनानातिमत्वा उपदिश्यते स्थि-
तप्रज्ञलक्षणानि तेषां म कृतार्थेषु यत्नसाध्यत्वात् कृतार्थेषु स्वाभाविकत्वात् यथोक्तं उत्पन्नात्मप्रबोधस्य घृष्टेष्टादयोगुणाः भवं
तु यत्नतस्तत्स्य न तु साधक रूपिण इति यदा योगी सर्वान् स्थूल सूक्ष्म कारणशरीरभोग्यान् कामान् काममानान् विषया-प्रक-
र्षेण समूलं जहतीत्यजतिकीदृशान् कामान् मनोगतान् मनस्येव संकल्पविकल्पात्मके स्थितं न तु वहिः यथोक्तं मन्त्रपादकार्यैः
। दोषनिमित्तं रूपादयो विषया संकल्पकता इति तत्र स्थूलानां कामानां त्याग एकांतसेवा मात्रा दुवतीति सस्य वीर्याने वलानीक वी-
ररागमस्य समनस्कस्य जाग्रदासनाभ्याः स्वप्ने ये कामाः स्फुरन्तीतेषां मपित्यागो भगवद्धानादिरूपसदासनाभ्यास

श्रीभगवानुवाच प्रजहतीत्यशकामा सर्वान्यार्थमनोगतान् आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्त-
दोच्यते ५५ दुःखेषु विगमनाः सुखेषु विगमनाः वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ५६

बलेन भवति येन रूपसंहतकरणसंप्रज्ञातसमाधिकाले दिव्याः कामाः संकल्पमात्रोपनदादहरविधा सुप्रासिद्धास्तेषां मपित्या-
गोऽसंप्रज्ञातममाध्यभासबलेन भवति एवं त्रिविधाः कामान् त्यक्त्वा आत्मन्येवाखंडेकरसे आत्मना त्वेने वरूपा नंदेन तुष्टः
वाघविषयनिरपेक्षो ददा भवति तदा ये स्थितः प्रज्ञा इत्युच्यते ५५ दुःखेषु शस्त्रपातेषु दुःखसाधनेषु प्राप्तेषु वि-प्रनुविगमना-प्र-
चंचलभूनाः वत्स्यति च यस्मिं स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यत इति सुखेषु सुखसाधनेषु सुखचंदनादिषु प्राप्तेषु वि-
गतस्पृहे निर्हति कत्वा इवति अत एव वीजाः रागभयक्रोधा यस्मात् सततानहितस्यामवस्थायां यथा रागादयो दुःखादयो
वासंभवति एवंविधः समाधिस्थः स्थितधीः स्थितप्रज्ञ उच्यते ५६

तादृश

शिव
१६

स्थितधीः किं प्रभाषेते तस्योत्तरमाह यः सर्वत्रेति सर्वेषु धनदाराजीवनादिषु प्र नभिस्नेहवान हि धनदारादिषु कलेषु सक वि
 लेषु वारुमेव विकलसकलोत्तास्ति सत्यदर्शनेतः पर्यापानुसधानरहितो जल्पति अपंतुनतयेति भावः तथाप्युभं प्राप्पनाभिर्नंदति
 सनुष्टोभत्वाप्युभं प्रापयितारं न प्रसंसति तथा प्रसुभं प्राप्पतं हृष्टिदुःखाभत्वा प्रसुभं प्रापयितारं निंदति यः तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ५०
 किमासाते तस्योत्तरमाह पदेति इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिविषयेभ्यः प्रारब्धकर्मवशेन व्युत्थितोऽपि योगाद्देत दर्शनादुद्दिग्ः स न विरो रिय
 धसंस्कारः प्रावल्यात् प्रीत्या समाधिमनुतिष्ठने वा स्ते इत्यर्थः शेषस्य ५८ ननु विषयेभ्यः इन्द्रियाणां निवृत्तिश्चेत् स्थितप्रज्ञ
 ता हेतुस्तर्हि मूर्च्छालयग्राहवेशादवपि शास्तीति सर्वोपि स्थितप्रज्ञ एवेत्याशङ्क्याह विषया इति सत्यं देहि नो देहाभिमानवतो मू
 ढस्य सुस्यादौ निराहारस्य इन्द्रिये विषयाननाहरतोऽभुजानस्य विषयाः विनिवर्तन्ते एव तथापि सवर्ज्यं रसो भोगरागस्तद्विर्जं

यः सर्वज्ञानभिस्नेहस्ततत्प्राप्य सुभासुभं नाभिर्नंति न हृष्टिनस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिताः ५१ यदा संहरते चायं कूर्मे गानीव स
 र्वज्ञः इन्द्रियाणां इन्द्रियार्थेभ्यः तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ५८ विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः रजवर्ज्यं र
 सोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तन्ते ५९ यतनोद्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः इन्द्रियाणि प्रमाथानि हरन्ति प्रसभं मनः ६०

निवर्तन्ते तदापि सूक्ष्मरूपेण रागोस्ति रागमूलस्यात्मानस्यादाहानासो स्थितः प्रज्ञ इत्यर्थः प्रस्येव पुनः परं दृष्ट्वा प्राप्ता न संसादात्क
 त्य निराहारस्य शब्दादिनिगूढतः रसोऽपि निवर्तन्ते मूलाज्ञानदाहादिति प्रसिद्धादेः समाधिस्थस्य च महान्विशेष इति भावः प्रांचस्तुरी
 गिताः काष्ठतपस्विनो वामूढस्यापि विषयाननाहरतो रसवर्जं विषया विनिवर्तन्ते तस्येव परं दृष्ट्वा स्थितस्य रसो निवर्तन्तः इति व्याच
 ख्युः ५९ किंच सुप्तादेरिन्द्रियाणि श्रान्ता स्वयमेव लीयन्ते समाहितेन तु तानि कूर्मेणां गानीव स्वेच्छया संद्रियन्ते एतच्चोक्तं तापास
 साध्यामित्याहुः यतन इति विपश्चितः शास्त्राचार्योपदेशवतो यतनोऽपि समाधिसिद्ध्यर्थं यतमानस्यापि पुरुषस्य इन्द्रियाणि
 कर्तृलिमनः प्रतापि स्थिरा विपमालं कर्माभूतं हरन्ती विषयप्रवणं कुर्वन्ति यतः प्रमाथी नियथावह वेज्जारावने एकं पुरु
 षं प्रमथ्य तस्य विज्रं हरन्ति यतः प्रसभमतिशयेन प्रमथनशीलानि ६० ॥

म.भा.

भीष्म.

१७

यद्यप्येव तथापि तानि निमित्तं तद्व्याप्तये वा न्यथा स्थितप्रज्ञत्वस्यैवासिद्धिरित्याहः तानाति संयम्य वशीकृत्य युक्तः सन्नद्धः सत्यरः ० अहमेव सर्वं
वा प्रत्यगात्मा परः स्त्रादिभ्यो वा ह्येभ्यो देहेन्द्रियादिभ्यः शान्तो भ्यश्चेदुक्तः प्रियः तमः यस्य समत्यरः सन्नासाति हिते स्मादरे ० प्रज्ञायां
शेषं स्पष्टं ६१ यदा पंचावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः परमां गतिमिति श्रुतोऽद्वयमनो बुद्धीनां निग्रहे प
रमपदं प्राप्तिरित्युक्तं तच्च उपसंहृतकरणस्य वा ह्यान्शब्दादीनां गृह्यतो मनोमात्रेण वस्थितस्य यो गिनो मनसोऽनिग्रहे किं स्यादि
त्याह ध्यायत इति बाभ्यां विषयात् शब्दादीनां ध्यायतश्चित्तयतः पुंसः पुरुषस्य तेषु शब्दादिषु संगः संबंधो जायते वाद्यार्थेभ्यो
निग्रहता न्यपि इन्द्रियाणि मनो दोषास्तु नर्वाधार्यान् गृह्णन्तीत्यर्थः ततः संगो कामः तस्मिन् विषये अभिलाषः संशयते का
मा कुतश्चिद्वै प्रसिद्धतादभिज्वलनात्मा क्रोधो मिजायते ६२ ततः क्रोधात् संमोहः कार्यकार्यविवेकाभावो भवति ततः स्मृति

तानि सर्वाणि संयम्य युक्तो प्राप्नोति मत्परः वशेन्द्रियस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञाप्रतीष्टिता ६१ ध्यायतो विषयं पुंसः सं
गस्तेषु पनायते संगो संजायते कामः कामात् क्रोधो मिजायते ६२ क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात् स्मृतिवि
भ्रमः स्मृतिभ्रंशो बुद्धिनाशो बुद्धिनाशोऽप्यलस्यति ६३ रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् प्राप्नोति वश्ये

विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ६४

विभ्रमः शास्त्रार्थानुसंधानस्य विभ्रंस्वरूपं चूलनं भवति स्मृतिभ्रंशो बुद्धिनाशः शास्त्रार्थस्य निष्पिनिरोधनं भवति तस्मिंश्च शास्त्रज्ञे
परोक्षज्ञानेऽपि नष्टे पुरुषो नश्यति पुरुषार्थायोग्यो भवति यो हि तादृशः स नष्ट एवेति लोको वदति ६३ ननु विषयानध्यायतोऽपि यो
गिनो बुद्ध्यने प्रमाणस्वाभावादिन्द्रियाणां विषयेषु संगो दृश्यरिहरस्ततश्चोक्तं रित्या तस्यापि नासप्रसक्तिरित्याशंक्याह रागद्वेषे
ति विधेयात्मा किं करोति कृतमनास्तु प्राप्नोति वश्ये मने धीर्नैरिन्द्रियैः स्वामिनश्चित्तस्य किं करोति कृतस्य कामक्रोधहानत्वात् स यम
विगगद्वेषवियुक्तैः विषयान्यपि पतितं नृणां दीनिवानास्य याचरन्त्यप्यत्रापि पुमान् तत्र कामाद्यनुदयात् प्रसादं संक
ल्पं कलेपप्रज्ञालनेन मनसः स्वास्थ्यमधिगच्छति मनसः स्वास्थ्यमेव प्रत्यगात्मनः स्वास्थ्यं तस्य तदुणा सारत्वात् अ
तिमनस्कमिवाजितमनस्कं विषयसंगेन बाध्यते तो मनो जयो वश्यं कर्तव्य इत्यर्थः ६४ ॥

शिव
७

किंच वित्तस्य प्रसादे हि प्रसन्नं पुंसः सर्वदुःखानां काममूलकानां कामाभावाच्चानिः परिहारो जायते कामानुदये हेतुमाह प्रसन्नेति हि
तस्मात् प्रसन्नचेतसः पुंसो बुद्धिर्वृत्तात्मैका निश्चयः आशुशोधं पर्वतिष्ठते सुदृढो भवति तस्मिंश्च सति प्रमाणभावाच्च कामोदय इत्यर्थः
६५ समनस्कानां मिंद्रियाणामनिग्रहे दोष उक्तः बुद्धेर्पर्यवस्थाने को दोष इत्यत आह नास्तीति प्रयुक्तस्य च मनस्येव न घोरनासक्त
स्य बुद्धिर्वृत्तात्मैका निश्चयो नास्ति प्रमाणविषया संभावनायाः प्रमेयविषया संभावनायाश्चानिरासात् तथा प्रयुक्तस्य प्रसमाहितमन
सः भावना वृत्ताकारांतःकरणवृत्तिप्रवाहे नास्ति मनश्चाचल्येन बुद्धेरपि चाचल्यात् प्रभावयतो ध्यानमकुर्वतो शांतिः सर्वदुःखो
परमश्च नास्ति चे तस्य नवस्थितत्वेन दुःखावश्यं भावोत् अशांतस्यानुपरत सर्वदुःखस्य सुखं प्रत्यगद्वेष्टानं दात्मकं कुतः न कुतश्चि
ते दुःखित्वादेव आद्यं प्रयुक्तस्येति पदं युजिर्योगः इत्यस्य रूपं द्वितीये पुनः समाधावित्यस्य तस्माद्बुद्धेः पर्यवस्थानमावश्यकं ६६

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते प्रसन्नचेतसो प्राशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ६५ नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायु
क्तस्य भावनाः न चाभावयतः शांतिरसो तस्य कुतः सुखं ६६ इंद्रियाणां हि चरतां जन्मनो नु विधायते तदस्य
हरति प्रज्ञां वा पुनर्वा मिवांभसि ६७ तस्माद्यस्य महावाहो निग्रहा ताति सर्वशः इंद्रियाणां द्विपार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठि

तदभावे दोषमाह इंद्रियाणां हीति हियस्मादिंद्रियाणां चरतां स्वस्वविषये प्रवर्तमानां कर्मणिषट्ठी यतरादिकलषं मनः तान्यनुलसीकृत्य वि
धायते प्रवर्तते कर्मकर्तृरित्यकारः प्रवर्ततः इत्यर्थः तदिंद्रियानुसारि मनः प्रस्यसाधकस्य प्रज्ञा आत्मतत्त्वविषया बुद्धिं हरति तस्याः म
नोनुसारित्वात् दृष्टं तस्यैवार्थः अन्येतु इंद्रियाणां मध्ये यदींद्रियमनुलसीकृत्य मनः प्रवर्तते तदिंद्रियं प्रस्यसाधकस्य मनसो
वा प्रज्ञां हरतीति योजयति आत्मविषयां प्रज्ञां दृष्टमनोविषयः विषयां करोतीति भाष्ये प्यालोचनीयं ६७ यततो ह्यपीत्यत्रोपक्रां
तमर्थं बहुधा उपपाद्य उपसंहरति तस्मादिति यस्मादिंद्रियाधीनं मनो मनो नुगा च प्रज्ञा तस्मात् हेमहावाहो यस्य यते इंद्रियाणि सर्वशः
सर्वप्रकारेण स्वकारणेन नः न सा सहितानीति यावत् इंद्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यो निग्रहा ताति भवंति तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति विधि ६८

मा.भा.
भा.टी.
१८

यदापंचावतिष्ठंतस्तु राहृतः क्रतेः तामाहुः परमां गतिमित्येवं चतुर्थपादं व्याचष्टे यानिशेति सर्वेषां भूतानामस्तानां यानिशेव निशायस्यां
मध्यं दिने उद्धृत्वा इवा नंधा अप्यंधा एव सर्वे प्राणिनो भवन्ति तस्यां तस्मिन् प्रत्यग्विषयसंयमीन्द्रियमनोवाचीनां निग्रहणशालोको
गीजागर्ति इन्द्रियादीनां दृढशक्तिलोपेपि अनुपरतद्वक्तृशक्तिरेवास्ते तथा च श्रुतिः न हि द्रष्टुं दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते विनाशित्वा
दिति यस्यामावेद्याख्यायां क्रियाकारकादिद्वैतस्वप्नवर्तिकायां सर्वाणि भूतानि जागृतिनिशये उद्धृत्वा स्वस्वव्यापारे प्रवर्तन्ते
ते सा अप्रविद्या पश्यतो मुनेः आत्मदर्शनवतो योगिनः मारब्धकर्मणा बिदेहं कैवल्यं प्रतिबन्धात् लेशतो नुवर्तमाना व्युत्प

यानिशा सर्वभूतानां तस्या जागर्तिसंयमी यस्यां जागृतिभूतानि शानिशा पश्यतो मुनेः ६६ ॥

न काले व्यवहरतो स्पगाटांधकारवती निशेव लेशकश भवति प्रतिसुकुमारारुहियोगिनः बाधव्यवहारादुच्चिजंते न राश्वगा
बाधकारे धरा संचारात् यथोक्तं योगभाष्ये प्रतिमात्रकलो हि विद्वानत्यल्पदुःखलेशेनाप्युच्चिजत इति प्रवर्तितानि
कारकव्यवहारे हि शुद्धं वस्तु न वा स्यते सुधेवस्तु नि सिद्धे च कारकव्यापृतिस्तथा काकोलक निशेवायं संसारोऽस्मा
न्मवेदिनो यानिशा सर्वभूतानामित्यवोचत्स्वयं हरिरिति बुद्धतत्त्वस्य लोकोपजडो न्तपि शाचवत् बुद्धतत्त्वोपि
लोकस्य जडो न्तपि शाचवदिति तदेवं किमासीते तस्योत्तरं यदा संहरते वायमित्यादिना एतदन्तेन ग्रंथेन स्थितं प्र

परमां गतिं प्राप्या स इत्युक्तं ६६

शिव
१८

ननु प्रजहाति यदा कामान् इंद्रियाणि द्रियार्थभ्यो निगृह्णातानीत्यादिनाः स कृत्विषयाणां प्रहाणे तेभ्यश्च इंद्रियादानां प्रत्याहरणं
मुक्तं न च न तेषामात्मनः प्रथक सत्त्वमस्तीति सिद्धं न च नेह नानास्ति किंच नेत्यादिप्रत्यातेषां बाधान्न तदस्तीति वाच्यं इहेति प्रतीत्येव त
निषेधात् न हि इह भूतले घटो नास्तीत्युक्ते घटस्य स्वरूपनिषिध्यते किंतु तस्य भूतलसंबंधमात्रतस्मात् कामानां पृथक् सत्त्वमस्य ते
नाद्येतसि द्विरित्याशंक्य स दृष्टांतं परिहरति आसुर्यमाणमिति प्रविशंति भिरद्रिगर्भ्यमाणमपि अचलप्रतिष्ठं नु द्विकं वृद्धि
नत्वात् एवं निर्गच्छंतीभिरद्रिगर्भ्यमाणमपि अचलप्रतिष्ठं हासहीनत्वादित्यपि बोध्यं एवं विधं समुद्रं यदत् आत्मप्रभवा आपः प्रवि
शंति तद्वत् पंपुरुषं कामैरासुर्यमाणं हायमानं हि अचलप्रतिष्ठं निर्विकारं वृद्धिहासहीनत्वात् आत्मप्रभवाः सर्वे कामाः प्रवि
शंति स एव शान्तिं मोक्षं प्राप्स्यंति कदुःखोपशमं प्राप्नोति ननु कामकामी विषयार्थोऽप्रयंभावः कूटस्थादात्मनः सर्वस्य उत्पत्तिस्त

आसुर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशंति यदत् तद्वत् कामायं प्रविशंति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ३०

त्रैकचलमिति सर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं तेन कामानां प्रहाणे तेभ्यश्च इंद्रियाणां प्रत्याहरणं स्मर्यमाणं न तेषां परमार्थतः प्रथक सत्त्वं सा
धयति बह्वप्यमाणविरोधात् किंतु पामरप्रसिद्धं पृथक् मभिप्रेत्य प्रहाणादिकमुक्तं प्रबिलीनत्वेनैव व्याख्येयं यथा गुये स्विष्टकृतेष्टा
कपाले निर्वदित्यादौ निर्वयति न पाग उच्यते ननु श्रोतार्थः मात्र तद्वदिहापि ज्ञेयं नेह नानास्तीत्यपि इह परिदृश्यमाने प्रपंचे आत्माति
रिक्ता नाना किमपि नास्तीत्येवं परतया व्याख्येयं तथा च आत्मे वेदं सर्वं ब्रह्म वेदं सर्वं सर्वं खल्विदं ब्रह्म त्यादयः श्रुतिवादाः संगच्छंते
आत्मनि कल्पितस्यास्य च त्रैव निषेधेनान्यत्र सत्त्वानुपपत्तेर्न कामानां पृथक् सत्त्वं चारंभणं विकारं नामधेयमिति कार्यस्य वा
गालं वनमात्रं च श्रवणादित्यन्यत्र विस्तरः ३० ~~तस्मात् तस्मिन् पुनः सर्वं समुद्रं दृष्ट्वा ननु समुद्रं दृष्ट्वा तस्मात् तस्मिन् पुनः सर्वं समुद्रं दृष्ट्वा तस्मात् तस्मिन् पुनः सर्वं समुद्रं दृष्ट्वा~~
~~कार्यं तस्मात् तस्मिन् पुनः सर्वं समुद्रं दृष्ट्वा तस्मात् तस्मिन् पुनः सर्वं समुद्रं दृष्ट्वा तस्मात् तस्मिन् पुनः सर्वं समुद्रं दृष्ट्वा~~

त्वमस्तीति युक्त एव समुद्रदृष्टांतः यत्तस्मात् समुद्रात् यथा गंगायाः सत्त्वमस्तीति तत्र कार्यकारणसत्तातिरिक्तसत्तायाः अभावात् तत्र २

म.भा.
भी.श.
१५

प्रासंगिकीमाशंकां परिहृत्य ब्रजेत किमित्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह विशयेति शर्वात्कान्त्रिविधान्कामान् विहाय यः चरति विषयान्मु-
क्ते निस्पृहस्त्वयतो निर्ममः समतावान् हि इदं मम भूयादित्यन्यधना धर्चस्पृहं करोति निर्ममोपि कुतः यतो निरहंकारः न ह्यहंका-
रस्यस्य सुत्यादौ ममता दृष्टा तस्मादहंकारप्रविलयात् शान्तिं मोक्षं प्राप्नोति ॥ प्रवयः सर्वत्रानभिस्नेह इति सर्वत्र यच्छब्ददृशं
नात् साधनविधिपर एवायं ग्रंथः ॥ प्रत्ययास्थितप्रज्ञस्य प्रकृतत्वात् तदनुवादार्थं यच्छब्दो भर्चप्राप्नोति केनो विहिपरस्वभावक
यने स एव करोतीति तच्छब्द एव प्रयुज्यते न तु यच्छब्दः विधौ तु य एव करोति स इदं प्राप्नोतीति ह्येवोरपि प्रयोगो दृश्यते लक्षणा
कथनार्थत्वे पितत्र तात्पर्यभावादिधावेव पर्यवस्यतीति दिक् ॥ प्रतिपादितां कर्मयोगप्राप्त्यां सांख्यनिष्ठां फलेन स्तुवन्तु

विहाय कामान्यः सर्वानुमांश्चरति निस्पृहः निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ १२ ॥ एषा ब्राह्मी स्थितिः
पार्थ नैनं प्राप्य विमुह्यति स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ १३ ॥ इति श्रीभगवद्गीतास्तपनि
षत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः २

पसंहरति एवेति एषा स्थितप्रज्ञलक्षणप्रसंगात् कथिता ब्राह्मी ब्रह्मशब्देनात्र ब्रह्मविदुच्यते ब्रह्मविद्वत्सैव भवतीति श्रुतेः यस्यै-
वं ब्राह्मी स्थितिः निष्ठां एतां निष्ठां प्राप्य नरो न विमुह्यति पुनर्मे हं न प्राप्नोति ॥ प्रस्थां प्रतकालेऽपि स्थित्वेति सहजज्ञातापीयं फल-
वती न तूपासनावचिराभ्याससापेक्षेत्युक्तं ब्रह्मरूढ्यति प्राप्नोति किंलोकान्तरवत् गतिप्राप्यं ब्रह्मनेत्याह निर्वाणमिति नि-
र्गतं बाणं गमनं पस्मिन् प्राप्ये ब्रह्मलितं निर्वाणं तथा च श्रुतिः न तस्य प्राणोत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव स ब्रह्मा-
प्येतीति गतिमन्तरेण रूपोपाधिप्रविलयनात् तदघटाकाशस्य महाकाशत्वात् प्राप्तिवत् जीवस्य ब्रह्मप्राप्तिमाह ॥ प्रतकालेऽपि त-
विशदात्पो ब्रह्मवर्षादुरभ्यावतिष्ठति स ब्रह्मनिर्वाणं केन नुति कन्यायेन प्राप्नोतीति गम्यते ॥ प्रस्थाध्यायस्यार्थः संगृह्यतो म

तानन्तसाधनं कर्मसत्त्वसुद्धिप्रतत्पुलं
सुदुर्लभापि ॥ तानन्तसाधनं कर्मसत्त्वसुद्धिप्रतत्पुलं
सुदुर्लभापि ॥ तानन्तसाधनं कर्मसत्त्वसुद्धिप्रतत्पुलं

शिव
१५

इति श्रीमत्पदवाक्यमालातमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसप्रजोविंदस्वरिस्सुतोः श्रीनीलकण्ठस्य कृतो भारतभाष्यदीपे भाष्यपर्वणि भगवद्गी
तार्थप्रकाशे द्वितीये अध्यायः २ पूर्वस्मिन् अध्याये एषां तेभिर्हिता संख्ये बुद्धिर्नैर्गोत्वमांश्च एवैति चेदुद्धाप्रदर्शयवशायात्मिका बुद्धिरिति स्ते
केन सांख्यनिष्ठावतां पाताशं कानास्ति कर्मयोगनिष्ठावतां तु सास्तीत्युक्तायावानर्थ उदपाते इति सांख्यनिष्ठायां सर्वकर्मफलोत्तर्भावप्रवणा
तामेव प्रशमात्मिकां स्वासयानुकूलं पचानोर्जनं उवाच ज्यायसीति हेननार्दन कर्मणो निष्कामकर्मयोगापेक्षया बुद्धिः सांख्यनिष्ठालक्ष
णं ज्ञानं ज्यायसीप्रशस्तता चेते तेवमता ततर्हि मां भेदं ह्यप्यपितुष्यं तं घोरं बंधुवधारय कर्मणि किं न कुतो हेतोर्निर्यो जयसि पुनः पुनर्पुं ध्य

प्रर्जन उवाच ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन तत्किं कर्मणि घोरं नान्यो जयसि केशव १ व्यामि
श्रेणैव वा केन बुद्धिर्मोहयसावमे तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयो ह माप्नुयात् २ ॥

स्वतिवदन् १ तनुतव ज्ञानं निष्ठायामनधिकारत्वेनैव कुर्वित्वां ब्रवीमि तां शंकां व्यामिश्रेणेति अविविक्तेनेव शब्देन विविक्तेषु बुद्धिदोषाद
विविक्ततां श्लोमातिस्त्वयति तेन वा केन त्रेगुणविषया वेदानिस्त्रैगुण्यो भवार्जुनेति कचिद्देदनिष्ठं तां जयसि कर्मण्येवाधिकारस्त इति तामे
व च ग्राहयसि तया निर्द्ध्वानित्यसत्त्वस्यो निर्योगस्तेमश्रामवान् भवेति च निवृत्तिमार्ज उपदिशसि धर्म्यादियुद्धाश्रेयो न्यतृदात्रियस्य न
विद्यत इति प्रवृत्तिमप्युपदिशसि न ह्येतन्मया युगपद्भयोऽस्थितिगतिवदनुष्टातुं शंकां प्रतो मे मम बुद्धिर्मोहयसाव वस्तुतस्तु मम मोहनश
यितुं प्रवृत्तोसीति एव शब्देनोच्यते ततयोर्मध्ये यदेकं प्रधानं मद्योग्यं तत्तन्निश्चित्य वदयेनानुष्ठितेनाहं श्रेयः कल्याणमाप्नुयात् २ ॥ राम

म. भा.
भा.
प.
२०

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच लोकेस्मिन्निति पुरापूर्वाध्यायेमणनिष्ठाएकेवप्रोक्तापस्तुसाद्विविधादिप्रकाराएकस्याएववृत्तनिष्ठायाः प्रकार
द्वयमुक्तमधिकारिभेदेनननुवृत्तप्राप्तयेपरस्परनिरपेक्षमर्गद्वयमुक्तमितिभावः हेनघविशुद्धतःकरणमद्वचनस्फार्यसम्पगालोचये
त्यर्थः तदेवप्रकारद्वयमाह ज्ञानयोगेनेति सांख्यानांप्रवृत्तिपुरुषविविक्तत्वंज्ञानतांशानामविवेकोत्तानयोगः ज्ञानोपायोवेदांतश्च
वर्णमनननिदिध्यासनात्मकेस्तेन ज्ञानयोगेनवृत्तानिनिष्ठापरिसमाप्तिंसांख्याः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः योनिनांसिध्यसिध्योः समोभूत्वासमत्वंयोग
उच्यतेइति उक्तलक्षणयोगवतांकर्मयोगेनसंध्यापासनादिनिर्विकल्पकसमाध्यनुष्ठानांतसिद्धकर्मयोगपदार्थः तेनयोगिनेवृत्तनि
ष्ठांप्राप्नुवन्तीत्यर्थः अयंभावः इहजन्मनिजन्मांतरेवास्मिन्प्राप्त्यर्थमनुष्ठितैः कर्मभिर्विशुद्धसत्त्वोविवेकवैराग्यसमादिषट्कोपेतोमुमु
क्षुः प्रत्यकावर्णचितः अवर्णमननाभ्यासेनैवकृतकृत्योभवतिसचेत्प्रवर्णदेः प्रागसमाहितचितस्तर्हिनिदिध्यासनस्यापेक्षिकत्व

श्रीभगवानुवाच लोकेस्मिन्निदिविधानिष्ठापुराप्रोक्तामयानघ ज्ञानयोगेनसांख्यानांकर्मयोगेनयोगिनां ३ ॥राम॥

मुक्तसोमसांख्यमार्गः तथासर्वालिकर्मालिपरमगुरावर्षयन् अवर्णमननात्मकविचारमंतरेणैवकेवलंश्रद्धावाह प्रतीकोनिर्विशेषव
त्तरूपत्वंगुरुवाक्यतोनिश्चिन्तासंभावनादिदोषरहितप्राचार्योनिर्गुणवृत्तोपास्तिप्रकारमधिगम्यकर्मछिद्रेषुसमाध्यभासंकुर्वन्नि
ष्कलंप्रत्यगात्मस्वरूपसाक्षात्करोतिसोययोगमार्गः तेनक्रुदायोहकोशलं तेषामस्तितेसांख्याः येषांतत्रास्तीतेयोगिनइति अतइपेदि
प्रकारानिष्ठा ननुदेनिष्टेइतिभ्रमितव्यं यथोक्तंवशिष्टेन द्वौक्रमौचित्यनाशा ययोगोत्तानंचराघव योगोवृत्तिनिरोधोहिज्ञानंसम्पगवे
दाहं असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचित्तत्वनिश्चय प्रकारोद्घातनोरेवोजगादपरमः शिवइति चित्तादर्शितलोपलक्षितस्यवृत्तसाम्राट्को
रस्यद्वौक्रमौचित्यादेर्मिथ्यात्वपक्षे ज्ञानमेवयथाभज्जगदिसम्पगवेदुणेनैवनश्यति तद्वततस्यसत्त्वपक्षेयोगएव यथासत्यउरगः

स्वयमेवमनश्यतितद्वचित्तमपिजनेननिरुद्धमानेन
मज्जरितानिरुद्धप्रचारः स्वयमेवमनश्यतितद्वचित्तमपिजनेननिरुद्धमानेन
इति तस्यनिरुद्धप्रचारः स्वयमेवमनश्यतितद्वचित्तमपिजनेननिरुद्धमानेन

शिव.
२०

अनयोः प्रकारयोरेकं निभावमाह न कर्मणामिति कर्मणां यत्तादीनां रंभात् अननुष्ठानान्नैक कर्मज्ञाननिष्ठं नाश्रुतेन प्राप्नोति विविदिषति
यत्नेनेति कृत्या यत्तादीनां विद्योगत्वेन विधानात् ननु सत्प्रत्ययप्राधान्यात् कर्मणां विविदिषा गत्व मत्र गम्यते तेन विविदिषायां यत्तादी
नां सिद्धायां एतमेव प्रवृत्तिनो लोकमिच्छन्तः प्रवृत्तंतीति श्रुतेः प्रवृत्त्या रूपमेव नैक कर्मज्ञाननिष्ठं साधनं गृह्यन्तं न तानं नैक
कर्मसिद्धिं समाधिगच्छताति योजनायां परमा मित्यादा विवाचनद्वारकस्य परमत्वविशेषणस्याभावात् न च कर्मयोगजनितचित्तसुध
भावे केवलात्संन्यासात्सिद्धिं समाधिगच्छताति योजनायां विप्रलब्धयोर्ज्ञानकर्मलोः समुच्चया संभवस्याभीष्टस्येति सिद्धेः किमिति नैक कर्मशब्दे
न ताननिष्ठं गृह्यत इति चेत्सत्संगुणेः कर्मकार्यत इति वाक्यप्रोक्तानैर्गुण्यहेतुं मुख्यं ज्ञानमेवेह नैक कर्मपदार्थः ननु प्रवृत्त्या विविदि
षति यत्नेनेत्यत्राचिजिगमिष्यत्यश्नेतजिघासत्यसिनेत्यह विवर्तनीयां तस्य धात्वर्थेनैवान्वयात् अश्वादीनां गमनादविवपत्तादीनां

कं

न कर्मणामनारंभानैक कर्मपुरुषोऽश्रुते न च संन्यासनादेव सिद्धिं समाधिगच्छति ४

वेद एवान्वयो ज्ञेयः एतवेति श्रुतिस्तु विविदिषा संन्यासाभिप्रायेण प्रवृत्ता एतच्चैतमात्मानं विदित्वा ब्रह्मणः पुत्रैष लण्वाश्च विदेष्टुं याश्च लो
कैष लण्वाश्च पुत्र्याया यमिदं चर्यं चरंतीति ज्ञानपरिपाकार्यस्य जीवन्मुक्तिसुखार्थस्य याज्ञवल्क्यादिभिरनुष्ठितस्य विदितसंन्यासस्यापि
शास्त्रे दर्शनात् असंन्यासिनो ज्ञानमेव नोपपद्यत इति प्राचामग्रहो विदितेयक कर्मण्यग्रहसंन्यासविषयः ननु काषायपरीधानमात्रविषय
गर्जा व्याधवशिष्टादीनाम तथा विधानामपि ज्ञानोत्पत्त्यवगमादिपास्तान्तावत् कर्मभिरशोधितचित्तस्य मंदबुद्धेः रागद्वेषादिगुस्तस्य प्रा
त्मात्मात्मविवेकद्वारेणैक कर्मप्राप्तिर्नस्तीति पूर्वोक्तार्थः न च भयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैक कर्ममाचरेदिति केवलात्संन्यासादपि नैक कर्मसिद्धिः
स्मर्यते न कथमुच्यते न कर्मणामनारंभानैक कर्ममस्तीति न चेति कर्मजचित्तसुधभावे कृतादपि संन्यासान्नमोक्षसिद्धिः उदाहृत
श्रुतिस्तु चित्तसुधैर्पूर्वकसंन्यासाभिप्रायानहिरागादिगुस्तः सर्वभूतेभ्यः सर्वात्मना भयं दातुमीष्टे तोयुक्तमुक्तं न च संन्यासना

एतदेव प्रपंचयति न ह्यति प्रवशः कर्मजशुद्धभावात् अजितचित्तः कश्चिदपि जातुकदाचित्समाधिकालेपि हृत्तमपि अकर्मकृतकर्मलिउर्म
नेरथादीनि प्रकुर्वन् हि प्रसिद्धं नतिष्ठति हि यस्मात्सर्वविश्लोकः प्रकृतिजैः गुणैः सत्त्वजस्तमेभिः स्वभावप्रभवेः रागद्वेषादिभिर्विकर्म
कायिकं वाचिकं मानसिकं वा कार्यते वश्यं तत्र प्रवर्त्यते ५ ननु सर्वध्यानेनैव चित्तशुद्धि मपि संपादयिष्यामीति किं कर्मभिरित्याशङ्क्या
ह कर्मैन्द्रियाणि ति यो विमूढात्मा रागाद्या क्रांतचित्तकर्मैन्द्रियाणि वा गादीनि संयम्य निगृह्य प्राप्ते एकांते ध्यानापदेशे नोपविशति स
मिथ्याचारः तस्य तदा सनादिकं अचरणं मिथ्या आलोकं एव निःफलत्वात् तत्र हेतुः इन्द्रियार्थमनसा स्मरति निति यत् इन्द्रियार्थान्
शब्दादीन् श्रोत्रादिभिर्गृह्णाति मनसा च स्मरति प्रतो मिथ्याचारः स विषयान् चिंतयन् योगनिष्ठमात्मनो लोके भिव्यनक्ति प्रतः कपटी
त्यर्थः तस्मात्कर्मव्यतिरिक्तं चित्तशुद्धिपायो नास्तीति भावः ६ यस्तु सर्वस्मात् मिथ्याचारात् विलक्षणः पुरुषधौरेयः इन्द्रियाणि मनसा स

न हि कश्चित् हृत्तमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृतं कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ५ कर्मैन्द्रियाणि संयम्य यः प्राप्ते
मनसा स्मरन् इन्द्रियार्थांश्चिन्तात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ६ यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेर्जुन कर्मैन्द्रियैः क
र्मयोगमसक्तैः स विशिष्यते ७ नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः शरीरयात्रापि च तेन प्रसिद्धे र्कर्मणः ८

हानियम्य रागद्वेषवियुक्तानि कृत्वा कर्मैन्द्रियैः कर्मयोगमारभते हे अर्जुन सः कर्मफले स्वर्गादौ ऐहिकेशब्ददौ प्रसक्तो नासक्तो विशिष्यते
सर्वस्मादधिको भवतीत्यर्थः ७ नियतं मितियस्मादेवं तस्मात्वं नियतं संधोपासनादिकर्मैव कुरु यदा नियतं नियमेन त्वं कर्म नित्यका
म्यसाधारणं यत्पापविनिवर्तकस्वभावं तदेवं कुरु हियस्मात् प्रकर्मणः सकलकर्मैन्द्रियनिगृहेण तदकारणतचित्तजयस्य
त्वमेव ज्ञायः प्रशस्ततरं अपि वतेत वदत्रियस्य प्रकर्मणः सत्यामपि चित्तशुद्धौ सर्वकर्मत्यागिनः शरीरयात्रादेहव्यवहार न प्रसिद्धे
तमेत्यवर्णयामनधिकारात् ब्राह्मणः पुत्रैषणया अवित्रैषणया अयुत्या पापविभिदा चर्यं चरंतीति संन्यासविधायके वा के पराज
न रासुर्येन स्वांराज्यकामेयजेतेत्यात्र राजपदवत् ब्राह्मणपदस्य विवक्षितस्वार्थत्वात् चत्वारः प्राप्नुमावृत्तलस्य त्रयो राजन्यस्य द्व
यो वैश्यस्येति स्मृतेः अत्राप्युक्तं प्राज्यं कृत्यमुखजानामयंधर्मो वैस्मवंति गधारणं बहोजानो नाना यंधर्मो विविधीयत इति ८

रुजाना

ननु कर्मणा बध्यते जंतुरिति कर्मणो बंधकत्वस्य तेः कथं मुमुक्षुमां तत्र नियोजयसात्पाशं कण्ठं यत्तार्थादित्यज्ञः परमेश्वरा राधनं यजदेव
 ११ जापामिति धात्वर्थानुगमात् तदर्थं यज्ञे वै विष्णुरिति श्रुतेर्विष्णुर्वा तदाराधनार्थं यत्कर्म ततो यत्र कर्मणि स्वर्गार्थं प्रवृत्तो यं लोकः कर्म
 बंधनः कर्मणा बध्यते न त्वीश्वरा राधनरतः ॥ अतस्तदर्थं ईश्वरा राधनार्थं कर्मवर्णप्रमोचितं हे कौंतेय मुक्तसंगः फलाभिलाषशून्यः
 स समाचारसम्यक्कुरु ८ एतदेवार्थवादेन दृढयति सहेतियज्ञैः सहेतिसहयज्ञाः कोपसर्जनस्येति पक्षे सादेशाभावः कर्मधिक
 ता इति यावत् प्रजास्यैवर्तिकाः ॥ अनेन प्रयत्नेन प्रसविषध्वं प्रसवो वृद्धिस्तान्मध्यं एष यज्ञः युष्माकं इष्टकामधुक् इष्टार्थं पूरकोस्तुः
 १० इष्टार्थं पूरकत्वेमेवाह देवानिति भावयन्तर्पयत ॥ अनेन देवता एजातमत्स्यं यज्ञेन वः युष्माभावयन्तु वृद्ध्यादिदानेन परस्परं भावयं
 तो देवाश्च पूषं च श्रेयः परं प्राप्स्यथ ११ केचन इष्टं पुत्रपश्चादाश्च वः युष्माभ्यं एभ्यो देवेभ्यस्तदन्नानेव व्रीहिपञ्चाज्यादीन् ॥ अत्र प्रदत्तं

यत्तार्थात्कर्मणो न्यत्र लोको यं कर्म बंधनः तदर्थं कर्म कौंतेय मुक्तसंगः समाचरः ८ सहयज्ञाः प्रजास्येष्टा पुरोवाच प्रजापतिः ॥ अने
 न प्रसविषध्वं मेव बोस्त्विष्टकामधुक् १० देवान्भावयन्तानेन ते देवाभावयन्तु वः परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ११
 इष्टाभोगान्निवो देवादास्यं ते यज्ञं भावितोः ते रत्नान् प्रदत्तयेभ्यो यो भुंक्ते स तेन एव सः १२ यज्ञं इष्टाशिनः संतो मुच्यन्ते सर्वकिल्बि

षेः भुंजते ते त्वघं पापये पचं त्याज्यकारणात् १३

अकृत्वा देवतो देशेन द्रव्यत्यागामकं पापं नित्यं नो मेति कस्यैवैश्वदेवाग्निहोत्रजातेष्ट्यादिरूपमकृत्वेत्यर्थः ॥ अदत्त्वा यो भुंक्ते स तेन एव ११ पे
 तु यज्ञं शिष्टाशिनः वैश्वदेवादिशेषान् भोजनशालासंतः ॥ इष्टापाकरणं ते मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषेः प्रमादकृतेः विहिता करणनिमित्ते ये
 त्वात्मकारणत्वाद्यर्थमेव पचन्ति न तु पंचमहायज्ञार्थं ते पापाः स्वयं पापस्त्वा एव संतः पापमेव भुंजते तथा च स्मृतिः कंडूनीपेषणीचुं स्त्री
 दकुंभाचमार्जनीपंचसूनाभृहस्यस्यताभिः स्वर्जनविंदतीति पंचसूनाकृतं पापं पंचयज्ञैर्व्यपोहतीति च श्रुतिश्च इदमेवास्मत्साधार
 णमत्र यदि द्मद्यते स य एतदुपास्तेन स पाप्मनो भवति ते मिश्रं ह्येतदिति मंत्रवर्णपिनोद्यमनं विदेते अप्रचेताः सत्यं वृवीमि बध्नातं दत्स
 तस्य नार्थमणं पुष्यतानो सखायं केवला यो भवति केवलादिति १३

म.भा.

मी.प.

२२

५

जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपि कर्मकर्तव्यमित्यहं प्रजादिति प्रजातरेतोरूपेण परिणतान् भूतानि प्राणिशरभालिभवंति प्रज्ञं च पर्जन्यात्
एतत्प्रसिद्धमेव यज्ञाद्वेति पर्जन्यः प्रज्ञो प्राप्नुहतिः सम्प्रादित्यमुपतिष्ठते प्रादित्याज्ञायते वृष्टिर्दृष्टिरेतन्ततः प्रजा इति स्मृतेः यज्ञो देवता
धनज्ञो धर्म कर्मभ्यो याग होम दानादिभ्यः समुद्रवतीति कर्म समुद्रवः १४ कर्मवृत्तोद्भवं वेदोद्भवं वेद एव धर्मप्रमाणं न तु पार्वंडादिप्रणी
तामः ब्रह्मवेदोऽपि प्रक्षर समुद्रवं प्रक्षम हतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्देवो यजुर्वेद इत्यादि प्रकृतेः साक्षात्परमेष्ठ्या देव उच्यते प्रतो
नतत्र भूमविप्रलभत्वादित्योक्तपार्वंडादिवाक्यवदप्रामाण्यशंकास्तीति भावः यस्मादेवं तस्मात्सर्वस्मिन् देशे काले च वर्तमानं ब्र
ह्मवेदः एतेन वेदस्य नियतं शब्दस्य विभुत्वं च दर्शितं नित्यं नियमेन यज्ञे प्रतिष्ठितं तात्पर्येण पर्यवसन्नं १५ भवत्वेवं ततः किं फ

प्रजाद्वेति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः यज्ञाद्वेति पर्जन्यो यज्ञः कर्म समुद्रवः १४ कर्मवृत्तोद्भवं
विद्धि ब्रह्माक्षर समुद्रवः तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं १५ एवं प्रवर्तितं च कर्तुं नानुवर्त
यतीह यः प्रघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति १६

नितमित्यत आह एवमिति भूतानामादौ वेदाधिगमस्ततः कर्मज्ञानंततः कर्मानुष्ठानं ततो देवानां तृप्तिस्ततो वृष्टिस्ततो जंततो भूतानि तेषां
वेदाधिगमस्तत्वेवं रूपं चक्रमिव चरं निरंतरमावर्तमानं जगद्यात्रा निर्वहकं नानुवर्तयति नानुतिष्ठतिसः प्रघायुः पापजीवनः इ
न्द्रियारामो न तु धर्मशम आत्मारामो वा मोघं व्यर्थं दंशमकादिवत् जीवति यस्त्विदमनुवर्तयति स जगदुपकारको धन्य इति भावः त
था च कृतिः प्रथोऽप्रयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यजुर्होति यद्यजते तेन देवानां लोको ययदनुव्रते तेन रुषीणामयय
तपितृभ्योति पृणति यत्प्रजामिधिति तेन पितृणामययत्तनुष्यान् वासयते पदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणामययत्प
शुभ्यस्तृणोदकं विंदति तेन पशूनां पदस्य गृहेषु चापदा वयां स्यापि पीलिकाभ्यः उपजावन्ति तेषां लोक इति १६ ॥ ॥ ॥

शिव

२२

स्यादिद्यपि प्रीतिर्भवतीत्यत उक्तं आत्मतत्त्वमिति आत्मनैव परमानन्दस्यैव तत्त्वानामिष्टादिना ननु मंदागिरिषि ३

एवमाश्वरेण वैदयज्ञसर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितमक्षैरधिकृतेन नुवर्तितव्यमित्युक्तं ॥ अस्यानुवर्तने च महाप्रत्यवाय उक्तः सद्यस्स विदिप्रपिष्ट
श्रेदितिसंभावनामाशंकापरिहरतियस्त्विति ॥ आत्मन्येव रतिः प्रीतिर्यस्य ननु स्यादोस्तथा नन्वात्मनि प्राप्तिः प्राणिमात्रस्यानोपाधिक्यमस्ति
प्रत्युत तदर्थत्वेनैव स्यादो नरमतेनापि मिष्टाज्ञेन तदुच्यते ॥ अत उक्तं ॥ आत्मन्येव च संतुष्ट इति मंदागिरिर्हि धातुवद्धि जाठरोदीपनं च कामयमा
नञ्चोषधाघर्षमितस्ततो धावति न त्वात्मन्येव तदुच्यते विद्यास्तुरतिरूपितुष्टीरात्मनैवा नुभवति न स्यान्न धनादिभिरिति तस्य कार्यं कर्तव्यं
किमपि नास्ति क्रियाप्राप्यस्य कस्यचिदर्थस्य भावात् ॥ एतदेवाह नैवेति तस्यात्मरमैतैः कृतेन कर्मणा प्रर्थः प्रयोजनं नास्ति स्वर्गादौ
ति साभावात् मोक्षस्य चाक्रियासाध्यत्वात् नास्त्युक्तः कृतेनेति श्रुतेः ॥ अकृतो मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीति श्रुत्यर्थः ॥ अकृतेन वि

यस्त्वात्मरतिरवस्थादात्मतत्त्वमिति आत्मनैव च संतुष्टस्य कार्यं न विद्यते ॥ नैव तस्य कृतेनासौ र्थेना कृते
नेह कश्चन न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ॥ असक्तो ह्या
चरन्कर्म परमाप्नोति सुखं ॥ १५ ॥

रुद्ध कर्मणापि प्रर्थो नरकादिरस्य नास्ति ॥ अत्र कृताकृतशब्दौ मित्रा मित्रपदवत् परस्परविरुद्धार्थवाचितया पुण्यपापवचने येन अकृतेने
ति भावे निष्ठानित्या कारणत्वं गृहीतत्वरूपेणावाप्रत्यवायप्राप्तिरूपेणावाकश्चनार्थो विदुषो नास्तीति र्वचते ते तेषामप्यभावाद्वा केत्यतेरप्यु
गमात् नित्यानां काले यदन्यद्विहितं क्रियते तत एव प्रत्यवायोत्पादो वक्तव्य इति घटकुट्टाप्रभातवृत्तांतप्रापद्यते ॥ अत्रापपतिमाह
नचेति चोद्देतो यस्मात् अस्य आत्मरतेः सर्वभूतेषु चेतनाचेतनेषु उत्तममध्यमाधमेषु कश्चिदपि प्रर्थव्यपाश्रयः सुखभोगात्मकप्रयो
जनाभिसंबंधो नास्ति आत्मरतित्वादेव निष्कामत्वादिदुःखपुण्यपापफलसंबंधो नास्तीत्यर्थः ॥ यस्मान्निष्कामस्य कर्मलेपो नास्ति
तस्मात्त्वमपि असक्तः फलासक्तिश्चरन् सततं सर्वदा कार्यं मवश्यं कर्तव्यं कर्मनित्येनेमिति कंसमाचर हियस्मात् असक्तः कर्मचरन्
परमोक्षं सत्त्वशुद्धिद्वारेणाप्नोति ॥ १५ ॥

म.भा.
भा.प.
२३
जी.टी.

अत्र शिष्टाचारं प्रमाणयति कर्मणेति कर्मणोवसहसं सिद्धिं प्रवणादि साध्यां ज्ञाननिष्ठां गंतुं प्रास्थिताः प्रवृत्ताः जनकादयस्त्वदृशाः
तत्रियाः ननु संन्यासेन ननु शुद्धचित्तस्य नास्तिक्यं स्यात्प्रां व्याहृ लोकैतिलोकस्य संग्रहः स्वधर्मप्रवर्तनं ननु स्वप्रयोजनाभा
वे विवेकेवलं लोकसंग्रहार्थं चेत्कर्मकर्तव्यं तदा विदुः सांवास्तव्यं नामपि संन्यासो न स्यात् यतानेव संन्यासधर्मान् ग्राहयितुं तेषां
संन्यास इति चेत् अर्जनेपिनतद्वं इधारणमस्ति ननु तत्रियस्य संन्यासाधिकारो नास्तीति चेत् लिंगधारणे अधिकाराभावेपि भ
रतरूपिभादि कद्विहेपककर्मत्यागमात्रेऽधिकमात्रं वार्तिके सर्वाधिकारविच्छेदिज्ञानं चेदभ्युपेयते कुतोधिकारनियमोऽप्य
पनं क्रियते वलादिति विदुः संन्यासेन तत्रियादेरपि अधिकारस्य साधितत्वात् अतो लोकसंग्रहो न मुख्यं कर्मप्रयोजनमि

कर्मणोवसिहसं सिद्धिमास्थिता जनकादयः लोकसंग्रहमेवापि संशयन्कर्तुमर्हसि २० यद्यदाचरति श्रेष्ठस्त
तदेवैतरो जनः स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते २१ न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंच न नानवाप्त
मवाप्तव्यं वर्तएव च कर्मणि २२ यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतं द्रितः मम वर्त्मानुवर्तते मनुष्या पार्थ
सर्वशः २३ उत्सीदेपुस्मि लोकान् कुर्याकर्म चेदहं संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामि मापृजाः २४ राम॥

तिचेत्सत्यं न मे पार्थस्ति कर्तव्यमिति त्वदृष्टं तेन अधिकारिकत्वादर्जन एवैवं नियोज्यते न तत्र त्रियमात्रमिति तुष्यतुभवान् २०
२१ कर्मणि वर्ते एव अहं कर्म करोम्येवेत्यर्थः २२ यद्यहं कर्मणि न वर्तेयं तर्हि मनुष्याः ममेव वर्त्मानुवर्तते अनुवर्तेरन कर्मन कर्तव्यमिति
त्यर्थः अतद्रितोऽनलसः सर्वशः सर्वे प्रकारैः २३ ततश्च किमिति तत्राह उत्सीदेपुमिति यद्यदाचरतीत्यादेरपराये जना केवलं
लोकसंग्रहं प्रयत्नं न कर्तुमर्हसि अत्र शिष्टाचारत्वादपीत्याह यद्यदिति तथा च मम श्रेष्ठस्य यादृशा आचारस्तादृशो मम
नुवर्तिता त्वया अनुष्ठेयः न त्वो तं श्रेण्य इत्यर्थः कीदृशास्तवाचारो यो मयानुवर्तनीय इत्याशौ कौयां न मे पार्थेत्यादिभि
स्त्रिभिर्लोकैस्तत्प्रदर्शनमिति मधुसूदनश्रीपादाः २४

सो
शिव
२३

यदिमद्दृष्टाएवंत्वंकृतार्थेसि तथापिपरानुग्रहार्थेकर्मालिकुर्वित्याह सक्तइति कर्मणिकर्मफलेकुर्वतिकर्माणीतिशेषः ॥ प्रसक्तइति
 छेदः विधानेप्रज्ञानांकर्मस्वारत्तानांबुद्धिनेदंबुद्धेस्मालननजनयेत्तनोत्पादयेत् किंतुतान्सर्वकालिजोषयेत्सेवयेत्कथंयुक्तं
 दृशोभत्वासमाचरन् २६ ॥ प्रविधानकथंकर्मसुसज्जतइत्यत आह प्रकृतेरिति प्रकृतेः पारमेश्वर्याः सत्वरजस्तमोगुणमिकायाः देवात्म
 शक्तिंस्वगुणेनिगूढामितिप्रसिद्धायाः शक्तेर्गुणेः कार्यकारणसंघातात्मकेः क्रियमाणानिकर्माणि ॥ अहंकारेणस्वस्मिन्नध्या
 सनमदस्तदीयान्कर्तृत्वादीनात्मकैर्मत्वेनपश्यन् ॥ आत्मनश्च ॥ असंगानंदसंविदूपमपश्यन् ॥ आत्म ॥ अहंकारेणविमूढस्वासावात्मे
 तिविग्रहः ॥ अहंकर्मालिकर्मण्यं कर्तृमन्यते कर्तृत्वाध्यासेनकर्ताहमिति तृणप्रत्ययः तेननलेकाद्यपनिष्टाखलर्यत् ॥ नामि

सक्तांकर्मण्यविधांसोयथाकुर्वतिभारत कुर्याद्विधांस्तथासक्तश्चिकीर्षुलोकसंग्रहं २५ नबुद्धिनेदंजनपेदज्ञा
 नांकर्मसंज्ञिनां जोषयेत्सर्वकर्मालिविधान्युक्तः समाचरन् २६ प्रकृतेः कृयमाणानिगुणेः कर्मालिसर्वशः
 अहंकारविमूढात्माकर्ताहमितिमन्यते २७ तत्त्ववितुमहाबाहो गुणकर्मविभागयोः गुणगुणेषुवर्तते इ
 तिमत्त्वानसज्जने २८ प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जतेगुणकर्मसु तानहंस्त्रविदोमंदात्कृत्स्नविज्ञविचालयेत् २९

निषेधनिषेधः ॥ अन्यथात्त्वप्रत्ययेकर्मण्यं कर्ताहमितिषष्ट्याभावं २७ एवंसक्तस्यकर्मचरणंप्रदर्शयामस्तस्यतदर्शयतितत्त्वविदितिगुण
 कर्मविभागयोः गुणविभागस्यकर्मविभागस्यचतत्त्वविदितिभाष्येनाहंगुणत्मकइतिगुणेभ्यः ॥ आत्मनोविभागः नाहंकर्मात्मकइति
 कर्मभ्यश्चात्मनोविभागस्तयोस्तत्त्वेवेतीतिश्रीधरः मधुसूदनस्तुगुणेदेहेन्द्रियांतः कारणदानि ॥ अहंकारस्यदानिकर्माणितुतेषां
 व्यापारभूतानिममकमास्यदानिगुणकर्मतिद्वंद्वेवद्वयः विभज्यतेसर्वेषांजडानांभासकत्वेनपृथग्भवतीतिविभागः स्वप्रकाश
 ज्ञानरूपोसंगः ॥ आत्मागुणकर्मचविभागश्चेतिद्वंद्वः तयोर्जडजडयोस्तत्त्वंयोवेतिसः गुणः कारणत्मकः गुणेषुविषयेषुवर्त
 तइतिमत्त्वानसज्जतेकर्तृत्वमिनिवेशनकरोतीत्यर्थः गुणविभागस्यकर्मविभागस्यचतत्त्वविदितिपक्षेगुणकर्मणोरित्येवसिद्धेवि
 भागपदव्यर्थमितिपक्षेयस्तत्त्ववित् सगुणगुणेषुवर्ततइतिमत्त्वगुणविभागेकर्मविभागेचनसज्जतेइतियोजनगुणानां

म.भा.
भी.प
गी.टी.
२४

सत्वरजस्तमसां विभागाः बुद्धहंकारज्ञानेन्द्रियविषयरूपेण विभज्यावस्थानंतस्मिन्नसज्जतेऽदमहमिति न सम्यते तथा हि शरीरेऽहं गौरो
 स्मिहस्ताभ्यामात्रे मये दमा तमिति चक्षुषा दृष्टमये दं दृष्टमिति प्रहंकारेण भिमते ममेदमित्यभिमत्यते बुद्धौ विक्रियमाणायामहंस
 खाति च सर्वेषु बुद्ध्यादियु विभज्या गृह्यमाणे न्येचलेष्वपि प्रत्येकं प्रत्यत्कर्म न ध्यस्याहमिदमिति ममेदं कर्मेति च मन्यते एतेन कर्मविभागे
 प्यावश्य कर्त्तव्यत्वात् ॥ प्रमया चिदात्मन्येव प्रादुर्नादिकर्त्तृत्वं दुःखादिमत्त्वं चापतति ॥ प्रयंच कर्मविभागः श्रद्धापिदर्शितः ॥ प्र
 धोमणिमवेदत तमंगुलि एव यत् ॥ प्रग्रावे प्रत्यमुंचत तमजिह्वे ॥ प्रसञ्चेति प्रंधः स्वयंप्रकाशहीनोपि चक्षुरादिर्मलिरूपादिकं विषयं ॥ प्र
 विंदत्प्रकाशयति ॥ प्रंगुलिः काष्ठकोष्ठादिवत् जडत्वात् स्वयं कर्मकर्तुमशक्नोति पाण्यादिः ॥ प्रावयत् ॥ प्रासीव्यत विषये उपाधते
 ॥ प्रग्रावच्छिन्ने शिरस्त्ववन्निर्जोहंकारस्तं प्रत्यमुंचत ग्रीवायां धारयति मये दं लब्धमिति मन्यते ॥ प्रजिह्वे धीधातुः जडत्वात् स्वग
 तसुखदुःखयोः घट इव स्वगत रूपादेः प्रकाशने ॥ प्रसमर्थोपि ॥ प्रहंसुखी दुःखाति चानुभवति तथा च ॥ प्रस्मानात्मनो नो
 र्पायात्पुनः व्यावृत्तेः हंकारादियुतत्कर्मसु चाभिमानादियुक्तसु मेघसु त्रिविधानुवर्तमानं ॥ प्रस्मानतेभ्यः पृथग्भूतं
 ज्ञानगुणांधी चक्षुरादयः गुणेषु दुःखरूपादियुवर्तते नत्वात्मेति मत्त्वानसज्जते हमेव हस्तादिसंघातरू
 पो ममेवेदमादानादिकं कर्मेति न शक्नोति भवतीत्यर्थः २८ ॥ एवमसत्ता सत्तत्त्वांलिकर्माणि भविभज्यस
 त्तकर्मनुवादपूर्वकं न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानमित्युपक्रांतमुपसंहरति प्रकृतेरिति गुणेरहं
 कारादिभिः स्वस्मिन् प्रधत्तेः संमृताः एकीभावेन अभेदाध्यासेन मृतास्तु प्रकृतेः प्रकृ
 तिसंबन्धिषु गुणेषु देहादियुक्तसु गमनादियुचसज्जते ॥ अहमयं ब्रह्मणो म
 मेवेदयज्ञादिकं कर्मेति सज्जते सत्ता भवति तत्त्वत्वादकं स्तविदः ॥ आ
 त्मज्ञानहीनात् ॥ आत्मविद्विक्तस्त्ववित् ॥ अत्मनो वा अरे दर्शनेन
 अवलेन मत्प्राविज्ञानेनेदं सर्वविदितमिति प्रकृतेः मदान
 रात्प्राथम्यगृहणसमर्थान् कस्तविदात्मविज्ञवि
 चालयेत् कर्मनिष्ठातो न प्रच्यावयेत् तेषां उभयभट्त्वापत्तेः प्रकृतेर्गुणैः संमृता गुणानां कर्मसु सज्जते इति प्राचां यो

२८
ति

शिव
२४

अस्तीति तंतुप्रसोमुमुत्स्रमविसर्वांतरयामितिसर्वाहिकर्माहिसंन्यस्यसमर्थः प्रधात्मचेतसा आत्मनमधिकृत्यप्रवृत्तं शास्त्रं प्रधा-
 त्तत्रप्रवृत्तेनचेतसासाकपार्थिवादिवन्मध्यमपदलोपोसमासः आत्मानात्मविवेकवतेत्यर्थः ईश्वरपरितो हं करोमीत्यनया बुधानि
 रक्षाः कलमनिध्यानिर्ममोलब्धममत्वाभिमानशून्यमभवायुधस्वविगतचरोविशोकसन् ३ चेमेमममिदंनित्यमनुतिष्ठंति
 तं असत्ताकर्मनुष्ठानमनुतिष्ठंति प्रनुवर्तन्तेमानवाः श्रद्धावंतः प्रनुसृत्यन्ते प्रवृद्धोषमपश्यन्तः तेष्विस्वकर्मभिर्धर्मार्थीत्येः मुच्यं-
 ते ३१ विपक्षेदोषमाह यत्त्विति सर्वशब्द ईश्वरवाची सर्वसमाप्नोषिततोसि सर्वइति निर्वचनात् तस्यज्ञानेविषयेविशेषेणमूढान्
 पारोक्ष्येणपिते ईश्वरमज्ञानतोदेहमात्रनिष्ठंस्तान् नष्टान्स्वर्गपवर्गभ्रष्टान् प्रचेतसः विवेकशून्यान् ३२ ननुतेचेततवमतेना-
 नुतिष्ठंतितर्हि कथं तवांतर्यामित्वमित्यत आह सदृशमिति स्वस्याः प्रकृतेस्वकीयस्य प्राग्भवीयधर्मधर्मसंस्कारस्य सदृशमनुरूपं

मयि सर्वाहिकर्माहिसंन्यस्या ध्यात्मचेतसा निराशान्निर्ममो भूत्वा युध्यस्वविगतचरः ३ चेमेमममिदंनित्यमनुतिष्ठंति
 मानवाः श्रद्धावंतोनश्रुयन्ते मुच्यन्ते तेष्विस्वकर्मभिः ३१ यत्वेतदभ्यस्यन्ते नानुतिष्ठंति ते मते सर्वज्ञानविमूढास्तान् विद्धि
 नष्टानचेतसः ३२ सदृशचेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि प्रकृतिं यांति भूतानि निगूहः किं करिष्यति ३३ इन्द्रियस्य
 द्रियस्यार्थरागद्वेषो व्यवस्थितो तयोर्नवसमागच्छेत्तद्यस्य परिपंथिनो ३४ श्रेयान् स्वधर्मविगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठि-
 तात् स्वधर्मे निधनं श्रेय परधर्मो भयावहः ३५ प्रजुन उवाच प्रयत्नेन प्रयुक्तो यं पापं चरति शूराः प्रणिच्छन्नपि वासे
 यवलावनि योजितः ३६ श्रीभगवानुवाच काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः महाशनो महापापा विधेमहि वरिणो ३७

ज्ञानवानपि चेष्टते किमु मूर्खः पश्चादिभिस्त्राविशेषादिति न्यायात् तस्मात्प्रकृतिं यांति प्रनुसरन्ति भूतानि प्राणिनः तत्रममवाः न्यस्य निगूहः
 किं करिष्यति न किमपि प्रहमपि पूर्वकर्मपेक्षयेवता प्रवर्तयामीति भावः ३३ एवं तर्हि पुरुषस्य स्वातंत्र्योभावादिधिनिषेधशास्त्रं य-
 र्थमिच्छां क्वाह इन्द्रियस्येति द्विवचनं वीसायां प्रतीद्वियंस्वैस्वैर्यशब्दो वचनादोचविषये रागद्वेषो प्रनुकूलैरागः प्रतिकूलैर्द्वेषश्च
 व्यवस्थितौ नित्यसंबंधौ तत्रतयोर्नवशंगच्छेदितिरास्तुस्याभ्यनुज्ञा पुरुषस्य चतदनुष्ठाने स्वातंत्र्यमस्ति हि यतः तौ रागद्वेषावेवाप्य
 प्राणिनपरिपंथिनो दृष्टद्वारेण प्रवर्तकत्वात् ननु ईश्वरोऽप्यपरिपंथी तस्य वैषम्यादिदोषापत्तेः प्रयत्नभावः यथा घृतमेन स्वाज्ञो-
 ध्वंघनेनेनापराधेन कुपितो राजापराधिनं हि निगडादौ नैगृहीतं स्वीयान्मटान् प्रवर्तयति स एवायद्यतनेन दामानेन प्रसादित

एतन्तेषामेवमथानामाधिपत्येनियुक्ते एवं पूर्वकर्मनुसारीश्चिरात्पुरुषं बाधमानोपि विधिप्रतिषेधशास्त्रानुसारिणः
तेनैव भक्तिध्यानप्राणिध्याननावर्जितः एतन्नादिनयेनियुक्ते तस्माद्विधिप्रतिषेधशास्त्रस्य नान्यकंपुरुषस्य स्वातंत्र्यसत्त्वात्
नापीश्वरे वैषम्यादिकंप्राणिकर्मापत्त्यादिति ३४ यस्मादेवं तस्मात्तन्म्रेयात्प्रशस्ततरः स्वस्ववर्णनुरूपेण ईश्वरेण विहितत्वा
त् विगुणो हिंसादिनिश्रोपिकिंचिदंगहीनोपी परधर्मात् हिंसादोषराहितपरधर्मापेक्षया स्वनुष्ठितात् सर्वोपसंहारेण सम्यगनु
ष्ठितादपि स एव श्रेयास्वधर्मपुद्गादौ निधनं मरणमपि श्रेयः विहितत्वात् परस्य धर्मभेदस्य च कीदृर्भयावहः स्ववियस्य तव
निषिद्धत्वात् तस्मात्स्वतंत्रेण त्वया स्वधर्म एवानुष्ठेय इति भावः ३५ ईश्वरो धर्माधर्मरिगदेषो वा पुरुषस्य प्रवर्तको भवत इ
ति आत्मनो स्वातंत्र्यं मन्वानोर्जुन उवाच - प्रय केनेति केन ईश्वरादीनामन्यतमेनान्येन वा प्रयुक्तः प्रवर्तितः सन्नयं पुरुषः पापम
निष्ठं चरति करोति - प्रतिष्ठं नित्यनेनागदेषयोः प्रवर्तकत्वं निरस्तं सति हि रागेऽष्टा भवति अतः इच्छायाः प्रभावाद्वागभावः
रागस्याप्रवर्तकत्वे तन्मूलभूतं संस्कारहेतौ धर्माधर्मयोः प्रवर्तकत्वं तन्मूलभूतत्वात् सापेक्षस्य ईश्वरस्यापीति सर्वेषामाशेषः त
तस्मात्मुख्यं प्रवर्तकं यतश्चात्मनोऽर्थः वलादिनियोजितः विच्छिद्यहीत इवेत्यर्थः ३६ अत्रोत्तरं काममय एवायं पुरुष इत्यादि
श्रुतिसिद्धे श्रीभगवानुवाच काम एष इति एष प्रसिद्धः कामः सो कामः यत जायामेस्यारथ्यप्रजायेदावितं मे स्यादथ कर्मक
वीयेति श्रुतेरिदं मे भूयादिति तो वा भिलाषहेतुभूतश्चेतनवच्छिन्नत्वापादको हतिविशेषः सत्तचेतो रूप एव कामः संकल्प
इत्युपक्रम्य एतत्सर्वमन इत्युपसंहारात् स एष कामः केन चिन्निमित्तेन प्रतिहृतः क्रोधरूपेण परिणमते इतः क्रोधो भिज्ज
लेनात्मापेक्ष एव तमेन मिह शरीरांतः स्थितं वैरिणं विद्धि कुतो वैरायतः रजोगुणसमुद्भवः रजो रजनात्मकः प्राकृतो गुणः त
स्य गुणो कार्यभूतो तस्मात्संगोतावेव उद्वोपस्य सरजः कार्यत्वादुःखैकफलोपपन्नो वैरीयधारजोगुणस्य लोभप्रकृ
त्यादित्तत्वात् समुद्भवो यस्मात् ननु विषयाभिलाषात्मकः कामः काम्यविषयार्पणेन शास्त्रमिति विषयस्योर्जभ्यनिश्रये स्व
त एव वा निवर्तते - प्रथम इवेत्युपदर्शनाभिप्रायित्वा प्राक्काह महाशने महापापेति महत्तदनुमपारणायं अशानमस्य सत
थायथोक्तं न जानु कामः कामानामुपभोगेन शास्त्रमिति ह विषाकसवर्तमेव भय एवा निवर्धते यत्पृथिव्यां वीदियैरण्यपरा
वः श्रियः नाल्लमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेदिति तथा महापापम् अतुग्रः सहि सहस्रशः प्रवो धितोपि ने निवर्तते तद

विहितत्वात् परस्य धर्मभेदस्य च कीदृर्भयावहः स्ववियस्य तव निषिद्धत्वात् तस्मात्स्वतंत्रेण त्वया स्वधर्म एवानुष्ठेय इति भावः ३५ ईश्वरो धर्माधर्मरिगदेषो वा पुरुषस्य प्रवर्तको भवत इति आत्मनो स्वातंत्र्यं मन्वानोर्जुन उवाच - प्रय केनेति केन ईश्वरादीनामन्यतमेनान्येन वा प्रयुक्तः प्रवर्तितः सन्नयं पुरुषः पापम निष्ठं चरति करोति - प्रतिष्ठं नित्यनेनागदेषयोः प्रवर्तकत्वं निरस्तं सति हि रागेऽष्टा भवति अतः इच्छायाः प्रभावाद्वागभावः रागस्याप्रवर्तकत्वे तन्मूलभूतं संस्कारहेतौ धर्माधर्मयोः प्रवर्तकत्वं तन्मूलभूतत्वात् सापेक्षस्य ईश्वरस्यापीति सर्वेषामाशेषः त तस्मात्मुख्यं प्रवर्तकं यतश्चात्मनोऽर्थः वलादिनियोजितः विच्छिद्यहीत इवेत्यर्थः ३६ अत्रोत्तरं काममय एवायं पुरुष इत्यादि श्रुतिसिद्धे श्रीभगवानुवाच काम एष इति एष प्रसिद्धः कामः सो कामः यत जायामेस्यारथ्यप्रजायेदावितं मे स्यादथ कर्मक वीयेति श्रुतेरिदं मे भूयादिति तो वा भिलाषहेतुभूतश्चेतनवच्छिन्नत्वापादको हतिविशेषः सत्तचेतो रूप एव कामः संकल्प इत्युपक्रम्य एतत्सर्वमन इत्युपसंहारात् स एष कामः केन चिन्निमित्तेन प्रतिहृतः क्रोधरूपेण परिणमते इतः क्रोधो भिज्ज लेनात्मापेक्ष एव तमेन मिह शरीरांतः स्थितं वैरिणं विद्धि कुतो वैरायतः रजोगुणसमुद्भवः रजो रजनात्मकः प्राकृतो गुणः त स्य गुणो कार्यभूतो तस्मात्संगोतावेव उद्वोपस्य सरजः कार्यत्वादुःखैकफलोपपन्नो वैरीयधारजोगुणस्य लोभप्रकृ त्यादित्तत्वात् समुद्भवो यस्मात् ननु विषयाभिलाषात्मकः कामः काम्यविषयार्पणेन शास्त्रमिति विषयस्योर्जभ्यनिश्रये स्व त एव वा निवर्तते - प्रथम इवेत्युपदर्शनाभिप्रायित्वा प्राक्काह महाशने महापापेति महत्तदनुमपारणायं अशानमस्य सत थायथोक्तं न जानु कामः कामानामुपभोगेन शास्त्रमिति ह विषाकसवर्तमेव भय एवा निवर्धते यत्पृथिव्यां वीदियैरण्यपरा वः श्रियः नाल्लमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेदिति तथा महापापम् अतुग्रः सहि सहस्रशः प्रवो धितोपि ने निवर्तते तद

अस्य वैरित्वमेव विवृणोति धर्मेनेत्यादिना उत्वेत्ता भवेद्वेन जस्य युक्तेन कामेन वक्ष्यमाणे ज्ञानं आवृत्तं आवरणीयस्य प्रविधात् तदनु
 गुणं दृष्टं तत्र संज्ञेयं ३८ अत एव तन्मिति ज्ञानं अंतःकरणसत्त्वं ह्यध्याहारित्वेन तत्सर्वमन एवेति श्रुतेः एतेन कामेन रजोगुणमकेन आवृ
 त्तं ज्ञानिनः अंतःकरणविशिष्टस्य प्रमातुनित्यवैरिणा कामरूपेण दुःखेण परयितुमयोग्येन प्रयत्ने पर्यमाणे अनर्थानेव प्रसवेत्
 अनलेन प्रयापिष्यते चेत् अनलः नास्त्यलं पर्यापिष्यस्य स तथा तेनानलेन न घनलः काष्ठे स्तययितुं शक्यः किंतु वर्द्धते एव तद्वदयम
 पीत्यर्थः अयं भावः अंतःकरणसत्त्वं हि प्रकाशमकं तत्सहजेन कामेन वहिरिव धर्मेन आवृत्तं चेत् प्रमाता सं प्रनर्थपातयति अन्यथा
 तदेव स्वभावशुद्धत्वात् विवेकवैराग्योपगमं भूत्वा तमुद्धरेत् अतो यं कामो ज्ञानिनो नित्यवैरिति ३९ किंच इन्द्रियाणीति अप्यनर्थः
 इन्द्रियमनो बुद्धयो हि कामेनाधिष्ठिताः बाह्यार्थप्रवणं भवन्ति ते अतथास्तैरयं कामः ज्ञानं विदाकाशरूपं प्रादृशतलप्रख्यं पत्रयो

धर्मेनाविद्यते वा द्विर्यथा दशमलेन च यद्योत्वेनाहं तो गर्भस्तथा तेनेदमावृत्तं ३८ आवृत्तं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवै
 रिणा कामरूपेण कौतेय दुःखेण अनलेन च ३९ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते एते विज्ञो ह्येत्येष ज्ञाने
 मावृत्ता देहिने ४० तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनं ४१ ४२

जिनो व्यवहिते विप्रकृष्टमतीतमनागतं वा पश्यंति यथोक्तमाचार्यैः विश्वं दर्पणदृश्यमानगरीतुल्यं निजांतर्गतं पश्यंत्यात्मनी
 ति निजांतर्गतमात्मनि हृद्दीकषणस्येव ह्यलिगतं मलेन प्रादृशं निव आवृत्य देहिने देहाभिमानिनं विशेषेण मोहयति विशब्दात्
 देहाभिमानशून्यो गिनमपि बुद्ध्यनावस्थायां किंचिनो ह्यतीति गम्यत इति अक्षरयोजनात्परा ४० तस्मादिति यस्मादिन्द्रिया
 ण्यध्यास्याधिष्ठानं सामंतस्येवाभिरिदुर्गदिकं तस्मात्ताम्येव नियम्य वशीकृत्य एनं कामं हि निश्चयेन प्रजहि प्रकर्षेण नाशय रिपु
 दुर्गदिन्स्वायती कृते एव तत्र स्थो सामंतं घृतिराजानस्तद्वत् हंतव्यत्वे हेतुः पाप्मानं प्रसुप्तं तत्रापि हेतुः ज्ञानविज्ञानना
 शनमिति ज्ञानस्य शस्त्राचार्याद्ये देशजस्य परोक्षस्य निदिध्यासनपरिपाकजस्यापरोक्षस्य च नासनं ४१ ४२

मा. भा.
भी. प.
मा. टी.
२६

न केवलं वाद्येन्द्रियगणजयेनैव कृतार्थत्वं किंतु मनोबुद्धोरपि जयः कर्तव्यः कामस्य समूलोच्छेदोऽप्यत्रिप्रकारकदुर्गस्य समंततस्येव भूयंत
तरपाकरद्वये जयेनैव प्रतो मनोबुद्धोर्जयार्थयोगं दर्शयति इन्द्रियाणां त्रिप्रपरत्वं कारणत्वेन स्मृत्तत्वेन च बोध्यं इन्द्रियाणि चतुशद
निपराणि स्वविषयेभ्यः पृथिव्यादिस्वाप्त्रयसहितेभ्यो गंधादिभ्यो वित्तपुत्रशरीरेभ्यश्च तेष्वांतकारणत्वात् तथा च कोष्ठांतकिनः समा
मनंति प्राणेभ्यो देवादेवेभ्यो लोका इति व्युच्चरंतीत्यनुष्यते प्राणेभ्यो देवास्तदधिष्ठानो देशो देवताः उत्पद्यंते देवेभ्यश्च लोका भूतभोति
कउत्पद्यंते इति श्रुत्यर्थः इन्द्रियेभ्यः परमनः मनसा ह्येव परममिति मनसा स्मृतोतीति श्रुतेरिन्द्रियाणां मनोविकारत्वात् तेन वद्वार्थेभ्य इ
न्द्रियाणां कृष्यमनसि प्रविलापनायानीति दर्शितं केवलं परत्वमात्र उपनिपादने प्रयोजनाभावात् मनसस्तु पराबुद्धिस्तस्माद्वागत
स्मात्प्रतीतो मयात् अन्तोतरात्मा विज्ञानमय इति श्रुतेः मनसः प्रविलापनंतत्कारणे बुद्धेर्कर्तव्यमित्यर्थः समष्टिवुद्धिरप्यत्रै
वांतर्भाव्या यो बुद्धेः परतस्तु सः यस्तु नृशब्दे भास्यवर्गात् बुद्ध्यादेर्भासकस्य ज्ञानस्यैव लक्षणं गमयति यो बुद्धेरपि परतः स ज्ञा
नपदमभिधेयः कामेन आहत इति व्यवहितेन संबंधः तथा च श्रुतिः यच्छेद्योऽसौ प्राज्ञस्तद्यच्छेदो न श्रोतमनिज्ञानमात्मनिमहति
इन्द्रियाणि परान्या हरिन्द्रियेभ्यः परमनः मनसस्तु पराबुद्धियो बुद्धेः परतस्तु सः ४२ एवं बुद्धेः परंबुद्ध्या संस्तव्यात्मान

मात्माना जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासद ४३ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्री
कृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ३ ॥

नियच्छेद्यं तं प्राप्नुनाति एतदुक्तं भवती वायादि वाद्येन्द्रिय व्यापारानुत्सृज्य मनोमात्रेण वंतिष्ठे तमनोपि विषयविकल्पाभिमुखं स्त
नात्मशब्देदितायां बुद्धोधारयेत् तामपि महत्यात्मनिसमष्टिवुद्धोधारयेत् उक्तं महंतमात्मजं शंतेति श्रुतेरस्मिन्नेति विप्रत्यगात्मनिधार
येदित्योगफलमाह एवमिति आत्मानं मनः दारुकाशे वित्तयानित्यभरे कामान् कामयमानं श्रूयते हि ब्रह्मविद्योऽर्थाहार्दकाशं प्रकृत्य यच्च
स्य हास्ति यच्च नास्ति सर्वतद्वगत्वा विदत इति तत्र तानां कामानां तेषां च तदमे सत्याः कामा इति श्रुतेः आत्मानं मनः आत्मानां मनसैव बुद्धेयैव वा
संस्तभ्यनिर्वृतिं कृत्वा बुद्धेः परपरमात्मानं बुद्ध्या समूलघातं कामरूपं शत्रुं शतयित्वा जहि नाशय हे महाबाहो इति संबोधयन् तत्राशेतव साम
र्थ्यमस्तीति दर्शयति अयमर्थः यावत् काममूलस्य प्रज्ञानस्योच्छेदः आत्मतत्त्वज्ञानेन न क्रियते तावत्पर्यंतं कामस्य निर्मूलोच्छेदो न भवती
ति बुद्धेः परंबुद्ध्या कामो नाशनीयः तच्छ्रुत्वा नष्टे संसासनर्थोच्छेदो भवतीति दुरासदं परबोधनं विना दुःखेनापि नाशयितुमशक्यं उ
पायः कर्मनिष्ठानप्राधान्येनोपसंहृत उपेयास्तन निष्ठुं नृदुर्गात्वेन कीर्तिता ४३ इति नेलकरीयेभ्यो भारतभाष्ये भाष्यपर्वार्थप्रका
शि

महावद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्री

अध्यायद्वयोक्तैर्चेष्टाप्रमाणशंकाभरदिति विद्यावंशसंप्रदायं प्रात्मनश्च भ्रमविपलं भक्त्यादि निरासायेष्वरत्वं सर्वज्ञत्वं च दर्शयति इति मित्यादि
 ना इमं सांख्ययोगं कर्मयोगरूपोपायसहितं संन्यासमिति भाष्यं इमं संधोपासनादि निर्विकल्पकसमाध्यनुष्ठानांतं कर्मयोगं ज्ञाननिष्ठोपायं
 जनेपादिवाच्यानधिकारिणं राज्ञामेव योग्यं विवस्वते सूर्याय मंडलाभिमानिने सर्वेषां दात्रियाणामादिभूताया हं आदित्यांतर्यामीय एषां
 तरादित्ये हि रणमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रु हिरण्यकेशः प्राप्रणखात्सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कप्यासंपुंडरीकमेव मक्षिका तस्यो
 दिति नामेत्यादिश्रुतिभ्यः प्रोक्तवान्युराप्रवयं प्रविष्टिं संप्रदायं तेनानादित्वमपि मनवे स्वपुत्राय विवस्वाभ्यादात् इच्छाकवे मनुः स्व

श्रीभगवानुवाच इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमवयं विवस्वान्मनेवे प्राहमनुरित्वा कवेव वीत् १ एवं परंपरा प्रा
 प्रमिमं राजर्षयो विदुः सकालेनेह महता योगेन ह्यपरंतपः २ सरवायं मया ते दद्योगो प्रोक्तः पुरातनः भक्तो सिमे स
 खावेति रहस्यं धेनुदुःतमं ३ अर्जुन उवाच अपरं भवते जन्म परं जन्म विवस्वतः कथमेतद्विजानीया त्वमादौ प्रोक्तवा
 निति ४ श्रीभगवानुवाच बहूनि मे व्यतीता निजन्मानि तव चार्जुन तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेद्य परंतपः ५ ॥ राम

पुत्राया व्रवीत् १ एवमिति एवं परंपरा प्राप्तिं इच्छाको निर्मिषादि क्रमेण राजर्षयः जनका जातशत्रुकैके यप्रभृतयो राजानः कृषस्तु सन
 कवसिष्टाद्याः सूक्तार्थदर्शिनस्ते राजान एव कृषय इति वा अपि दुर्ज्ञातवन्तः सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति लडि उर नष्टः अदर्शनगतः २
 सस्मभ्यं स इति अद्य संप्रदायविच्छेदे सति भक्तः प्रारणगतः सरवाप्रातिविषयः रहस्यं गोप्यं प्रभक्तादिभ्यो न देयं अन्यथा निर्वार्य
 विद्याभवेदित्यर्थः तथा च मंत्रवर्ण विद्याहवैवाह्य एमा जगम गोपायामाशे विधिष्टे ह मस्मि अस्त्वका पा नृजवे न नाप न मा वृषा
 वीर्यवती तथा स्यामिति ३ भगवद्देहस्य वसुदेवादुत्पत्तिं मत्वा नोर्जुनवाच अपरमिति अपरं प्रवृत्तिकालिकं परं बहुकालिकं जीना
 यां यद्यपीश्वर इयमर्थो ज्ञातः तथापि विरुद्धार्थस्य वाक्यस्या बोधकत्वात् कथमेतद्विजानीयामि पुत्रं पदयो जना स्पष्ट ४ स्वदेहस्या जत्वं
 साधयितुं स्वस्य सर्वज्ञत्वं तावदाह बहूनेति स्पष्टं च श्लोकः ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ॥

म.भा.
भा.प.
भा.टी.
२७

पञ्चमोऽभिप्रायः ८ अत्र कर्मवमेदिष्यमेव यो वेति न त्वनः मयाकारे
हं पुनर्जन्मो नित्यमिति सोऽर्जुन ६ सीतराजभा. २७

किं न हि योगिनां सर्वज्ञत्वप्रसिद्धेः त्वं जातिस्मरो जीवो सात्पाशो क्पाह ॥ प्रजः इति देहानि कृष्णस्याजत्वाद्यप्यत्वेन त्वेवाहं तातु नासमिप्यत्र सा
धितेऽहं तु देहविशिष्टस्यैव तेऽश्वरोपीत्यनेन देहानि कृष्णस्यास्मदोदेरपीश्वरत्वेन त्वमस्य हं ब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतिसिद्धमतो देहविशि
ष्टस्यैवाजत्वमित्यत्वेऽहं कथ्यते ॥ अथ यो नोऽश्वरत्वप्रसंगात्तन्वादिष्योऽतर्कमिणः परमेश्वरस्य हिरण्यगर्भशरीरप्राप्ति न च पुरुषो ह्येव नारायणो का
हो जन्मव्ययवानिति वक्तुं शक्यं ॥ अकर्मजत्वात्कर्मफलस्य द्विपराकाशो ह्येव गर्भशरीरप्राप्ति न च पुरुषो ह्येव नारायणो का
मयतश्चात्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतानि ॥ अहमेवेदं सर्वं स्यामिति स एनं पुरुषं मेधं पंचरात्रं यस्तं कर्तुमपश्यदित्यादिना श्रुतपथे
नारायणारव्यस्य परमात्मनः सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपातुः स भूमिं विष्वक्ते दृत्वा पतिष्ट दृष्टांशुलमिति
पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्या मृतं दिवाति च पुरुषस्तत्प्रतिपाद्यस्य सर्वाणि भूतानि ॥ अति कर्मस्थितस्येश्वरस्यापि श

॥ प्रजोऽपि सन्नव्यात्मा भूतानां मांश्चरोऽपि सन् प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ६ यदा यदा हि धर्मस्य
ग्लानिर्भवति भारत ॥ अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहं ७ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां धर्म
संस्थापनार्थाय क्रोधा ममया मुपाश्रिताः बहवो शनतपसा एता मद्रावमागताः १७ ॥

शरीरं पंचाचार्यकर्मविशेषफलमिति श्रुयते इति वाच्यं तत्र नारायणशब्देन हिरण्यगर्भस्यैव विवक्षितत्वात् न हि परमेश्वर
पूर्णकामस्य सर्वान्ति कर्मस्थितस्य पुनरत्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतानां तिकामना भवति ननु परमेश्वरोऽपि कामना दृष्टा सो का
मय बहुस्यो प्रजायेयेतीति चेत् श्लाघनीयप्रसूतो देवानां प्रयोजनः ॥ आत्मकामस्य कास्पृहेति श्रुतेर्द्वौ कवतुलीना कैवल्य
मिति न्यायाच्च निस्पृहलालयै ब्रह्मांडकोटीः सृजतो भगवतो राजगोपालस्य सर्वं किं करोण सर्वं कर्मणा सर्वं त्मप्यार्थयात्म
साम्यमापादयेति तस्मान्न कर्मफलं भगवतः शरीरं एव न भोतिकं विराटसूत्रात्मातिरिक्तस्य भोतिकस्याभावात् तस्माद्यत्तं
॥ प्रजोऽपि सन्निति न तु न हि भगवच्छरीरस्य किमुपादानं ॥ अविद्येति चेत् परमेश्वरे तदभावात् जीवा विद्याचेत् श्रुतिरजतादिरिव तु
॥ न त्वापतेः चित्मात्रं चेत् न चितः साकारत्वायोगात् तथा तस्यातीदृशत्वापत्तिः तस्मात्किमालं मनो यं भगवद्देहो देवकी गर्भ

शिव
३०

प्रवेशजननवाल्म्यकौमारयौगंडयोवनादिप्रतीतिविषयइतिचेतश्चणु। प्रकृतिंस्वामधिष्टायसंभवाम्यात्ममययेति ॥ प्रथमर्थः जी-
 वात्मातोहिः प्रनात्मभूतांप्रकृतिंतेजोवज्रात्मिकांपंचभूतात्मिकांवाः अधिष्टायसंभवंतिजन्मादीनलभंते ॥ प्रहंतस्वांप्रत्यगनन्यांप्रकृ-
 तिंप्रत्यक्तैतन्यमेवेत्यर्थः तदेवाधिष्टायननुपादानांतरं ॥ आत्ममाययास्वीययामाययासंभवामियथाकश्चिन्मायावीश्वर्यंस्वस्या-
 नादप्रच्युतस्वाभावोपि ॥ प्रदृश्योभत्वास्थूलसूक्ष्मभूतान्यनुपादायेवकेवलमाययाद्वितीयंमायाविनंस्वसदृशमेवस्त्व-
 मार्जणगगनमारोहंतंस्तज्जति एवमहंकूटस्थचिन्मात्रोऽग्राहः स्वमाययाचिन्मयात्मनः शरीरंस्वजामितस्यवात्स्याघवस्या-
 श्रस्त्रारोहणवदर्शयामिरतावास्तुविशेषः लौकिकमायावीमायामुपसंहरन् द्वितीयंमायाविनमप्युपसंहति ॥ प्रहंतुता-
 मनुपसंहरनस्वविग्रहमपिनोपसंहरामीति एवंहीसति हिरण्यमश्रत्वादिविलदाणविग्रहयोगिनः श्वेतनस्य ॥ प्रसक्तद्वर्मे-
 पदेशादित्यादिन्यायसिद्धिविर्यद्युपादानत्वेनक्षरणं सर्वंश्रत्वंयुज्यतेनान्यथेति तस्मात्सिद्धं परमेश्वरस्यमायाविनशरीरं
 नित्यमिति एकेनैवदेहेन विवेक्षतेमुपदिश्यत्वा मप्युपदिशामीति ॥ अन्यत्रापि निर्येवसाजगन्मूर्तिरिति सावधारणं प्रतिज्ञायतेदे-
 वानांकार्यसिद्धयर्थमाविर्भवतिसायदा उत्पन्नेति तदालोके सानित्याप्यभिधीयतइति नित्यायाः प्रप्याविर्भावापेक्षया सूर्यस्ये-
 ववाल्पादिकं उत्पत्त्याघुपगम्यते भाष्येतुस्वांप्रकृतिवैस्सर्वी त्रिगुणात्मिकांमायामधिष्टायवसीकृत्य ॥ आत्ममाययासं-
 भवास्त्रिदेहवानजातइवात्मनोमाययानपरमार्थतो लोकवदिति व्याख्यातं ॥ कदासंभवतीत्यपेक्षायामाहयदोक्तलानिहीसः ॥ प्र-
 भुत्वात्तद्विद्विः ॥ किमर्थमाययासृजसीत्यतः प्राह परित्राणयेति दुष्कृता दुष्टं कर्म कुर्वतो पापिनो नाशायव संभवामि ॥ प्रविर्भवामि-
 त तन्मायामयं कर्मसाधुत्राणं ॥ अप्राकृतं दिव्यं यो वेति सत्यत्वादेह पुनः जन्मन प्राप्नोति किंतु मामेति मामेव प्राप्नोति एतेन भगवतो ज-
 न्मानिकर्मलिचभगवत्प्राप्तिः कामेन ज्ञेयानीति दर्शितं ॥ एतस्यापि भगवत्प्राप्तेर्धर्ममाह वीतेति रागो विषयेषु प्राप्तिः भयं स्तो-
 दशं का क्रोधः स्वपरपाशहेतुरभिज्जलनं ते त्रयो वीताः येभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधाः ॥ अत एव मन्मयामदेकप्रधानाः किंकारिण-
 यथा जारमपि भर्तारं च श्रितापोगधे मार्यं तद्वन्नैत्याह माधुपाश्रिताः ॥ शानतपसा शानमयंतपः प्रलोचनं मम जन्म कर्मणोः स्वरू-
 पस्य च निरंतरं विंतनं यस्य शानमयंतपः शतिप्रसिद्धं शानतपः तेन शतोः सतो मद्रावं मतादात्म्यप्राप्ता इत्यर्थः १० १० १० १०

सभा
भा.प.
गी.टी.
२८

ननुसाधसाधोस्त्राणविनाशो कुर्वतस्तवेवेषम्यनेर्बुग्येस्तोतः किं तवासादादितुलस्यजन्मकर्मस्यनांतुत्पास्वरूपाणविविचिंतनेनेत्या
शंकाह येयथायेमनुष्याः मासर्वशरस्यंयथायेनप्रकारेणशत्रुत्वेनमित्रत्वेनवाप्रपद्यंतेप्राप्नुवंति तानतेनैवप्रकारेणहमपिम
जामिंप्रनुसरामि येतुमम्वर्त्मभक्तिध्यानप्रणिधानात्मकमनुवर्ततेताममात्मभूतानृतथैवसर्वशःसर्वैः प्रकारैरनुवर्तेहमिति
योजनाततश्चवद्विंशभूतेप्राणिजाते योयथाप्रीतिंदेष्टं वाकरोतितस्मिन्प्रतिविंवभूतेहमपितथैवप्रीतिंदेष्टंवकरोमिविव
रूपापरिभवौप्रतिविंवैसंक्रामतौनममवेषम्यनेर्बुग्येस्तस्तस्मात्प्रेयोर्थिनासर्वस्यकल्याणेएवपतितव्यमितिभावः भा
ष्येतुयेयथायेनप्रकारेणयेनप्रयोजनेनप्रार्ताजिज्ञासवोर्धीर्थिनेज्ञानिनोवाप्रतिपद्यंतेतांतथैवपाडापरिहारेणज्ञा

निरावेनेयेयथामांप्रपद्यंतेतोस्तथैवभजाम्यहं ममवर्त्मानुवर्ततेमनुष्याः पार्थसर्वशः ११ कांक्षंतः कर्मणं
सिद्धियंजंततद्देवताः क्षिप्रं हिमानुषेलोकेसिद्धिर्भवतिकर्मजा १२ चातुर्वर्ण्यमयासृष्टं गुणकर्मविभागशः
तस्यकर्तारमविमांविध्यकर्तारमव्ययं १३ नमो कर्माणि लिप्यंति न मे कर्मफले स्पृहा इति मां येमिजानाति कर्मभि
र्नसवध्यते १४ एवं शक्त्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः कुरु कर्मैव तस्मात्तु पूर्वैः पूर्वतरंकृतं १५

नदानेनधधनदानेनमोसदानेनवाऽनुमूलमिसर्वथातेममेववर्त्मनुवर्ततइति ॥ प्रत्यदेवताभक्ताप्रपिममेवभक्ताइतिचे
द्वाचसते ११ कांक्षंतइतिहियस्मात्मानुषेलोकेकर्मजासिद्धिः काम्यकर्मफलंपुत्रपश्चादिकंक्षिप्रंभवतिननुनिष्कामकर्मजाचि
तेशुद्धिं वस्यंतिप्रतोयेकर्मणंसिद्धिफलंइहैवसिप्रकांक्षंतः काक्षमाणः देवताः इन्द्रादीन्जयंतेतेपिममेववर्त्मानुवर्तत
इतिपूर्वैरुक्त्यय वस्यतिचयेष्यत्यदेवताभक्ताइत्यादि १२ ॥ प्रत्यदेवताभक्ताप्रपिकस्मात्पुनः करणतवेववर्त्मानुवर्त
तेनान्यस्येत्यंतप्राह चातुर्वर्ण्यमितिचतुर्णवर्णानांचातुर्वर्ण्यगुणाश्चकर्मणिचेतिगुणकर्मद्वंद्वैकवद्भावः कर्मणि
० प्रमिहोवादीनेगुणाश्चद्रव्यदेवतादिरूपाः विभागशः साधारणासाधारणविभागेनतथाहिदानजयादिकंसर्वसाधार

शिव
२८

एतद्विहोत्रादिकं त्रैवलिकस्यैवनेकस्यप्रदस्यराजस्स्यादिकंरात्तएवनेतरेषाविति विभागे दृश्यतेयतश्चातुर्वर्ण्यगुणकर्ममया
 सृष्टंततोऽन्यदेवतानामपिमदुह्यात्वात् पुत्रप्रीत्यापितुपरिवदेवप्रीत्यामसेवतद्विरसित्यर्थः यद्वागुणविभागाः कर्मवि
 भागाश्चादित्योच्यंतथाहिसत्त्वप्रधाना ब्राह्मणाः तेषां कर्मशामदमादिकंसत्त्वापसर्जनरजःप्रधानाः क्षत्रियां तेषां कर्मशौर्य
 दितमउपसर्जनरजःप्रधानाः वैश्यां तेषां कर्मकृष्यादिरजउपसर्जनतमः प्रधानाः शूद्रास्तेषां कर्मशुश्रूषणंचेति

गुणकर्मविभागे दृश्यतेतथाचातुर्वर्ण्यमितिस्वार्थेयजचत्वारोवर्णाः गुणकर्मविभागाश्चो

मया सृष्टा इत्यर्थः अन्यदेवताभक्ता अपि वदन्त कर्मकारित्वात्मद्रुक्ता एवेति ना

वः ननुपद्येवत्वंस्वसंततितर्पणेनस्वज्ञाकरणेनप्रीयसेतदर्थं

चत्वारोवर्णास्तुमितिहिमहत्संसमीक्ष्यमसी

त्वांशंक्याह तस्येति कर्तारं मायायोगात्

वस्तुतो कर्तारं अतएवाव्य

यमविकारणं १३ न

नु कर्तुरपिथ

कमक

त्विहमभ्याह नमामितिकर्मलेपोपिप्रतोनास्तीत्यनभ्याह नमेशतिथः कर्तृत्वमिमानाशानिप्यतेपंस्तुफलेधः स एवात्मनः कर्तृत्वं
 मयतशतिफलेधाभावदकर्ताः कर्तृत्वाच्चनलिप्यतेयशतिमांयोभिजानातिसकर्मफलस्यहात्यागात्कर्ममिन्ननिवध्यते १४ एतदेव
 शिष्टाचाचप्रदर्शनपूर्वकंभ्याह एवंज्ञात्वेतिपूर्वतरंतरोक्तत्वात् नत्वधुनाकेनकाल्यतमित्यर्थः पूर्वतरंप्रथमतः कर्तृत्वं अस्या

प्रपसत्त्वादिति वार्थः २५

मभा.
भी.प.
गोटी.
(२५)

अवश्यकत्वेपि कर्मणेन गतानुगतिकतया नष्टानं कर्तव्यं किंतु ज्ञात्वा कर्मणि कुर्वतीति वचनात् कर्मस्थितं किंचिद्विशेषसापचितं
 पोषात्तव कर्मिण्यतः कर्मकर्मणी कवीनामपि दुर्निस्त्येततस्मान्नेनुभं कर्मश्च कर्मवाकारप्रश्लेषेण गृह्यते उभे प्रवक्ष्यामि
 यद्वयं सात्वाभ्युभात्संसारामोक्षसे १६ तान्तेनानमावश्यकमिति साह कर्मण इति तत्त्वबोधव्यमस्तीति स्थलत्रयेपि
 तत्त्वमस्तीति परहृपाध्याहारः कर्मणः शास्त्रविहितस्य विकर्मणः प्रतिषेधस्य अकर्मणस्तत्त्वभावस्य गहना कर्मण इति त
 पोरुपलुप्तं कर्म विकर्म कर्मणं भतिर्यथा तत्त्वगहनं १७ यत्कर्मदेस्तत्त्ववक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं तदाह कर्मणीति कर्मलिकर्म
 विकर्मात्मके देहेन्द्रियव्यापारे आविद्यया प्रत्यगात्मनि आरोपिते सति तत्र अकर्म कर्मभावो नोस्ये नतीरतरोचनेने आरोपिते स
 तितत्त्ववृद्धा तत्र चलनाभावमिव यः पश्येत्तथा चलनं गुणवृत्तमिति न्यायेन विगुणात्मकेषु देहेन्द्रियादिषु नित्यं कर्मवत्सु य

किं कर्म किमकर्मति कवयोऽप्यत्र मोहिताः तत्रैकं प्रवक्ष्यामि यदा त्वामोक्षसे शुभात् १६ कर्मणो ह्यपि
 बोधयं बोधयं च विकर्मणः अकर्मणश्च बोधयं गहना कर्मणो गतिः १७ कर्मण्यकर्मयः पश्येदक
 र्मणि च कर्मयः सबुद्धिमात्रनुष्येषु सयुक्तः कृत्स्नकर्मकृत् १८

चंद्रतारकादौ ज्ञात्वा त्वभावमिव कृत्स्नाभूतो ह मस्मिन् किंचित्करोमीत्यध्यसे कर्मलिकर्मभावे कर्मत्वं च यः पश्येत्समनुष्येषु बुद्धिमा
 नतत्त्वदर्शी आत्मनि भूतिजनिता व्यापारस्य प्रनात्मनि च तादृशस्य निर्व्यापारत्वस्य बाधात् स एव च युक्तो योगी कृत्स्नकर्मकृच्च कर्म
 योगफलतत्त्वज्ञानस्य प्राप्तत्वादिति सुतिमात्रं आत्मनो कर्तृत्वे संघातस्यैव कर्तृत्वमिति भावयता कर्मलिकर्तव्यानीत्यर्थः य
 द्यप्येतद्वदुपाप्रपंचितं अव्यक्तो यमि सादौ तथापि तत्त्वस्य दुर्ज्ञेयत्वात् पुनः पुनरुच्यत इति प्राञ्चः यत्तु कर्मलिनित्ये परमेश्वरा
 र्थे नुष्ठीयमाने बंधहेतुत्वाभावाद् कर्मदमितियः पश्येत् तथा अकर्मलिनित्यकर्मकरणे प्रत्यवायहेतुत्वेन कर्मदमितियः
 पश्येत्सबुद्धिमानिति तदसंवादिममेव नित्यकर्मलिकर्मदमिति ज्ञानस्याभ्युभात्सहेतुत्वाभावात् मिथ्याज्ञानत्वे
 न तस्यैवाभ्युभात्सहेतुत्वाभावात् दृशमिथ्याज्ञानं बोधयं तत्त्वनाप्येतादृशज्ञाने बुद्धिमत्त्वाद्युपपत्तिरिति दिक् येन कर्मलि

शिव.
२५

दृश्ये जडे सद्रूपेण स्फुरणरूपेण वानुसूतं सर्वभ्रमाधिष्ठानमकर्म प्रवेद्यं त्वप्रकाशचेतनं परमार्थदृष्ट्या यः पश्येत्तथा प्रकर्मणि त्वपु
 कोशे दृग्ज्वलुनिकल्पितं कर्म दृश्यमायामयं न परमार्थसदितियः पश्यति स बुद्धिमानिति परमार्थदर्शित्वादास्तवैरेव गलेः सत्यत
 इत्यादि व्याचख्युः तदप्यसंगतमेव कर्म कुरु कर्म प्रवक्ष्यामीत्यनुष्ठेयकर्म प्रस्तावेतत्त्वज्ञाननवसरात्तापिकर्तुरीप्सितमकर्म
 तिपरिभाषिकया कर्मसंतया दृश्यस्य कर्मशब्दार्थशब्दार्थत्वं गृहीतुं शक्यं तस्याः घुटिना दिसंस्तानामिव गम्यार्थनिलयानहला
 दितिसंदेयः यद्वा कर्म कर्मणी वक्तव्यत्वेन बोधव्यत्वेन चोपासिष्या चतयोर्वैलक्षण्यप्रदर्शनमुचितं अतो यदकर्मणा वि
 शेषितं तदेव कर्म नान्यदितिकर्म लक्षणं यच्च कर्मणा विशेषितं तदेवाकर्म इति अकर्मलक्षणमिति व्याख्येयं अतएव कर्मणो वि
 र्मयज्ञादिकं ससाधनं तत् अकर्मस्य दृश्यं कूटस्थं ब्रह्मणः पश्येत्कर्मतदंगेषु ब्रह्मदृष्टिर्माध्यासेत् अहं कर्तुरहं यस्तः
 स्वधाहममोषधं मंत्रोहमहमेवाज्यमहमग्निरहं रुतमित्युक्तं अथ यावत्कृतं तदद्याच्चेष्टारूपमेवातो गहना
 कर्मणो गतिः किंतदकर्म यत्कर्मण्यध्यस्यत इत्याकांशो यमाह यत्रैतत्कर्मपुण्यपापात्मकं दृश्यते पुण्यो

वेपुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति तत्फलं च सुखदुःखादिकं अहं सुखी अहं दुःखीति

सप्रत्यकचेतनो अकर्मतत्रैवेदं कर्म अस्य देस्यं दात्मकं सर्पश्वाध्यस्तमिति यः पश्ये

दिति अहं भावः यथा रज्यामध्यस्थं सत्सर्पपश्यन् नाप्यसर्पे रज्जुरपि

मिति तिवाक्यांतरादस्य रज्जुत्वं विज्ञेयं प्रावत्यादप्रतिपद्यमानो न

रः सर्पमिमं रज्जुदृष्ट्वा पास्वेति नियोज्यते स चोपासन

दार्थ्यं सर्वविस्मृत्य रज्जुतत्त्वमेव विंदति यस्तु वा

क्यादेवरज्जुतत्वं विंदति न स्य प्रत्ययावृत्ति लक्षणया उपास्या प्रयोजनमस्ति एवमकर्मण्यध्यस्तं कर्तृत्वादितत्त्वमसातिवाक्यं
 क्यादाधित्वा कर्म प्रतिपत्तिर्भवति शुद्धसत्त्वस्य अन्यस्य तु कर्त्रीशनेवाकर्मदृष्ट्या उपासीनेत्यभावेनादार्थ्यत्वं कर्त्रीदिरूपतिरोधात्

अनाकर्मतत्त्वप्रतिपत्तिरिति २८

म.भा.
भी.प.
गी.टी.
(३)

प्रविदुषां कर्मण्यभावनां ददयितुं विदुषां कर्मदर्शनं स्तोति यस्य सर्वसमारंभाः स्यादिति यस्य विदुषः सर्वसमारंभं दत्तिसमारंभाः
कर्मलिकामेन फलेष्वध्यासंकल्पेन अहंमिदं करोमीत्यभिमानवर्जिताः सन्तानाग्निना कर्मांशवकर्मदिदर्शनेन दग्धानि अं
कुरीभावात् त्वचित्तानि कर्माणि प्रभानियेन तं पंडितं बुधाः प्राहुः १५ तनुप्रायश्चित्तेनैव सन्तानाग्निना पूर्वकर्मदाहेपि क्रियमाणं
तत्फलाय भवेदित्यत आह त्यक्तेति आत्मलाभेन नित्यतत्पूजात् फलासंगं त्यक्त्वा कर्मलिलौकिकेनिराश्रयत्वात् अहंकाराद्या
प्रपेण हि कर्मक्रियते निराश्रयो निरहंकारोपस्मात्ततो कर्मसंगं अहं करोमीत्यभिमानं च त्यक्त्वा कर्मलिलौकिकेनैवैदिके
वा अभितः सर्वांगेषु संहारेण प्रदत्तोपि स नैव किंचित्करोति अतोस्य क्रियमाणमपि कर्मन फलाय भवेतीत्यर्थः २ नन्वेत

यस्य सर्वसमारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः सन्तानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः १५ त्यक्त्वा कर्म
फलासंगं नित्यतत्पूजा निराश्रयः कर्मण्यभिप्रदत्तोपि नैव किंचित्करोति सः २ निराशीर्यनचित्तात्मा त्यक्तं
सर्वपरिग्रहं शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं ११ ॥

स्मादौणात्कर्मकरणदकरणं मुख्यमेव तद्वरमित्याशंकाह गृहस्थस्य तत्प्रत्यवाया वहमिति व्यतिरेकमुखेनाह निराशी
रित्यो निष्परिग्रहः स्यादपरिग्रहरहितः संन्यासी सचेत् निराशीः योऽप्यप्रमप्य निष्कृत्य तं चित्तं बुद्धिः आत्मा च देहं
द्विष्य संघातेऽप्येन स यत्तचित्तात्मा समाधिकाले निरुद्धवास्याभ्यंतरवृत्तिरित्यर्थः स व्युत्थानकाले शारीरं शरीरास्थिति
मात्रप्रयोजनं भित्तात्तदनादिकेवलं तदपि संग्रहमवुर्वन्नपि किल्बिषपावज्जीवमग्निहोत्रं जुह्यादिति पावज्जीवा
धिकारचोदिताग्निहोत्राद्यकरणजं प्रत्यवायनाप्नोति विधितस्तेषां त्यागात् यस्य सपरिग्रहः स निराशीरपि यत्तचित्ता
त्मापि केवलं मपि शारीरं कर्म कुर्वन् विहिताकरणात् किल्बिषां प्राप्नोत्येवेत्यर्थः २१

ब्रि.व.
३०

तनुसपरिगृहः कुटुंबभरणायगतया कथं वित्तव्ययाया ससाध्या न्यग्रिहोत्रादानपुनतिष्ठेदित्याशंकाह यदृच्छेति यदृच्छया प्रप्राप्य
 तोषनतोलाभोयदृच्छालाभस्तेन संतुष्टः तथा हि कृतमृताभ्यां जीवतं ब्रह्मणस्येति विधाय व्याख्याते कृतमुंछशीलं प्रोक्तममृतं स्याद
 याचितमिति दृष्टातीतः बहुलाभेऽलाभे वा सुखदुःखातीतः विमत्सरः परस्य लाभं दृष्ट्वा संतापहीनः समः सदृच्छालाभेनैव दृष्ट्य
 शुचातुं कस्यादेर्नित्यात्कर्म्मणः सिद्धेऽसिद्धौ सर्वो मो निर्विकार एवं भूत इष्ट्यादीनि कृत्वा पितृभूलेन स्वर्गादिना न निवध्यते
 अपि शब्दे पितृभूतेन प्रत्यवायेन न निवध्यते वंध्यहेतोः कर्मणस्तत्त्वज्ञानेनैव दाह्यते तथा च स्मृतिः न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननि
 ष्ठेति धिप्रियः श्राद्धकृतसत्यवाद् च गृहस्थोपि विमुच्यते इति भाष्ये त्वयं श्लोकः सन्यासी परत्वेनैव व्याख्यात २३ तत्का कर्मफ
 लसंगमत्पादिना श्लोकत्रयेण विद्वान् कर्मणि कुर्वन्नपि न करोति प्रतो न लिप्यते लेपाभावाच्च न वध्यत इत्युक्तं तत्र किं कर्म
 एतत्फलदानशक्तिप्रतिबंधो वा ज्ञानेन क्रियते उत निरन्वयो छेद एवेत्याशंका ये मुक्तस्यापि पुनः संसारप्रसक्तिं पश्यन्

यदृच्छालाभसंतुष्टो दृष्ट्वा तातो विमत्सरः समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निवध्यते २२ गतसंगस्य मुक्त
 स्य ज्ञानावस्थितचेतसः यज्ञायाः चरतः कर्मसमग्रं प्रविलीयते २३

द्वितीयमभ्युपगच्छती गतसंगस्येत्यतः विद्वान् गतसंगतः कर्त्तृत्वाभिमानं त्यज्योऽतो न करोतीत्युक्तं यतो मुक्तः फलकामतः प्रतो न लिप्य
 त इत्युक्तं यतो यज्ञाद्यैव यज्ञार्थमेवाचरति न फलांतरार्थं प्राप्याभावात् अतस्तमेवोत्पाद्य कृतेः कर्मभिनवध्यते इत्युक्तं यतो यज्ञाने सम्यग्
 र्शनेनैव स्थितचेताः प्रतिष्ठितप्रज्ञः अत ईश्वरप्राप्तिफलस्य ज्ञाननिष्ठस्वरूपस्य लाभात् गतसंगस्य मुक्तस्य यज्ञाय कर्मचरतो ज्ञानावस्थि
 तस्य सर्वकर्मक्रियादिकं सर्वप्रकारेण निष्प्रयोजनं समग्रेण फलेन वा स्नप्यात्सह समग्रं प्रकर्षेण निःशेषं विलीयते न स्य यतो न क
 दाचिदपि प्रादुर्भवति अप्रयंचक्रियमाणं कर्म पुनर्यो विद्वदृष्टो वस्त्वाभाविकस्य तेषां फलजननसामर्थ्यस्य वन्सोऽस्य वदप्रत्याख्ये
 यत्वात् अतएव ज्ञानेन सर्वकर्मणां दाहः उत्तरेषां मश्लेषेष्वप्युपतेन तत्तरेषां मपि देहा तद्यथेष्टीका तूलमग्नौ प्रेतं प्रदूयेते वंहास्य
 सर्वपापान् प्रहृष्यंत इति तं विदित्वान् कर्मण लिप्यते पापकेनेति च तस्य पुत्राद्या यमुपपत्तिसत्तदः साधुकृत्यो विधत्तः पापकृत्यामि
 ति विदुषो धनस्यैव कर्मणामप्यन्यत्र गमनदर्शनात् न तेषां वस्तुवत्या प्रलयोऽस्तीति ध्येयं २३

कुतो विदुषां कर्मणि प्रविर्त्तयंत दूष्यशं कपाह वृत्तार्पणमिति यतस्ते विद्वांसः सविकल्पसमाधौ सर्वजस्य च कति शक्तिनिमित्तं पश्यन्ति
तथा च कृतिः किं कारणमिष्य कृत्तकालः स्वभाव इति कालादिति लोक एवैकोनिकारणानुपक्षिप्य कारणानि लीयते ध्यानयोगानु
गताः प्रपश्यं देवात्मशक्तिं स्वगुणे निर्गुणमिति समाधिना दर्शयति तथा च समाधिना सर्वस्य वृत्तानि कल्पितत्वं पश्यतां तेषां यद
र्पणमर्पणसाधनं मंत्रजिह्वादि तत्तुल्यैव एव शब्दः सर्वत्रानुबंजनीयः पर्यर्पणीयं हविस्तदपि वृत्तैव यतः हुतं हवनक्रिया हुतं तपितं दे
ववृत्तानां दिवा तदपि वृत्तैव यदग्नेरुतं तदपि वृत्तैव हुतं अत्र वृत्तलीति पदमध्याहृतं यं यद्यजमानेन हुतं तद्वृत्तैव हुतं य

वृत्तार्पणं वृत्तहविर्वृत्ताग्नेर्वृत्तानुहुतं वृत्तैव तेन गंतव्यं वृत्तकर्म समाधिना २४

तेन कर्मणा गंतव्यं प्राप्स्यं फलं तदपि वृत्तैव किं वृत्तनाय किंचित्तस्य कर्मशयनासनादिकं तत्सर्वं वृत्तैव तत्र कारणं समाधि
ना समाधिजेतात्मसाक्षात्कारेण यतः सर्वमस्य वृत्तात्मकं वृत्तचप्रत्यगनन्यत् अतः प्रदेयस्य फलस्याभावात् कर्मणि
प्रविर्त्तयंत दूष्यभावाद् दहन इवेति भावः यत्तु कर्मणि तदंगेषु च नामादिष्विव वृत्तदृष्टिस्त्रिविधी यतः शक्तिव्याख्यातं तदु
पक्रमादिविरोधात् वृत्तविद्याया प्रकृतत्वाच्चा संगतमिति भाष्ये एव निरस्तं पाहिवृत्तविदो कर्मयोग्यता त्विकी दृष्टिः
कीर्त्यते सा स्थितप्रज्ञेन ह्येव वदवृत्तविदमनुष्मना येव फलतो भवतीति न तत्र तस्या स्तात्पर्यं वर्णनीयमिति दिक् २४

एवंसम्पर्शनस्य यस्तत्वं संपाद्य तत्सत्यर्थं यस्तं तदण्यपक्षिपति देवमेवेत्यादिना देवं देवता प्रधानमेव दर्शयन् पूर्णमासादियज्ञं
 नात्यंके योगिनः कर्मयोगिनः पर्युपासते अपरे तु ब्रह्मेव सत्यज्ञानं दत्तं कर्मवदेकरसंस्तुतं देवज्ञानात्सर्वकर्मदग्धत्वा
 दग्निरिव ग्निर्वृत्ताग्निस्तत्र यस्तं जीवं यस्तं शब्दस्यात्मनामसुपाठात्सोपाधियज्ञेनैव प्राप्तेनैव निरुपाधिकेन रूपेण जुहति घटा
 कासमिव महाकाशे उपाधिप्रत्ययेन प्रविलापयन्ति सोयं यज्ञो मुख्यः २५ यज्ञांतरमाह श्रोत्रादीनि तत्र केवाह्यं प्रभं
 तत्वा विशेषमुपादाय तत्र चेतसो नियमनं क्रियते ते च संयमाः अनेकविषयत्वाद्नेकेषु पृथक्फलान्भवतया च योगसूत्रक
 ताप्रोक्तं भुवनज्ञाने स्वर्ये संयमात् चंद्रेताभ्यां हृत्तानं कंठरूपे ह्यसिपासानि हतिरित्यादि ते एवाग्नयश्चंद्रिये धनसंहारहेतुत्वा

देवमेवापरे यज्ञे योगिनः पर्युपासते ब्रह्माग्नौ वपरे यस्तं यज्ञेनैवोपजुहति २५
 श्रोत्रादीनिंद्रियाण्यप्ये संयमाग्निषु जुहति शब्दादीनि विषयानन्यश्रद्धिपाग्निषु जुहति २६

रतेषु संयमाग्निषु श्रोत्रादीनि जुहति प्राप्तिं पति तत्र श्रोत्रं प्रनाहतध्वनो संनियम्य हं सोपनिषदुक्तरात्पाघंटा नादादीन् दशानादानं
 भवति न हितत्र संनियते चेतसि शब्दांतरग्रहणं तदा भवति सोयं श्रोत्रस्य सपमाग्नौ होमो बोध्यः एवमन्यत्रापि तद्वारा च निष्क
 लं तत्त्वप्रतिपद्यते तथा ये विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य कारणः धारणा ध्यान समाध्यात्मकं मनसः संयमं एकत्र मूलाधारा
 धन्यतमचक्रे कर्तुं असक्तः समनस्केन्द्रियेषु विषयविषोगाद्दृग्धे धनानलवत्स्वयं विलीनेषु येषां समाधिबुद्धिर्
 बुद्धिर्द्विषेषु विषयाण्युपसंहृताः न त्विंद्रियादीनि मनःप्रद्विषु पूर्वोक्तरात्पा उपसंहृतान्येतानिंद्रियचिंतकान्य
 कृत्योक्तं वायवीये दशमन्वेतराणीह तिष्ठन्तींद्रियचिंतका इति २६

मभा
भी.प.
गी.टी
१३२

इतो विशिष्टयोगोत्तरमाह सर्वाणीति इंद्रियाणो कर्माणि शब्दादिगूहणानि अकुंचनप्रसारणश्चासमिष्टसाहानिःप्रपरेयो
निगिनः आत्मनिबुद्धौ संयमः स एव योगो ग्निश्च तस्मिन् ज्ञानेन देहं द्रियप्राणमनो व्यतिरिक्तो ज्ञानेन दापिते प्रकाशिते जुहु
तिप्रविलापयंति इंद्रिययोगिनां हि सुप्ता विवंप्राणोऽनुपसंहृत एवास्ते तत सहचरस्य मनसोऽनुपसंहारात् बुद्धियोगिनां तु मन
सोऽप्युपसंहारात् तदा यतस्प्राणस्याप्युपसंहारो भवतीति विशेषः एतेषामपि बुद्धौ बोधव्याभावोत्पूर्वबहोनामाः समाधि
बुधिरस्ति न त्वेतैर्बुद्धेरन्यत्वेन आत्मा ज्ञातेनापि तस्मिन् बुद्धिरूपसंहृतोऽप्रत एवैतान् प्रकृत्योक्तं कायवीये कौंक्षदशसह
स्राणि तिष्ठंति विगतज्वरा इति बोधाः बुद्धौ लीनाः दशसहस्राणि मत्त्वंतराणीत्यनुषंगात् २७ एवं यत्तपश्च कं प्रलो कं व
ये लो कं अथै के नैव ज्ञो केन पंचय ज्ञाना ह द्रव्येति द्रव्यसाध्याः वापी कृपागमाः तीर्थे वहिर्वेदी कायां दानं श्रोत्रयज्ञानां प्रा

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते २७
द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः २८

गेव गूहणत एव ज्ञायेषां ते द्रव्ययज्ञाः तथा तपः कृच्छ्रचंद्रायणमासोपवासादित देवयज्ञस्यानीयं येषां ते तपोयज्ञाः
तथा योगयज्ञाः संगफलत्यागपूर्वकं संध्योपासनादिनिर्विकल्पसमाध्यातानां कर्मणामनुष्ठानं तृतीयाध्यायोक्तो यो
गः स एव यज्ञोऽेषां ते योगयज्ञाः यद्ययमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणध्यानसमाधिरूपोऽष्टांगो वेतो योगः
स्मिन् तद्विनिरोध इति सूत्रितो योगः एव यज्ञो येषां त इति तथा स्वाध्याययज्ञाः स्तौनयज्ञाश्चेति स्वाध्यायज्ञानयज्ञा इति
समासः यत्ने शीलाः संशितव्रताः सुनित्यवेदाध्ययनरता ते स्वाध्याययज्ञाः स्तौनस्वाध्यायार्थस्य पूर्वोत्तरमिमासा विचा
रः स एव पाणो येषां स्वाध्याययज्ञाः ज्ञानयज्ञाश्चेति स्वाध्यायज्ञानयज्ञा इति समासः यत्ने शीलाः संशितव्रताः सम्यक्

एतानां प्रा
हिंसादिकं प्रेष्यंते इति सर्वेषां विशेषः २८

शिव
३३

एकदशं यत्समाह ॐ प्राणनेति ॐ परे ॐ प्राणने ॐ प्राणने वृत्तौ जुहूति प्रसिप्यंति प्राणं प्राण इति परकाख्यं प्राणायामं कुर्वतीत्यर्थः तथा प्राणे ॐ प्रा
 नं प्रसिप्यंति रेव कोख्यं प्राणायामं कुर्वतीत्यर्थः प्राणायामगती रुद्धा मुखनासिकाभ्यां वायोर्निगमनं प्राणस्य गतिः तद्विपर्ययेण धो
 गमनं ॐ प्राणनेत्यर्थः तेषां प्राणायामगती रुद्धा प्राणायामपरायणः प्राणायामतत्परा कुंभकाख्यं प्राणायामं कुर्वतीत्यर्थः २५ द्वा
 दशं यत्समाह ॐ परे इति नियतो निगृहीतः प्राणो विषयभोगो येन नियताहरो वैराग्यादिभ्यः प्राणोऽस्ति मनश्चित्ताहंकार
 रव्याहंकारेन्द्रियाणि प्राणशब्देन गृह्यन्ते द्वितीयांत प्राणशब्देन श्रोत्रादीनि वागादीनि च गृह्यन्ते तान् प्राणान् प्राणेषु मनश्चित्ते

ॐ प्राणने जुहूति प्राणं प्राणेषां तन्तथा परे प्राणायामगती रुद्धा प्राणायामपरायणः
 २५ ॐ परे नियताहरो प्राणान् प्राणेषु जुहूति सर्वेष्वेते यज्ञविदो यज्ञो ह्यपित कल्मषाः ३०

ताहंकारादिसंज्ञाः करणवृत्तिभेदेषु बुद्धेः प्राकृष्टत्वात् ॐ गृह्यं जुहूति प्रविलापयंति इन्द्रियाणि संकल्पात्मके मनसि सं
 हृत्य मनोऽपि स्मरणात्मके चित्ते सं हृत्य तद्विप्रहंकारे संहरंति सचाभिमानरूपो हंकारो भिन्नतया भावात् स्वयमेव दग्धं धनान्न
 वक्षिणीयते न तत्र तेषां समाधिबुद्धिरस्ति ते ॐ प्राणिनां त्रिका बुद्धिबलैः पूर्वैर्लैः भोः निः कृष्टा अतएव एतान् प्रकृत्योक्तं वाच्यं
 ये सहस्रं त्वाभिमानिका इति सहस्रं न च तदानीं त्वनुध्याः भोति कस्तु योगोत्र नोक्तः पदनुष्टुप् प्रकृत्यतश्चैवोक्तं भो
 तिकास्तु शतं सप्तमिति ॐ प्राणिनां त्रिका बुद्धिबलैः पूर्वैर्लैः भोः निः कृष्टा अतएव एतान् प्रकृत्योक्तं वाच्यं
 ॐ मध्यं येषां ते तथा विधा भवंति सर्वे यज्ञाः कल्मषक्षया ये भवंति तपुः साक्षात् भोः सायेत्यर्थः ३० ॥ ॥

मा. भा.
भा. प.
ग्री. टी.
३३

महा

सर्वेषामेतेषां मध्ये प्रत्यतममप्यनुष्ठानमशक्तां प्रतिप्रादयसेति यज्ञाः पंच यज्ञाः तेऽपि शिष्टमवशिष्टमत्रमममृताख्या
यत्तद्येभुजतेतेपि चित्रमृद्धिद्वामासनातनं वृक्षपांति प्राप्नुवंति प्रयत्नस्य पूर्वोक्तैषु दशस्वतमो वानित्यापंच वाप
स्य यज्ञानसंति सप्रयत्नः तस्य यमपिलोको नास्ति अत्र परलोकात्मा लोको वा कुतो भवेत्तु कुतश्चिदित्यर्थः ३१
एवमिति वृक्षलो वेदस्य मुखे द्वारे एव वितता विस्तरिता गुरुभिस्तु पदिष्टा इत्यर्थः कर्मजानकाधिकवाचिकमानसि
ककर्मजान नतु नैकैरूपान एव सात्वाग्रस्मादशुभान् मोक्षसेतत्त्वज्ञानोपनिषद्वारेणेत्यर्थः ३२ यदर्थमेते यज्ञाः ३

यज्ञशिष्टामृतभुजोपांतिवृक्षसनातनं नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतो न्यः कुरु सतमः ३१ एवं बहुविधा
यज्ञावितता वृक्षलो मुखे कर्मजान विद्वितान् सर्वान् एव सात्वा विमोक्षसे ३२ अयान् इव मया सत्त्वात्
ज्ञानयज्ञः परंतप सर्वकर्म लिखं पार्थ ज्ञाने परे समाप्यते ३३ तद्विद्धि प्रलिपातेन परिप्रसेन सेवय उपदे
त्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ३४

पश्य स्तास्तं ज्ञानयज्ञं स्तोत्रेऽप्येयानिति इव्यं वाद्याभ्यंतरं च देहो देहियादितत्साध्यात् इव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयः निशेषवाङ्मनः
कायप्रवृत्त्युपरमात्मकः श्रेयान् प्रशस्तरः ये इमं न प्रतिनतेषां मपि प्रशस्तत्वे घोतते तत्र हेतुः सर्वमिति कर्म कर्मफलं सर्वप्र
खिलं सर्वज्ञोपसंहाद्युक्तं ज्ञाने परिसमाप्यते अंतर्भवति यथा कृताया विजिताया धरेऽया संयंते वसवे न सर्वतरभिसमे
नियत्किंचित् प्रजासाधु कुर्वंति यस्तद्वेदयत्सवेदेति ३३ तद्विद्धि ज्ञानिनः ग्रंथज्ञाः तत्त्वदर्शिनः अनुभवा वंतः ज्ञानं
वृक्षस्य चार्थश्लोकः ३४

शिव
३३

यत्तत्तात्वेति यत्तद्विन्मात्रस्वरूपं ब्रह्मसाक्षात्तत्वात् इदानीमिव पुनर्मोहं नयास्यसि प्रयोऽप्रपि च येन ज्ञानेन भूत्वा नियन्ता इति स्तो
 वं पर्यंतानि प्राप्तानि मपि त्वं पदं तस्यार्थं तदनं भूते परमेश्वरे प्रातिविद्रूपसिमा न्योनोस्ति इति प्रतीचोत्तस्य दृष्टिर्निषेधात् तभा
 भाष्ये तु साक्षादात्मस्थानि भूतानां मानातिद्रूपसिप्रयोऽप्रपि मपि वा सुदेवे परमेश्वरे इमानि तिते त्रैलोक्ये ईश्वरे कत्वं सर्वोपनिष
 त्सिद्धं दृष्ट्यसीत्यर्थ इति ३५ ॥ प्रपि चेति वृजिनं वृजिनार्णवं धर्मोपाहमुमुक्तोः पापमित्युच्यते ३६ पथेति एधांसिका

यत्तत्तात्त्वानपुनर्मोहमेवं यास्यसि पांडव। ये भूतान्यशेषेण दृष्ट्यस्यात्मन्यथोमपि ३५ ॥ प्रपि चेदसि पापेभ्यः सर्व
 भ्यः पापकृत्तमः सर्वज्ञानं वेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ३६ पथेधांसि सप्तधाग्निर्भस्मसात् कुरुते र्जुनज्ञाना
 ग्निः सर्वकर्मणि भस्मसात् कुरुते तथा ३) न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते तत्त्वयं योगसंस्थिदः का
 लेनात्मनि विंदति ३८ अद्वावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ज्ञानं लब्ध्वा परं शान्तिमचिरेण विनाशति
 ३९

शान्तिकर्मणि प्रारब्धान्यानि ३) न हीति योगेन निष्कामकर्मनुष्ठानेन समाधियोगेन वा संस्थिदः संस्कृतः योग्यतामापन्नः काले
 नेति चिरप्रयत्नसाध्यत्वं ज्ञानस्योच्यते ३८ अद्वावान् ज्ञानं लभते अद्वावानपि मंदप्रयत्नो मां भूदित्याहतत्पर इति
 तत्परोप्यजितेन्द्रियो मां भूदित्याह संयतेन्द्रियः स शान्तिं विदेह कैवल्यं अचिरेण प्रारब्धकर्मसमाप्तौ सत्यां ३९

अप्रज्ञ इति प्रज्ञः सुखेन चिकित्सितं शक्यः अश्रद्धा नो यत्नेन संशयात्मा त्वसाध्य एव यतः मित्रादिष्वपि संशयं कुर्वतोऽस्य
 प्रयत्नोऽपि नास्ति नापि परः वेदवाक्येऽपि संशयात् अत एव सर्वदा संशया कुलत्वात् ० सुखमपि तस्य नास्ति तस्मात्
 संशयो न कर्तव्यः ५ किंच योगेति योगेन कर्तव्यं एष कर्मदर्शनात्मकेन संन्यस्तानि फलतः स्वरूपतो वा त्यक्तानि क
 र्माणि येन तं योगः संन्यस्तकर्मणो ज्ञानेन सम्प्रादृशनेन सम्पक्छिन्नाः संशयाः प्राप्ता देहो न्यो वा अन्योऽपि विभुरविभु

अज्ञाश्च अश्रद्धा न संशयात्मा विनश्यति नायं लोकोऽस्ति न परे न सुखं संशयात्मना ५० योग
 संन्यस्तकर्मणो ज्ञानसंछिन्नसंशयं प्राप्स्यन्तं न कर्माणि निवर्धन्ति धनं जय ५१ तस्माद
 ज्ञानसंभूतं ह तस्य ज्ञानासिनात्मनः छित्त्वेन संशययोगमातिष्ठोतिष्ठ भारत ५२ इ
 ति श्रीभगवद्गीता सप्तमोऽध्यायः सुब्रह्मविद्या योगशास्त्रे श्री कृष्णार्जुनसंवादे यज्ञयोगो
 नाम चतुर्थोऽध्यायः ४

वि कर्माणि भुरपि कर्ता प्रकर्ता वा प्रकर्तव्ये कोऽनेको वा एकोऽपि सगुणो निर्गुणो वेत्तेवमादयः यस्य यज्ञानसंछिन्नसंशयस्तं प्राप्स्य
 वन्तं शमदमादिपरं कर्माणि कृतानि न निवर्धन्ति हे धनं जय ५१ तस्मादिति ह्यस्य बुद्धिस्तं ज्ञानासिना ज्ञानखडे
 न योगं सम्यग्दर्शिनो पापं निष्कामकर्म प्रातिष्ठ कुरु अतिष्ठ युद्धायेति शेषः ४२ चतुर्थोऽध्यायः ४

विष्ठादयं

तनीयेध्यायेनोकेस्मिन्निविधानिष्टेतिविभिन्नाधिकारिकंप्रस्तुत्यनकर्मणामनारंभात्रैश्वर्यपुरुषेऽश्रुतेदत्तादिनाकर्मनिष्ठाया
 याज्ञाननिष्ठांगत्वेनभूयसानिवंधेनानुष्ठेयत्वमुक्तंकर्मण्येवाधिकारस्तदत्तादिनाउत्पन्नसम्यग्दर्शनेनकृतमपिकर्माकृतमे
 वभवतिज्ञानेनकर्तृत्वादिवाधात् अतस्तेदृष्ट्याचेष्टावत्कर्मवाकर्तव्यसंन्यासोवाकर्तव्यदत्तनास्तपाप्रोक्तंप्रथेदानींपं
 चमष्टयोर्त्तनार्थिनावैराग्योत्पत्तेः प्राक्कर्मैवानुष्ठेयसंपन्नेनैवाग्रेदष्टविष्टेपनिवृत्यर्थंकर्मसंन्यासंकृत्वाज्ञानोत्पत्त्य
 र्थयोगोऽनुष्ठेयशुच्यतेतत्रतुर्थेत्यक्तसर्वपरिहृष्टिति संन्यासः योगमातिष्ठेतिष्टेतिकर्मयोगश्चैकमाप्रतिविहितः नचैत
 योऽस्थितिगतिवधुगपदेकेनमयानुष्ठानंकर्तुंशक्यतेपरस्परविरुद्धत्वादितिमन्वानोऽनुनउवाचसंन्यासमितिहिहकसपा

अर्जुनः॥ उवाच संन्यासकर्मणां कष्टं पुनर्योगं च संशसि यश्चेय एतयोरेकं तन्मे वृत्तिमुनिश्चितं १

श्रीभगवानुवाच संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरो बुभो तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते २

पक्षेणमेमहंज्ञानार्थिसंन्यासंकर्मयोगंचद्वयंपरस्परविरुद्धंकथंशंससि कथयसि पुनरित्यनेनप्रागपित्वयावेदकर्त्ता
 दंद्वयंविहितमस्तीतिगम्यतेचयाचश्रुतिभवतः एतमेवप्रवाजिनोऽन्येकमिच्छंतः प्रव्रजेति संसारमेवनिः सारंदष्ट
 सारदिदृष्टेयाव्रजंत्यकृतोद्वाहाः परंवैराग्यमास्थिता इतिचतथातमेतंवैदानुवचनेनवृत्तिणाविविदिषंतियत्नेन
 दानेनतपसानासकेनेतिमहायज्ञैश्च यज्ञैश्चवृत्तीयांक्रियतेतनुरितिचवृत्तीवृत्तदर्शनयोग्याप्रतएतयोः श्रुतिवि
 हितत्वेनप्रशस्त्यर्थेमध्येएकंश्रेयः प्रशस्ततरंयत्तन्मेसुनिश्चितं ब्रूहीतिप्रश्नः अस्योत्तरंभगवानुवाचसंन्यासइति
 निःश्रेयसकरोज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वात् तथापिकर्मसंन्यासात् अविरक्तकृतात्कर्मयोगएवविशिष्यतेचित्तमुद्धि

म.भा.
भा.प.
गी.टी.
प्रा.ध.
३५

ननुप्रत्यक्षः कर्मयोगिनां विद्वांसः संन्यासीनां तु सनासीति कथमुच्यते कर्मयोगो विशिष्यते इत्याशंक्याह ज्ञेय इति योरा
गद्वेषरहितः सकर्मसुखरूपतत्त्वत्वेषुवानित्यसंन्यास्येव एतेन साधनभूतयोः सारव्ययोगयोः रागाद्वेषरहित्य
कृतं साम्यमुक्तं फलभूतयोस्तु सर्वविकल्पराहित्यरूपसांम्यं अनंतरज्ज्ञाकाभ्यामुच्यते तथापि चित्तस्वाभाव्यात्
कदाचित्संन्यासीनां रागाद्वेषपातासंकास्तिनेतरस्येति स एव श्रेयानिति भावः यद्यप्येवं तथापि हि प्रसिद्धं निर्वंदः द्वंद्वसत्त्वा
नृतयोरात्मानात्मनोर्मिथुनं परस्परार्थासत्तद्रहितः सारव्यः रागाद्युदयहेतोरज्ञानस्यात्यंतोच्छेदात्सुखं कर्मकरणा

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासीयेन द्वेष्टिनकांक्षति
निर्वंदो हि महाबाहो सुखं वंधात्प्रमुच्यते ३

यासंविनापि वंधात्संसारत् केवलेन ज्ञानेनैव मुच्यते न कर्मण्यपेक्षते यच्च निर्वंदो द्वंद्वे वे मिथुनं त
स्माद्वंधात् मिथुनं प्रजापते इति श्रुतेर्द्वंद्वस्त्रीपुंसयोर्मिथुनं तद्रहितः स्यादि त्यागासंन्यासी प्रनाया
सेन मुच्यते रागादिलयस्यैभयत्रतुल्यत्वात् प्रवचक्रदुंबभरणवेषग्राभावात्सुखं मुच्यत इत्यर्थः ३

शिव
३५

नृचेकत्रपाताशंकाएकत्रकर्ममस्तदनयोः पथोः कतरः श्रेयानित्याशंक्यद्वयोरपि फलतः। सम्पत्तिर्याह सांख्ययोगावि
 तिसांख्यत्वमित्येकीभावे इति यास्कः एकीभावेनामानन्यत्वेनख्यायते प्रकार्यते वस्तुस्वरूपमनयेतिसंख्यास्यल
 सत्त्वकारणप्रपंचस्यनिर्विकल्पेप्रत्यगात्मनिप्रविलापनेन उदिता चित्रवृत्तिः तत्साधनभूतोयंसांख्यसंन्यासः सच
 दारादिवृद्धानां पथानामात्मन्येकीभावेनन्यसनंत्यागः प्रविलापनंतथायोगोपि प्रणिहोत्रसंधोपासनादितिर्विक
 ल्यसमाध्यांतमनुष्ठानंतत्रमुख्यस्ययोगस्यलक्षणंयोगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति वृत्तधर्मप्रमाणविपर्ययकल्पनिद्रास्मृ
 तः य इति पंचतत्रप्रत्यक्षानुमानागमाप्रमाणानितेषुप्रत्यक्षं इंद्रियंतज्ञा वृत्तिश्चुत्पारिविषयंयथार्थेनज्ञानंविपर्य

सांख्ययोगोप्यगवालाः प्रवदन्तिनपंडिताः
 एकमप्यास्थितः सम्पद्गुभयोर्विदतेफलं ४

यस्तुतत्रैवरजतादिविषयंभ्रान्तिरूपंज्ञानंशंशयोपिदृश्यंशुक्तिर्वायतंवेतिअनिर्धारितान्यतरकंज्ञानंविपर्यय
 एवांतर्भवतिविकल्पस्तुशब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्यः यथापुरुषस्यचेतन्युनहिपुरुषचेतन्यतत्संबंधानांपृथा
 त्कमस्ति। किंतुचेतन्यमेवहिशब्दत्रयेणोच्यतेनापिवंधास्तुतस्यस्वरूपमस्तिअथापिशब्देनाभिलप्यतेसोयंवि
 कल्पः शब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्यः एकस्मिन्नानेतिबुद्धिरसतिवसद्बुद्धिरितिनिद्रास्मृतिोलोकप्रसिद्धेएतासां
 निरोधेयनिर्विकल्पः प्रत्यगात्मेवाविशिष्यतेनावेतौफलेभूतोसांख्ययोगोउत्तसाधनभूतोसंन्यासकर्मयोगारो
 तत्रात्मयोः साम्यज्ञेयः सनित्यसंन्यासीत्यनेनस्वचितेप्राद्ययोस्त्वेकमत्रोच्यते अस्थितः अनुतिष्ठतिफलंनिर्वि

स्थितिरूपं ४

मभा.
भा. टी.
३६

योगैः योगिभिः प्रवर्ध्याद्यं च प्रत्ययांते यं योगशब्दः स्यान्मोक्षप्रवर्धकं प्रभिन्नं स्पष्टा योजनाश्लोकद्वयस्य ५ नन्वेवं
निर्विकल्पस्यानप्राप्तयेदो युक्तौ स्यातां तच्च नान्यः पञ्चाविद्यते पनायेति श्रुतिविरुद्धमिच्छाशङ्काहसंन्यासस्त्विति
संन्यासेनेष्टव्यं प्रयोगतो यं योगं विना प्राप्नुतुः खं हे महाबाहो प्रथमार्थं निर्विकल्पसमाधिरपितत्त्वमसीत्येतच्च
कार्यप्रतिपत्तुपायभूत एव न स्वतः पुरुषार्थ इति द्वितीयमार्गस्य भावान्नैराहृतश्रुति विरोधः शोभोदांत उपरतस्ति
तिस्तसमाहितो भूत्वा मन्ये वात्मानं पश्यतीति श्रुत्येव समादिवत् समाधिरप्यात्मदर्शनार्थत्वस्य दर्शितत्वात् तथा च स

यत्संख्येः प्राप्यते स्यान्तं योगैरपि गम्यते एकं सारं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ५
संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगतः योगयुक्तो मुनिर्वह्मनचिरेणाधिगच्छति ६

समाहितपदवार्तिके कैरेव्याख्यातं स्वातंत्र्यं येषु कर्तुः स्यात्करणकरणं प्रति तान्येव तु निषिद्धानि कर्माणि हस्तमादि
भिः प्रस्वातंत्र्यं तु येषु स्यात्करणकरणं प्रति समाहितोक्ता चेदानीं तत्रैरोधो विधीयते प्रस्वातंत्र्यं गुरूपदेशापेक्ष
त्वे येषु मानमेव व्यवहारनिरोधेषु पिंडीकृत्येन्द्रियग्रामबुद्धावारोप्यनिश्चितं विपर्ययतस्मृतिं त्यक्त्वा तिष्ठेच्चिदनुरो
धतः एषोत्पुपायः सर्वत्र वेदांतेषु प्रतिष्ठितः तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानेन तत्त्वार्थमादरादिति एवं व्यतिरेकमुक्त्वा
च यमाह योगश्रुत इति मुनिं संन्यासी न चिरेणासीद्यमेव ब्रह्माधिगच्छति वाक्यमवगमात्रेण न तु केवलसंन्या
सी यथोक्तं न च संन्यासनादेव सिद्धिं समधिगच्छतीति ६

शिव
३६

योऽप्येति योगेन। निर्विकल्पसमाधिना युक्तो योगयुक्तः प्रतएव विष्णुर्देवतिमारूप्यदोषेण हीनः प्रात्मा प्रत्यक्चेतनरू-
 पो यस्य निर्विकल्पावस्थायां केवल एव चेतने स्ति नान्यवेत्युक्तं तदा द्रष्टुं स्वरूपे वस्थानं दत्ति सारूप्यमित्यत्रेति तदा ह
 त्पभावेऽन्तरात्र दत्तिकाले शतिसौत्रपदद्वयार्थः प्रवहेतु र्यतो यं विजितचित्तो जितेन्द्रियश्च एवमुक्तं पदार्थ उक्तः तस्या
 तदपदार्थभेदमाह सर्वभूतात्मभूतात्मेति सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादिस्तं पर्वतानां चेतना चेतनानां प्रात्मभूतः कनक
 मिव कुंडलादीनां स्वरूपभूतः कारणान्यत्वात् कार्यस्य सर्वभूतात्मभूतप्रात्मा प्रत्यक्चेतनो यस्य येऽस्तु सर्वेषां भूता
 नां प्रात्मभूत कनकमिव कुंडलादीनां प्रात्मभूतप्रात्मा यस्येति भाष्ये सर्वभूतात्मेत्येतावतैवार्थलाभा एवमभूत इ

योगयुक्तो विष्णुर्ब्रह्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ७

अधिकमिवेति द्वयितं स्वयंच सर्वभूतप्रात्मभूतप्रात्मा यस्येति विग्रहो दर्शितः तन्न तत्र संकोचे कारणभावात् सर्व
 पदेनैव विग्रहोऽयं हे परस्यापि प्रात्मभूतेत्यधिकमेव सर्वभूतश्चेतना चेतनप्रपंचभूतप्रात्मा यस्येति तत्रापीष्टा
 र्थलाभात् सर्वेषां प्रात्मानश्च तद्भूतप्रात्मा यस्येति विग्रहे सर्वभूतात्मेत्येतावतैव सिद्धे प्रथमभूतपरस्य वैय्य
 र्थ्यं भाष्यमते ब्रह्मादीनां प्रत्यग्भूतप्रात्मा यस्येति श्रुत्यैव जीवेशाभेद उच्यते परस्य तु उपादानत्वत्विगेन न उसाधा
 रणेन जीवस्य ब्रह्माभेदो गम्यत इति विद्वादि रविनयः सततव्यः यतो यं सर्वेषां प्रत्यगात्माऽतो ह मिव सोऽपि कुर्व
 न्नपि न लिप्यते प्रसंगात्संज्ञात् कार्त्तृदेवधितत्वाच्च व्युत्पत्तेरिति तावदपि उत्तरवा तदंष्ट्रेण वदवाधकत्वाच्चे

नलिप्यतेन दुष्पादयति नैवेति द्वाभ्यां तत्त्ववित् अहं नैव किंचित्करोमीति मन्येत मन्यते तत्र हेतुः इंद्रियाणि उपलक्षणाभिर्दं
प्राणादेरपि इंद्रियादयः इंद्रियार्थेषु विषयेषु वर्तन्त इति धारयन् निश्चिन्वन् अहं विषयेषु न वर्तन् इति मन्यते धारयन् नि
तिहेतौ शतप्रत्ययः अत्र दर्शनादयः पंचज्ञानेन्द्रियाणां व्यापारगमनविसर्गप्रलयपन्नग्रहणानि कर्मेन्द्रियाणां तानि
च मनस उपलक्षणा निश्चसन्निति प्राणस्य स्वपानिति बुद्धेः उन्मेषणनिमेषेण कूर्मीख्यप्राणस्मिति विभागः क्रमस्त्व

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् श्रमन् वाश्च स्वपन् श्वसन् ८
प्रलयं चिसृजन् गृह्णन् निषन्निमिषन्नेपि इंद्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ९ ब्रह्मणा
धाय कर्माणि संगंत्य त्वाकरोतियः लिप्यते न स पापेन पश्यन् पत्रमिव १० कायेन म
नसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि योगिनः कर्म कुर्वन्तिसंगंत्य त्वात्मसुख्ये ११ ॥ ॥

विवक्षितः एतानि कुर्वन्नपि न लिप्यते इत्यर्थः ८। ९ ब्रह्मणातिपतो विद्वानलिप्यते तस्मादविद्वानपि ब्रह्मणि सर्वा तर्क
मिति प्राधाय प्रथमे वकारयित्वा न त्वहं कर्तेति समर्पयः कर्माणि करोति सः पापेन न लिप्यते भसा पश्यन् पत्रमिव
१० कायेनैति केवलैरिति विपरिणामेन सर्वत्र संबंधनीयं केवलं न कायेन अहमयं ब्रह्मणो यवेत्याध्यासशून्ये
न एव मन्यन्नापि संगंत्य त्वादेहादिभ्यो विविक्तैः प्रात्मनि तर्किकादिरहं करोमीत्यभिनिवेशं तत्का योगिनः क
र्म कुर्वन्ति आत्मसुख्ये चित्तसुख्यर्थं तस्मात्वापि तत्रैवाधिकारोऽस्तीति तदेव त्वंकुरु ११

शिव
३)

किंचयुक्त इति युक्तो ब्रह्मलया धाय कर्माणीत्यादिना उक्तलक्षणः कर्मणां फलं त्यक्त्वा इच्छरे समर्प्य शान्तिं कैवल्यं नैष्टि
 कं सत्त्वशुद्धादिक्रमप्राप्तवृत्तनिष्ठा फलभूतां प्राप्नोति प्रयुक्तः तद्विपरीतः कामकारेण स्वेरवृत्त्या फले सक्तः स न
 नितरां बध्यते ११ एवमद्विद्वान् फलासक्त्या नाना क्रियावशात् कर्मभिर्वध्यते चेत्पुनः विद्वान् तद्विपरीत इत्याह स
 र्वकर्माणीति वशीजितचित्तः समाधिस्थो योगिनवद्वारे न वैवपंचज्ञानेन्द्रियाणि षष्ठः प्राणस्तेनैव तत्तत्प्रवर्त्तनां
 कर्मेन्द्रियाणां संग्रहः बुद्ध्यहंकारचित्तानीति नव एतानि द्वाराणि पुरपतेर्जीवस्य भोगार्थविषयप्रवेस्यानानियमि
 न्नवद्वारे शरीराख्यपुरे विवित्रासना कल्पितान्तविषयवति अनेकैः सर्वकर्मसचिवैरधिष्ठिते सुखदुःखादिना

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्टिकं ॥ प्रयुक्तः कामकामकारेण फले सक्तो निवध्यते १२ सर्व
 कर्माणि मनसा सत्यस्यासौ सुखं वशी नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्नकारयन् १३

नापण्यवति मनसा सर्वद्वारो द्यूतनकुंचिकया सर्वाणि पुरपतिरिव राजकार्याणि संन्यस्य सुखं निर्विकल्पसच्चिन्मात्ररू
 पेण स्ते कर्मक्षेत्रे स्पेवधर्मः नत्वात्मन इति क्षेत्रे त्यक्तं शक्या न्येव तथा च श्रुतिः शरीरे पाप्मनो हित्वेति सर्वहार्दः सुकृतो म
 दंते विरोगंतत्त्व स्वायामिति ~~च देही स न देहाभिमानकाले बुद्ध्या नैपात्यर्थः~~ तदापि नैव कुर्वन्नास्तेनापि कारयन्ना
 स्ते राजेवामातेषु निहितभारं समाधौ क्षेत्रेण सह आत्मनः संबंधाभावदर्शनात् यद्वा नवद्वाराणि च सञ्चोचनानासा विलक्ष्णा
 नि षट्सप्तमं मुखं प्रधस्तने द्वे इति ॥ प्रस्मिन्पक्षे इन्द्रियाणि परिचारिका बुद्धिरमात्यः ॥ प्रहंकारो युवराज इत्या
 दिविदुषः कर्मसंबंध एव नास्ति दूरेतत्फलासक्तिरिति भावः १३

म.भा.
भी.प.
जी.टी.
भी.३८

नन्वेवंभृत्कर्तृत्वंस्वामिवत्कारपितृत्वंवास्पमास्तुऽप्रयस्कांतवदविकारस्यैवसतः कर्तृत्वादिधर्महंकारादिप्रवर्त
कत्वमस्त्वित्याशंक्याह नकर्तृत्वमिति नकर्तृत्वमहंकारस्य कर्माणि दृष्ट्याणं वचनादानादीनि प्रवणादानादी
निलोकस्य लोक्यते प्रकाशयत इति लोकोजडवर्गः प्रभुश्चिदात्मा सूर्य इवास्मदादीनां प्रकाशकोपिन कर्मादौ प्र

नकर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति
प्रभुः न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते १४

वर्तकस्तद्वत्ऽप्रस्य कर्मफलसंयोगं वा न सृजति किंतु योपादक यस्य स्वभावाः सतथा प्रवर्तते यथा सूर्यो भु
दितेः कमलानां प्रकाशकोपिन कर्मादौ प्रवर्तकस्तद्वत् एवमात्मनि प्रकाशमाने घटादयो न वेष्टंते मनुष्या
दयस्तु वेष्टंते न त्वात्मकस्य चित्प्रवर्तको निवर्तको वा लोहायस्कांतयोरिव सत्पानृतयो रात्मानात्मनोः संव

धामावादिभिभावः १४

ननु एषावसाधु कर्मकारपतितं यमुनिना यते एषु घेवासाधु कर्मकारयतितं यमधो निनीयत इति श्रुत्या परमेश्वरे कार
 पितृत्वं बोध्यते तत्कथमुच्यते स्वभावस्तु प्रवर्तत इति तत्राह नादत्ते इति कस्यचित्कर्तुः पापं प्रयं नादत्तेनापि सुकृतं
 आदत्ते कारपितृत्वाभावात् यतो विभुर्व्यापको निष्क्रिय इति यावत् सक्रियो ह्यनं प्रवर्तयंस्तदीयं पापं पुण्यं वा लभते
 अयेत न तथा किंतु सूर्यवत् प्रकाशत एव न तु स्वप्रकाशानां कर्ता दीनां कर्मणा संवध्यत इति भावः कारपितृत्वम
 प्यस्य सत्तामात्रेण सूर्यवत् यथा पटः प्रकाशते सविता प्रकाशयतीति बोधः कथं तर्हीश्वरा राधनार्थं कर्माणि कुर्वं
 तितदकरणं विवेच्यतीत्याशंका हेऽप्रज्ञानेनेति यथा हि महाराजस्य सर्वभौमस्याहं सर्वेश्वरो निवृत्तोऽस्मीति ज्ञानं

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सकृतं विभुः अज्ञानेनादत्तं ज्ञानं तेन मुह्यति जंतवः १५ ज्ञानेन तु तद
 ज्ञानं येषां नाशितमात्मनः तेषामादित्यवद्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परं १६

अज्ञानेन मोहेनादत्तं चेत्स तत्राविबेधानि च काद निमहांति संकटशतानि पश्यति प्रहो प्रहं दीनोऽस्मि दुःखस्माति च
 मुह्यति तद्वदेतै जंतवः स्वस्याहं ब्रह्मास्मीति प्रमाणेन ब्रह्मभावमज्ञानं तर्हीश्वरादात्मानं पृथक् मन्यमाना इशात्मनोऽसौ
 व्यसेव कभावं च पश्यंतो मुह्यंती च यावच्छ्रुतिः अथा योन्यां देवतामुपासेत्योसाव न्योहामिति न स वेद यथा पशुरेव स
 देवानामिति एष घेवेति श्रुतिरपि भ्रांतजनव्यवहारविषये वेति भावः १५ तत आत्मनः प्रावरकमज्ञानं येषां ज्ञाने
 न ब्रह्मास्मीति प्रमाणेन नाशितं तेषां तत्ज्ञानं कर्तुं आदित्यवत् आदित्यो यथा कृत्स्नं दृश्यं प्रकाशयति तद्वत्
 परं परमात्मतत्त्वं परमार्थवस्तु प्रकाशयति अज्ञाननिवृत्त्यर्थं ज्ञानमेष्टव्यमिति भावः १६

म. भा.
भा. प.
भा. टी.
नी. कं.
३६

तदुदयइतियतपरंवृत्तप्रकाशितंतत्रैववुद्धिरस्तिवृत्तेतिनिश्चयोयेषामायाततः प्रत्यर्थविदांतेतदुदयः तदे
वप्रात्माप्रत्यक्तत्वेयेषांश्रवणमननात्मकविचारेणप्रमाणप्रमेयगतासंभावनाविहीनानोतेतदात्मानतत्रैवनिष्ठा
विजातीयवैतिप्रवाहोयेषांनदेहावनात्मनिप्रात्मबोधरूपविज्ञानेननिर्धूतंकल्मषंमूलाज्ञानंसंसारबीजभूतंवे
षांतेज्ञाननिर्धूतकल्मषाः १) एतेषांजगतिदृष्टिमाहविद्येतिउत्तमेवृत्तणेचंडालादौदुष्टेवासमंवृत्तेवसदूपेणस्फुर
णारूपेणभासमानंदृष्टशीलंयेषांतेसमदर्शिनः यथाक्तंप्रतिभातिप्रियंरूपंनामचेत्पंचकंप्राघंत्रयंवृत्तरूपं

तदुदयस्तदात्मानस्तानिष्ठास्तत्परायणाः गच्छन्त्यपुनरावृत्तिंज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ७ विद्या।
वितयसंपन्नेवाह्नलोगविहस्तिनि शुनिचैवश्चपाकेचपंडिताः समदर्शिनः १८ इहैवतेर्जि
तः सर्गीयेषांसाम्येस्थितंमनः निर्दोषंहिसमंवृत्तस्तस्माद्वृत्तैतेस्थिताः १९

जगद्रूपंततोदयमितिचराचरंजगद्वृत्तदृष्ट्येवपश्यंतीत्यर्थ १८ ननुसमासमाभ्यांविषमसमेष्टज्ञातशितुल्यश्रुतशीला
यवास्त्रलदयायविषमांपूजांप्रयुक्तवतः तथाप्रतुल्यश्रुतशीलायवास्त्रलदयायचसमांपूजांप्रयुक्तवतःप्राभोज्या
नत्वंगोतमेनस्यर्थतेतत्कथंवास्त्रलचंडालयोः समदर्शित्वंयुक्तमित्याशङ्क्याहइहैवतेयेषांमनः सर्वभूतेषुसाम्येव
समावेस्थितंनिश्चितंतेरिहैवज्ञोवद्विरेवसर्गजमजितोवशीकृतो हियस्मात्निर्दोषसमंसर्वत्राविषमंवृत्ता।
स्तियथाहिरण्यमयोर्देवतातत्पीडयोः स्वर्णहवसाम्यंपश्यतिपूजकस्तुप्राकारद्वयकृततावतस्यपश्यतितद्वत
पूजास्मृतिभ्रोंतिकृततारतम्यविषयासाम्यदृष्टिस्तुतत्त्वविषयैतिभावः यस्मादेवंतेमाम्यंपश्यतितस्माद्वृत्तलिङ्गप्र

स्थिताएकीभावेनसमाधिगताः २६

शिव
३६

ननु सधुप्रितुल्यस्य मोक्षसुखस्यार्थे किमप्राप्तमेवायं दिव्यस्य नृपानगीतवाद्यादिसुखं नृजेदित्याशंक्य वाद्यसुखं प्रनित्यत्वा
त्वात् नृनिंदति ये हीति संस्पर्शजाविषयसंबंधजा दुःखयोनि त्वेहेतुः अद्यंतवंत इति जाते पुत्रेयसुखं तस्मिन् हेतुश्रयति दुःखं च म
हत्प्रयच्छताति तेषु भोगेषु बुधः परिपाके दर्शने रमते २२ कः पुनर्मुख्यसुखीत्याह शक्रोतीति हेवजीवत्येव देहे प्राकशरीर
विमोक्षणात् यावदेहपातं मया कामक्रोधोजिताविति विस्वभूतेन कर्तव्य इत्यर्थः अते दृष्टेऽनुमिते वा विषये यो रागस्त
स्याया रूपा अतः प्रिप्सुसकामः क्रोधस्तादृश एव विषये द्वेषस्तो कामक्रोधोऽद्वयो यस्य वेगस्य सरोमां च स नृस्मने च व
कलिगोतः करणप्रक्षोभरूपः कामोद्भवो वेगो गत्रप्रकंपस्वेदसंदष्टोष्टपुटरक्तनेत्रादिलिंगः क्रोधोद्भवो वेगस्तं काम

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोऽन्य एव ते अद्यंतवंतः कौंतेय न ते पुरमते बुधाः २२ शक्रोती
हेवयः सोऽहं प्राकशरीरविमोक्षणात् कामक्रोद्वं वेगं सयुक्तः समुखीनरः २३ योतः सुखो
तरारामस्तथांतर्ज्येति रेव्यः सयोगी ब्रह्मनिर्वीणं ब्रह्मभूतो धिगच्छति २४ लभंते ब्रह्मनिर्वीणमृष
यः क्षीणकल्मषा छिन्नद्वेधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः कामक्रोधवियुक्तानां पतीनां पतवे सौ
अभितो ब्रह्मनिर्वीणं वर्तते विदितात्मना २६

क्रोधोद्भवं वेगं सोऽहं यः शक्रोति स एव युक्तो योगी मुख्यः स सुखीत्युक्तं तत्राह य इति सुखं विषयसंगजा प्राप्तिरारामः प्राप्तिहेतु
स्मादिभिः सह क्रोधाज्योतिः क्रोडोपकरणानां प्रकाशस्तदेतत्रयं यस्य अंतरे वसोतः सुखोत्तरारामो तर्ज्येति अत्र न विंदियं
रक इति एव शब्दार्थः यः एवंभूतः स योगी किमतो यद्येवं ब्रह्मनिर्वीणं परमात्मनंदं ब्रह्म इहे वा धिगच्छतीत्यतो ब्रह्मभूतो जा
वन्नेव ब्रह्मदर्शनैर्न ब्रह्मभावं गतः लभंत इति रुषयः पश्य कदर्शना छिन्नद्वेधा छिन्नसंशयाः यतात्मानो जिताविताः
२५ किंतु कामेति अभितो जीवतां मृताणां च सातात्मतत्त्वानां २६

एवंशब्ददर्शननिष्ठानां सद्योभुक्तिपुक्ताकर्मयोगश्च संगफलत्वागेन ईश्वरप्रीत्यर्थमनुतिष्ठतः स्वप्नुद्विज्ञानप्राप्तिद्वारेण मोक्षा
यभवतीत्युक्तं प्रत्येदानां सम्यग्दर्शनस्यांतरंगसाधनं ध्यानयोगं विस्तरेण वक्ष्यामीति तत्र सूत्रभूतान् नृनी नृश्लोकानुपदिशति
स्पर्शान्निति प्रवृत्तं उत्तरार्थेन प्राणायाम उक्तः स्पर्शं कृत्वा वहिर्वाद्यानिति प्रत्याहार उक्तः भ्रूवोरंतरं चक्षुषी कृत्वेति धारणा
उक्ता विगतेष्वाभयकोध इति साधनभूताः फलभूताश्च द्विविधायाम उक्ताः यतेंद्रियेति वितर्कित्वा यतमना यतीति वि
चारख्यायतबुद्धिरित्यानंदास्मितारव्यामोक्षपरायण इत्येत्यसंप्रसात उक्तः शेषेण योगफलमिति विभागः पाठक्रम
मननुसंध्यार्थः क्रमेण द्वयार्थः स्पष्टीक्रियते तत्र विगतेष्वविगतभयो वित्तं कोध इति संबंधः कोहि शरीर इच्छावान्

स्पर्शं कृत्वा वहिर्वाद्यांश्चक्षुष्वेवांतरं भ्रूवोः प्राणपानोसमौ कृत्वानासाभ्यंतरचारिले २७

सदृष्टसिद्ध्यर्थं हिंसा नृतस्तेयस्त्रीपरिग्रहानि छेत् प्रतोविगतेष्वपदेन तद्विपर्ययान् प्रहिंसासत्यास्तेयव्रतचर्यायपरिग्रह
यस्य इति सूत्रोक्तान्यमानलक्ष्यपत्तिनयाभयं छेदसंकायघृदिग्नौ न शोच संतोषतपः स्वाध्याये श्वरप्रतिधानितियमा
इति सूत्रोक्तानियमात् स्वीकर्तुमीष्टे प्रतोविगतभय इत्यनेन तेषां ग्रहणं तथा क्रोधा क्रोतो मैत्रादानभावयितुं मसक्त
श्चित्तप्रसादनं कर्तुं न शक्नोति ताश्च मैत्राकरणमुदितौपेतः तत्र विगतकोधः शान्तिप्रकृतित्वात् सुखितेषु मैत्रौ पर
स्पष्टमिदं न मे वेष्टं जातमिति भावयेत् तथा दुःखितेषु कुरुणां पुण्यवत् सुमुदितं पापवत्सूपेतं च भावयेत् न चैते
न प्रसादनेन विना चित्तादर्शनस्य नैर्मल्यं भवति सर्वसाधना वस्याया यमनियमचित्तप्रसादानां सिद्ध्यर्थं विगतेष्व

म. भा.
जी. टी.
नी. कं.
४१

भयकोधत्वमी सितं एवं फलावस्था यामपि तदा सितं तथा हि संप्रसातसमाधिफलभूतमधुमत्यां योगभूमे स्थितं यो
गिर्न प्रति दिव्या कामा उपतिष्ठते तत्रापि विगते च त्वमिष्टं तथा हि स्यात्पुनरिति संज्ञासंज्ञाकरणं पुनरिति संज्ञासंज्ञादिति स
त्रितं स्यान्नो देवास्तेरुपनिमंत्रणे इह स्यातां इमे रम्या वस्था मारम्या इमे रा इमानि जरा मरण हरा गिरसा यनानि इमे व
योंकिं कराः स्वपुण्यार्जितं मिष्टं स्यात्तत्त्वयमुपतामिति प्रार्थनायां क्रियमाणयां संगोलि सातवन कर्तव्याना पितृत्वाभेनात्मनो महा
भागत्वं देव प्रार्थ्यत्वं मत्वा गर्वोपि कर्तव्यस्तपोः संगस्य यो भ्रंशहेतुत्वादिति सूत्रार्थः तथा भयमपि द्विविधं योगांतराय जं
वितर्कं जंचतत्रायं व्याधिसानसंशयं प्रमादलस्याविरतिर्भाति दर्शनालध्वममिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तं विज्ञेयास्ते
तंरायः दुःखदोर्मनस्यांगमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विज्ञेयसहभुव इति सूत्राभ्यामुक्तं स्यात्तं प्रकर्म एपता प्रविरतिवैरा
ग्यं प्रंगमेजयत्वश्वासां कं पवायुवितर्की हिंसादयस्तज्जं च भयं प्रस्य निवारणं इच्छर प्रणिधानेन तथा च सूत्रितं वितर्क
वादमं प्रतिपक्षभावनमिति वितर्की हिंसादयः कृतकारितानुमोदितभेदेन त्रिविधाः तेपि ह्यदुमध्यमाधिममात्र
भेदेन प्रत्येकं त्रिविधा ते भूलभूता वितर्काः त्रयश्चत्वारः पंचप्रयिका र्वी त्रिस्त्रिगुणिता एका प्रीतिरष्टोत्तरशतं पंच
त्रिंशदधिकं शतं प्रधिकावा भवंति शारवाभेदेनानंताश्च दुःखरूपं च प्रनंतं फलं येषां ते दुःखाज्ञानानंतफला इत्य
नया प्रतिपक्षभावनया ते तीवर्तनाया इति एवं यमनियमचित्तप्रसादनप्रतिपक्षभावनैर्निरंतरा येर्वशीकृतचित्तो
योगी विवर्ते देशोऽप्राणीनः संभवादिति न्यायेन स्थिरसुखमासनमध्यासेतत्तत्र देशसने श्रूयेते समेषु चो शर्करा
वाहिवालुका विवर्जितेशब्दजलाश्रयादिभिः मनोनुकूलेन तु चक्षुषी उने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत् त्रिरुन्न
तं स्यात्प्यसंमंशरीरं हृदिन्द्रियाणि मनसा संतिरुध्य वृत्तौ दुपेन प्रतरेत् विद्यां श्रोतां सिसर्वाणि भयावहानांति
चक्षुरित्यत्र विसर्जलोपश्च दशा निरुन्नतं कटिचक्षुः कंदराप्रदेशे नूनतततो जितासनः प्राणायाममभ्या

शिव
४१

सेरतेन हिमं दगते प्राणे सति न दनु सारिमने पिचां च त्वं त्यजति नो चेद्वायुविषे पेल विक्षिप्यते तत्र प्राणजये प्रमाणं प्राणान्
 प्रयोज्ये हस युक्तचेष्टः सीले प्राणेनासि कयो धु साते तीक्ष्णतुक्तमेव संगृह्णाति प्राणपानो समो कृत्वा न साभ्यन्तरचारिणो
 इति प्राणपानो समो तल्योऽर्धोऽधोगतिविधे देन नासाभ्यन्तरचारिणो कुंभकेन कृत्वा ततो वायान् वहिर्भवा
 त्स्पर्शान् विषयसंभवात्संवधान् इंद्रियधारान् नित्यं प्रतर्ष्य क्रियमाणान् योगोद्रियाणां प्रत्याह
 रणेन तान् वहिरेव कुर्यात् ततो विषयेभ्यो व्यावृतेषु करणेषु स्वप्रकाले ईवांतर्मनोमा
 त्रेण वतिष्ठतेत्यर्थः १ मंप्रत्याहारं कर्तुं मशक्तस्य कागतिरित्यत आह चक्षुश्चैवां
 तरेभ्रुवोरिति चाशब्दे वाच्यं चक्षु रेव वाभ्रुवोरंतरे कुर्यात् तरेव चरीमुद्रा
 मभ्यसेदित्यर्थः साचोक्ता योगसारेन विकोर्ध्वस्थिते गते
 जिह्वां व्यावृत्त्यधारयेत् दृढासनश्चिरं तिष्ठेत्मुद्रे
 षा रेव चरीमताभ्रुमध्यादष्टिरप्येषामहा
 देवेन कीर्तितेति प्रयं सर्वोपि
 वा ह्ये विषये सूर्योदौ
 संयमो यथोक्तं प्र
 त्याहारमनुष्ठातु
 मशक्तान् प्रत्येवोप
 दिश्यत इति श्रेयं २७

जितेन्द्रियश्चित्तस्मिन्कस्मिन्स्मितस्थलेविषयेस्सर्वेन्द्रस्मिषुवाविष्मप्रतिमायायांवानाहतेधनोवान्यत्रवाचद्वराद्यन्यतम
ह्यसमनेधारयेत्ततस्तद्विषयाकारतांप्राप्ततत्रैवचिराभ्यासेनविश्रांतंस्वदेहमपिनपश्यतिसेयंमहाविदेहानामधारणा
प्रसंगासिद्धायामिन्द्रियगणः स्वस्वविषयंनगृह्णातिसेयंवहिविषयप्रत्याहारः पूर्वोक्तस्त्वांतरइतिभेदः अतएवद्वयोस्तुल्य
त्वंस्त्रितंततः क्षायतेप्रकाशवरणमितिततः अन्यंतरप्रत्याहारात् तथावहिरकल्पितावतिर्महाविदेहातंसंयमात्प्रका
शवरणक्षयंइतिपदाचितं देहमविस्मृत्यरुढेनपुनः पुनः स्थितस्सर्ग्याकारमात्रंक्रियतेतदासावितस्सर्ग्याकारता
रूपावतिः कल्पितायदातुनिःशेषेणदेहंविस्मृत्यचेतः केवलंधेयाकारमात्रंभवतितदासामहाविदेहानामधारणा

जितेन्द्रियमनोवुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः विगतेष्वाभयक्रोधोयसदामुक्तएवसः ३८

तस्याप्रपिफलंतदेवतसंयमात् तस्यांचेतसोनिगूहात्प्रकाशवरणक्षयोभवतिसेयंवाद्यविषयः समाधिवितर्क
रव्योदिविधः सवितर्कनिर्वितर्कभेदात्तत्राद्यस्यलक्षणंस्त्रितंशब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकल्पसवितर्केति
सवितर्कीनामसमापतिः समाधिरित्यर्थः यदाविष्मप्रतिमादौपूर्वापरानुसंधानेनशब्दार्थलेखेनचभावनाप्र
वर्ततेतदासवितर्कीसमापतिः अस्मिन्नेवालेखनेपूर्वपरानुसंधानेनशब्दार्थलेखमंतरणभावनाप्रव
र्ततेतदानीर्वितर्कीनामस्मृतिपरिष्फुटोस्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासानिर्वितर्कास्मृतेः शब्दार्थस्मरण
स्यपरिष्फुटोवर्जनेसतिभावयितुः स्वरूपेणशून्यातदाहमिदंभावयामीत्येवमाकारवन्निरपिभावयितु

नास्त्येवेति यतोऽर्थमात्रनिर्भासा ध्येयार्थमात्रभासाभासते न त्वन्यदिति सूत्रार्थः ॥ प्रस्थापिष्यामि योगीजितेन्द्रिय इ
त्युच्यते जितमना इति अभ्यन्तरप्रत्याहारपूर्वकं यदा मनः कल्पिते स्वरूपे विषये सर्ववत् शब्दार्थस्त्वेव सर्वकं त
द्वर्जं च मनसो भावना प्रवर्तते तदा ते उभे समापत्तौ स विचारो निर्विचारो भवतः तथा च सूत्रं एतयैव स विचारो
निर्विचारो च स्वरूपविषया व्याख्यातेति ॥ अत्र स्वरूपविषयेति गुरुणा पूर्वस्थाप्य लविषयत्वं गुम्यते एतयैव द्विवि
धवितर्कसमापत्तयैव निर्विचारसमापत्तौ दृष्टायां योगीजितमना इत्युच्यते यदा पुनश्चेत् सोऽसृज्यकारतां परि
त्यज्य सत्त्वादिभ्योऽप्रहमेवेदं सर्वमित्येवं सकाराभावना प्रवर्तते सोऽयं सानंदः समाधिः यदा तु तामपि भावनोपरि
त्यज्य विषयवेदनमन्तरेणास्मीत्येतावन्मात्राकाराभावना प्रवर्तते स सास्मितः यस्मिन् तादृशकारयोर्भेदस्तु क्रमेण
विषयवैमुख्यतदाभिमुख्यमात्रकृतः यद्येक एव पूर्वाभिमुखः पश्चिमाभिमुखश्चेति तद्वत् ॥ प्रस्थामवस्थायां यो
गीवृद्धितो विविक्तस्त्वं पदार्थसाक्षात्कारात् जितबुद्धिरित्युच्यते तदेतदुक्तं जितेन्द्रियमनो बुद्धिरिति एतावदेव स
माधानानि गुणपर्वण्युच्यन्ते तथा च सूत्रं विशेषा विशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वणीति तत्र विशेषा स्वरू
पलभतानि एकादशेन्द्रियाणि च ॥ प्रविशेष्टाः पंचतन्मात्राणि ॥ अहंकारश्च लिङ्गमात्रं महत्त्वं ॥ प्रलिङ्गं प्रधानं
तत्र विशेषादविशेषं प्रविविक्ततौ योगिनो दैतं दिनलयाभ्यासात् स्मनस्काराणि द्रियारणिलोपते सलयः बहिर्भु
खान्मेव वा भवन्ति सविशेषः एवं प्रविशेष्टेभ्यो लिङ्गमात्रं प्रविविक्ततौ पिलयविशेषोऽस्ति लिङ्गमात्रात्परं पुरुष
प्रविविक्ततौ पितौ स्तः तावन्तौ लयविशेषौ श्रेयोर्थी जयेत् लयविशेषोऽपराहितं मनः कृत्वा सुनिश्चयं यदा यात्यमना
भावं तदा तत्परमं पदमिति एतेषु त्रिषु लीनेषां धः सुप्त एव द्वितीयो विगलितदेहाहंकारत्वाद्दिदेहसंस्तः तदा
यः प्रकृतिलय इति एतयोः समाधिर्गोणः ॥ अतएव सूत्रं भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानां भवप्रत्ययो जन्मां

स.भा.

भा.प

भा.टी.

४३

तत्तद्देवेषां समाधिर्भवति यद्यजन्मांतरेण तेषां जन्मनेव समाधिसिद्धिः पक्षिणा माका
शगमनसिद्धिर्वद्वतीति सूत्रार्थः सर्वथापि तेषां सद्यो मुक्तिर्नास्तीति सिद्धियुते
अस्मिता नात्र स्यापि निर्विकल्पे चिन्मात्रे लयो भवति तदयं विद्वान् कैवल्यं
धर्ममेघसमाध्याख्यामनुभवति यमधिकृत्य पश्यते तन्नामैकं
क्रतुशतस्य चतुः सप्तत्या यत्फलं तदवाप्नोतीति श्रय
मेव मोक्षारख्यः परं प्रयत्नं प्राप्यं स्यात् न यस्य समु
निर्मोक्षपरायण इत्युच्यते यतोऽस्यामेवा
वस्थायां योगी जीवन्मुक्त इत्यु
च्यते विगतेष्वाभयक्रोध इति
पादः प्रागेव व्याख्यातः य एवं
भूतः स सुदामुक्तः बंधप्रतीति
कालेऽपि समुक्त एवास्ति अज्ञा
नमात्र व्यवधानां मुक्तिः ए
तेनाहंकारादेर्वंधस्य कालत्रे
येऽपि सत्त्वोत्पादनिघात्वं द
शितं ३८

शिव
४३

एवं समाहितचित्तेन किंवेच्छेयमित्युच्यते भोक्तारमिति सोपाधिकेन रूपेण यत्तानां तपसांच कर्तृरूपेण देवता रूपेण च भोक्तारं तथा सर्वेषां भूतानां हिरण्यगर्भादानामपि महान्तं व्यापिकं ईश्वरं ईशितारमन्तर्यामिणं सुहृदं सर्वभूतानां प्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतया उपकारिणं सर्वप्रकारतया साक्षिणं नारायणं मां प्रत्यगभेदेन ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य तद्ग्रावं प्राप्य शान्तिमनुपाध्य वस्यां निरूपाख्यां कैवल्यसंज्ञां रूढति प्राप्नोति एवं च शोपाधिब्रह्मभावप्राप्तिश्चैव कैवल्यनिरूपाधिप्राप्तिरिति गम्यते यथोक्तं वार्तिकसारे सोपाधि निरूपाधिश्च द्वेधा ब्रह्म विदुष्यते सोपाधिकः जन्तुनरति प्राप्तिरिति सोपाधिकस्य दुष्प्रदोषे सर्वकामाप्तिः सर्वस्यात्म्येष्टमारिताः प्रहमन्तं तथा नादृश्लोककार्यस्य होऽप्र

भोक्तारं यत्ततपसां सर्वलोकमहेश्वरं सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ३५
इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे संन्यासयोगो नाम पंचमोऽध्यायः ५ श्रीभगवानुवाच अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः स संन्यासी च योगी च न निरगुर्न चाक्रियाः १

हे शान्तितत्त्वविदः सामगाने सर्वात्मना युताः प्रचापि चरुदृष्टान्तात् सोपाधिस्तत्र विष्णुतः अर्चनपराय कृत्याश्रयेत्यनेनिरूपाधिक इति २५ इति नैतकं देवेभ्यो नारतभावदाये भीष्मपर्वणि गीतार्थप्रकाशे पंचमोऽध्यायः ५ पूर्वध्यायं ते स्मृत्तिनंध्यानयोगं विपरीतमिच्छन्तत्राधिकारहेतुत्वात् कर्मलियोगं तावत्सोतिह्यभ्यां अनाश्रित इति यः कर्मणां फलं भूनाश्रितोपेतमाणाः कार्ये अवश्य कर्तव्यं नित्यं कर्म करोति स एव फलसंकल्पत्यागात् संन्यासी च योगी च न निरगुर्यो विधितः श्रोतस्मार्तकर्मत्यागात् स एव संन्यासी नापि प्रक्रियस्य कर्तव्यात् नः कायक्रिययेव वा

म.भा.
गी.टी.
४६

केन सांन्यासायं संन्यासी योगी चेति सूत्र्यते । तत्राह यमिति यो हित्यक्त सर्वसंकल्पः स संन्यासी तादृशश्च ध्यानयो
गीऽप्रतो न तयोर्भेदः निःसंकल्पस्तदस्य स्तिष्ठेदेतन्मोक्षलक्षणमिति मैत्रापनीयोपनिष्कृतस्य मोक्षलक्षणस्य
तिसंकल्पः त्वस्योभयत्रापि न त्यत्वात् ॥ प्रतोऽप्यपि कर्मयोगी फलसंकल्पन्यागात् निःसंकल्पत्वसा
म्या संन्यासी योगी च भवतीति तिसूत्र्यते इत्यर्थः योगाधिकारसिद्धये निष्कामकर्मण्यनुष्ठेयानातिश्लो
कद्वयतात्पर्यं २ तत्र कर्मानुष्ठानस्यावधिमाह ॥ प्रारुरुक्षोरिति यावद्विद्योगं यमनियमानुष्ठानोपेतम
त्योक्तं प्रादुरोदुमिच्छति तावत्कर्मण्यनुतिष्ठेत्तस्य प्रारुरुक्षोर्मुनेदारुरुक्षा कारणं प्रतिवेश्योत्पादनदा
रा कर्म भवति तस्य वै योगारूढस्य योगां गानुष्ठाने प्रवृत्तस्य विज्ञेया सहयोगारोहे कर्मणां शमः संन्यासः

यं संन्यासमिति प्रादुर्योगं तं विद्विषां उव न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चनः २ ॥ प्रारुरुक्षो
र्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ३ यदहिर्नैद्रिपार्थेषु न कर्म
स्वनुषज्यते सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ४

कारणमुच्यते न हि कर्ममुवाच्यते न चितः योगमनुष्ठानुः शमः ३ ननु योगपदेन मुख्ययावत्पानिर्वीजः समाधि
रुच्यते तन्मा रूढस्य कर्मणां त्यागः ततः सिद्धत्वादविषय इत्याशंक्य प्रकृते योगारूढपदस्यार्थमाह यदा
हीति इन्द्रियार्थेषु शब्दादियुरमणीयेषु कर्मसु च तत्प्राप्तिदर्शनमनसि जाते वैराग्यस्य सत्को न भवति
नापि मनसा इदं न भूयात् एतदर्थं मरुमिदं कर्म कुर्यामिति संकल्प इति धना दृशश्च सर्वसंकल्पसंन्यासा
त एव भवति तदा योगारूढ इत्युच्यते यथा तीव्रबुभुक्षयोपेतो न्यत्र नीरागो व्यासंगातरं सत्का भोजना रूढ ए
व भवति तथा तीव्रा रुरुक्षावान् सर्वत्र वीतरागस्त्यक्त सर्वकर्मयोगारूढ एव भवति तावत्कर्मणि कर्त्त

३
यस्यैव शमः कारणमुच्यते

उद्धरेदिति एवं क्रमेण कर्मद्वारा चित्तशुद्धिं संपाद्य योगास्तुटोऽभ्यासवैराग्यवलेन आत्मानं उद्धरेत हियस्मात् आत्मेव
 द्यात्मनो बंधुः न पुत्रादय उद्धर्तुं क्षमा आत्मेवरिपुं मनः न त्वन्ये शत्रवः संसारे मज्जयितुमे न क्षमा इत्यर्थः आत्मा
 मनः आत्मना मनसा अनात्मनः प्रजितचेतस आत्मा मन एव शत्रुः ६ मनसो जये फलमाह जितात्मन इति
 शान्तो ह्यदिषु प्राप्तेषु जितात्मनो निर्विकारचित्तस्य आत्मा वितं परं उत्कर्षेण समाहितः समाधिं प्राप्नो भवति
 प्रतः समाधिसिद्ध्यर्थं मनोजेतव्यमेवेत्यर्थः ७ समाधिसिद्धेरपि किं फलमत आह ज्ञानेति ज्ञानं शास्त्रोप

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् आत्मेव द्यात्मनो बंधुरात्मेवरिपुत्मनः ५ बंधु
 रात्मात्मनस्तस्य येनात्मेवात्मना जितः प्रनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मेव शत्रुवत् ६ जि
 तात्मनः प्राशान्तस्य परमात्मा समाहितः शान्तो ह्यसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ७ ज्ञा
 नविज्ञानतत्प्राप्ता कूटस्थो विजितेंद्रियः पुक्त इत्युच्यते योगा समलोष्टाश्मकांचनः ८
 सुहृन्मित्रार्यदासाश्च न मध्यस्थद्वेष्यबंधुषु साधुषु च विचपापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ९

यतः त

प्राप्ता १२

देशजा बुद्धिः विज्ञानं शास्त्रार्थध्यानजप्रमार् रूपोऽनुभवः ताभ्यां तत्तुः संजाता लंप्रत्यय आत्मा चित्तं यस्य स ज्ञा
 नविज्ञानतत्प्राप्ता तः कूटस्थो प्रकंष्टः संसारताया नास्ति दितो भवतीति समाधिफलं प्रस्य लोकप्रसिद्धं
 लक्षणमाह जितात्मन इति समलोष्टाश्मकांचन इति एवं विधौ योगा समुक्तः प्राप्नो योग इत्युच्यते विद्वद्भिः ८
 समत्वमेव स्तोति सुहृदिति सुहृत्प्रत्युपकारमनपेक्ष उपकर्ता मित्रं स्नेहवान् प्ररिः शत्रुरुदासीन उभ
 यत्र परतपातमून्यः मध्यस्थः उभयहितैषी द्वेष्य आत्मनोऽपि यवंधुः संबंधीतेषु पुण्यकृतसुपापे
 सु पापाचरणेषु केस्यचित्किं कर्मतत्तातो च यत्नतेषु सर्वेषु समबुद्धिः स विशिष्यते ९

म.भा.
भा.प.
४५

योगाति योगी योगाभासपरः रहसि एकांते स्थितः प्राप्तात्मन बुद्धिं पुंजीत समादध्यात सततमिति नेरंतर्यमुक्तं निराशा योग
सिद्धेरन्यदप्रार्थमानः नरेकनिष्ठ इति यावत्तेन सत्कार उक्तः एकाकी असाहायः सत्यासात्पर्यः यतो स्थिरा कृते चित्तं प्रा
त्मा सेंद्रियं शरीरं येन यत्तचित्तात्मा तथा अपरिग्रहः एकाकी त्वेपि कंया पुस्तकादि बहुरपरिग्रहस्त्यः १० योगं पुंजीते
तु कृतं तत्कथमित्या कंतायां तदंगान्यासनादभ्यासु चो देशो इत्यादिना मुचोस्वभावतः संस्कारतो वा पुण्ये देशे स्या
ने प्रतिष्ठाप्य सुस्थितं कृत्वा स्थिरं निश्चलं आसे स्मिन्निष्ठासनं स्थंडिलं निश्चलमिति तेन मन्मथमेव स्थंडिलं न तु का

योगं पुंजीत सततमात्मानं रसि स्थितः एकाकी यत्तचित्तात्मानि राशीरपरिग्रहः १० मुचो
देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः नात्युष्टिं नातिनीचं चैला जिन कुशोत्तरं ११ त
त्रैकाग्रं मनः कृत्वा यत्तचित्तं द्रियक्रियः उपविश्या सने युं ज्या योगमात्मविशुद्धये १२

इमं यं पोढं प्राप्तात्मन इति परासन व्यावृत्त्यर्थं नात्युष्टिं तं नात्युच्चं नातिनीचं चैला जिन कुशः उत्तरे उपर्युपरियस्य तच्चैला
जिन कुशोत्तरं अजिनादुपरि चैलं कुशोभ्युपरि अजिनं स्थंडिलं स्योपरि कुशा इत्यर्थः ११ प्रतिष्ठाप्य किं कुर्यादिति
तत्राह तत्रैति तत्रासने पद्मस्थिति काद्यन्यतमेनासने नोपविश्य यताः निगृहीता चित्तस्य क्रियाः विषयाणां
स्मरणानि इन्द्रियक्रियास्तेषां गृहणं येनासो यत्तचित्तं द्रियक्रियः अतएव बाह्याभ्यंतरविषयानुपरक्ततया
एकं ध्येयमेव प्रत्यक्तत्वं अग्रेयस्य स्फुरति नान्यतरतदेकाग्रं वृत्तनंतरित वृत्तैकोकारवृत्तिप्रवाहं कृत्वा प्रा
प्तात्मविशुद्धये चित्तशुद्ध्यर्थं योगं वृत्तिप्रवाहस्यापि निरोधं युं ज्यात अतुतिष्ठेत्तचित्तस्य स्थेयता पाप्मेन १२

शिव.
४५

५ प्राप्नोत्युपविश्येत्पुनस्तत्कथमित्यतः प्राह सममितिकायः शरीरमध्यंशिरः शुवाचकायशिरोग्रावंसमंमूलाधा
 रमारभ्यमूर्द्धांतं प्रचलं निष्कंपं धारयन् स्थिरं भूत्वा संप्रेक्ष्य नासिकागुं समितिनाशिकाग्रावीक्ष्यं न विधीयते
 किंतु निमीलने लयमयं उन्मीलने विक्षेपमयमतो दिशोऽपि स्त्रादिविक्षेपकविषयदर्शनमपादनबलोकयन्
 र्द्धां न्मीलितनेत्रप्रासीतेति उत्तरेणान्वयः १३ एवमासने उपविष्टेन यत्कर्तव्यं तदाह प्रशंतामेति योगयुतो
 योगे ब्रह्मचारिव्रते मेहचैर्यायां स्थितः संन्यासीत्यर्थः मच्चितो मयि परमेचितं यस्य स एव भूतो मय्येव मनः
 संयम्य मत्परप्रासीत् स प्रशंतात्मा भूत्वा विगतभीर्भवतीति योजना भवति हि कश्चिदात्मनो यो निमीश्वरं

समंकायशिरोग्रावंधारयन्चलंस्थिरः संप्रेक्ष्यनासिकागुंस्त्वंदिशश्चानवलोकयन् १३
 प्रशंतात्माविगतभीर्ब्रह्मचारिव्रतेस्थितः मनःसंयम्यमच्चितोयुक्तप्रासीतमत्परः १४

मत्वा तच्चित्तं प्रतमेवाराध्यत्वेनाभिगतः तत्रैव च मनसः संयमं करोति न तु सत्परस्तमेव परमपुरुषार्थतया प्राप्यत्वे
 न मन्यते किंतु तन्मतीत्यान्यदेव फलं कामयते प्रयंतु मच्चितो मय्येव मनः संयम्य मत्परो मामेव सर्वांतरं प्रज्य
 गच्छयं कामयत इति यतो मत्परोऽप्रत एव प्रशंतात्मा प्रकर्षेण ब्रह्माभ्यंतरविषयत्यागेन समाधिसुखास्वा
 दत्यागेन शान्त उपरतप्राप्ता चित्तं यस्य सोऽस्मितामात्रा च शोषो विगतभीर्भवति इयमेवावस्था सत्त्वपुरुषान्य
 ताख्यातिरिति ब्रह्मसाक्षात्कार इति च विकल्प्यते सर्वथा त्वस्यां सिद्धायां पुरुषः परमपुरुषार्थभाज
 वति १४

अस्याफलमाहयुंजंनिति एवमनेन प्रकारेण सदा निरंतरं दार्ढ्यकालं च प्राप्तात्मानं मनोपुंजनं समादधानो योगीति
यत्तं र्वीति फलानादपि निगृहीतं मानसं येन स नियतमानसः शान्तिं परवैराग्यवलात्ख्यातिमपि निरुद्धा निर्विकल्पं
पदं निर्वीणं मोक्षस्तदैव परमानिष्टाय स्यादिति शान्तेः तामसं स्यामप्येव संस्या एकीभावेनावस्थानं समाप्तिर्वीय
स्यास्तां प्रधिगच्छति प्राप्नोति र्वीति फलं च सूत्ररुता दार्शितं प्रसंस्यानेष्वकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्याते धर्म
मेषः समाधिरिति तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतस्य मिति सत्त्वपुरुषान्पताख्यातिमात्रात् सर्वज्ञातत्वं सर्वभावा

युंज्यन्ते वंसदात्मानं योगी नियतमानसः शान्तिं निर्वीणं परमां सत्संस्यामधिगच्छति १५ ता
त्यश्नतस्तु योगोस्ति न चैकांतमनश्चतः न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चर्जुन १६ पु
क्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहाः १७

धिष्णतत्तत्त्वं चेति सूत्रेण प्रसंख्याने ध्याने कुसीदस्य वणिज इव फलानिष्टोः सर्वथा विवेकख्यातिरेव भव
तितस्याश्वफलं धर्मनेधः समाधिसचप्रागेव व्याख्याता तद्वैराग्यं परंपरसंज्ञं पुरुषख्याते फलं तस्य लक्ष
णं लक्षणे सुखदिव्यादिव्यविषयेषु वैतस्य एतस्यैव हितांतरीयकं फलं कैवल्यमिति योगावदंति तन्नापस्त
कोरुं फलं सार्वज्ञादिकं तु प्रभिप्रेत्य म्प्यते कस्मिन् भगवा विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति सर्वस्य वशी सर्व
स्येशानः सर्वस्याधिपतिरित्यादिकं १५ एवं योगाभ्यां सनिष्टस्या हारादि नियममोहद्व्याभ्यां नात्यश्नत इ
ति एकांतं प्रतिशयेन प्रतिजागृत इत्यत्राप्यतिशयोक्त्यः १६ युक्तापरिमिता ग्राहारादयो यस्य सततया १७ ४६

निर्वाणपरमांशंतिप्रसृत्यलक्षणं न्याहपदेत्यादिभिषाङ्गिः विनियतं विशेषेण पकागृताभस्मेरपि निधतं निरुद्धं आत्मनि प्रत्य
 गात्मन्येवावतिष्ठते न त्वस्मितादिरूपेण उद्दिश्यते परायोगसर्वभ्यः जाग्रत्स्वप्रसवीजसमाधिष्वप्यस्थितेभ्यः तद्व्योपेयं च मे स
 र्वीत्यप्राप्येवता न्याप्यते पुनिस्य हे भवति तदा युक्तो निर्विकल्प इत्युच्यते १८ एकाग्रता वस्थायां योगिचित्तस्योपमा माह
 यथेति नेगते न चलति तद्धतपत्तं च तच्चित्तं एकाग्रतां प्राप्नोति तस्य एकाग्रतां प्राप्नोति निवातप्रदापवन्नचलतीत्यर्थः
 आत्मनो योगसमाधिं पुंजितो नुतिष्ठतः १९ यत्रेति एवमेकाग्रभूतं चित्तं सतयोगसेवया निरुद्धं यत्र यस्या मवस्थायां उ

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते निरुद्धः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा १८ यदा दीपो नि
 वातस्थो नेगते सोपमा स्मृता योगिने यत्र चित्तस्य पुंजतो योगमात्मनः १९ यत्रोपरमते चित्तं निरु
 द्धं योगसेवया यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनितुष्यति २० सुखमात्मसंतिकं यत्र बुद्धिर्ग्राह्यम
 ताद्वयं वेति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः २१

परमते विलीनं भवति यत्र वा आत्मना चित्तेन आत्मानं निर्विकल्पं पश्यन्नात्मनितुष्यति न बाह्यैर्यत्तुष्टिं भजते २० किंच सुखमि
 ति आत्मसंतिकं प्रनंतं यत्सुखं तत्केवलं बुद्धिर्ग्राह्यं सौषुप्तसुखवत् यतो यतो द्वयं दृष्टिगोचरं यत्र सुखं स्थितो यत्र न वेति वे
 द्याभावात् न किंचिदनुभवति नापि तत्त्वतश्चलति बुद्धिना तस्याध्यासकाले चलतीति भाति परंतु तत्त्वतो न चलति तथा
 च श्रुतिर्ध्यायतीवलेलायतीवेति च शब्दं प्रयुजानः ध्यानादेशतात्त्विकं दर्शयति बुद्धो ध्यायत्याध्यायतीवेति लेलापत्या
 लेलायतीवेति श्रुत्यर्थः तत्सुखं यत्रायं वेति अनुभवतीति संबंधः यत्रेत्यादिभिर्न वाक्यं २१

म.भा.
भा.प.
(४)

दुःखेन शस्त्रपातादिलक्षणेन गुरुणा महता तमिति यत्रोपरमते चित्रमित्यादिना उक्तलक्षणांतदुःखसंयोगस्यापि ग्रंथः
 करणसंबंधस्य वियोगमेव संतं विरुद्धलक्षणाया योगसंसितं विद्यात् योगफलमुपसंहृत्य पुनर्निश्चयाय साधनत्वविधा
 नपूर्वकं तमेव शतकृतो वृथं वदितव्यमिति न्यायेन विधत्ते स इत्यादिना संयोगः निश्चयेन प्रध्वं वसायेन अनिर्विन्नं
 निर्वेदरहितं चेतो यस्य तेन योक्तव्यो भ्यसनीयः यद्वाशांतो हत उपरतस्ति तिस्रः समाहिभूत्वात्मन्येवात्मानं पश्ये
 दिति श्रुतिविहितं श्रुततरं श्रद्धाचित्रपदोपेतं शमादिषट्कमत्वं क्रमतो विधीयते तत्र निश्चयेनेति गुरुवेदवाक्योदोष

यं लब्धावापं लाभं मन्यते नाधिकं ततः यस्मिं स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते २२ तं विद्यादुःखसं
 योगवियोगं योगसंसितं स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा २३ संकल्पप्रभवान्कामान्स्पृक्ता
 सर्वा नशेषतः मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समंततः २४

निश्चलक्षण
श्रद्धा ३

लावशं भावैर्निश्चयपदेन गृह्यते तथा निर्विण्णचेतसैति वैराग्येण चंद्रसहिस्त्वलक्षणा तितिज्ञाविधीयते इति ज्ञेयं
 २३ अथ शमदमोपरमसमाधानानि क्रमेण श्लोकद्वयेन विधत्ते संकल्पेति संकल्प इदं मे भूषांति चेतो हतिनत्
 ३ दुःखोपेयानां न कामान् विषयान् अशेषतो कामनो छेदपूर्वकं संकल्पनिरोधेन तत्कारणतः नांतरिन्द्रियनिगूह
 लक्षणाः शमोक्तः वा ह्येन्द्रियनिग्रहलक्षणादसमाह मनसैवेति विषयदोषदर्शिनाः मनसैव सर्वतः
 सर्वप्रकारेण श्रोत्रादि कर्मेन्द्रियग्रामंततः सर्वेभ्यो विषयेभ्यो उपरमेदित्युत्तरेणान्वयः २४ ॥

दि

शिव
(४)

शनैः शनैरिति भूमिकौट्यक्रमेण दिव्यविषयेऽप्युपरमेतव्याप्तो भवेत्कथं धृतिगृहीतया द्येति धत्वा यथाधारयते
 मनः प्राणैर्द्रियक्रियाः योगेन व्यभिचारिणा धृति सापार्थ सात्त्विकी सुक्तक्षणाया धृत्वा गृहीतया वशीकृतया उपरमेत
 तथा एवमुपरतमनः ॥ आत्मनि स्वरूपे संस्थाप्य न तु दृश्ये दृष्टि रित्या ततया ॥ आत्मेकाकारमेकाग्रमित्यर्थः ॥ दृष्टदृश्यो
 परत्वं चित्तं सर्वार्थं वाच्यं काग्रतयोः ॥ यो द्यौचित्तस्य काग्रता परिणाम इति स्त्रितमेकाग्रं प्रापयेत् स्त्रार्थस्तु ॥ अह
 मिदं पश्यामीत्यनुभवे हि दृष्टा दृश्येन रंजितो भासते तत्र दृष्टिनिभानमप्रत्यक्षे यमतो दृष्टि रित्येवोपरत्वं चित्तं सर्वार्थमि
 मिति न तु दर्शनेोपरत्वं तापि सर्वाद्यतायां गणिता तद्भावे चित्तस्य ताशापत्तेः ॥ दृष्टदृश्योपरागाभावे एकाग्रं तदुच्यते

शनैः शनैरुपरमे दुध्या धृतिगृहीतया ॥ आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत् २५

यथा स्वप्ने तदिह दृश्यं नास्तीति यामराणामनुभवात् ॥ आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेति श्रुत्यैव भोक्त्वस्येन्द्रियसंनियोगशिष्टत्वा
 त्किंतु दृष्टदृश्यवासनोचितं विवर्तसदृशमेकमन एवास्ति तच्च स्वयं ज्ञेयतिषा पुरुषेण साम्यमापन्नं जाग्रदस्वप्नविदृष्टद
 र्श्यापराजप्रकाशयति तद्वासनावासितत्वात् ॥ एवं सति यदि सर्वार्थतायाः क्षयः एकार्थताया उदयश्च तदा चित्तस्यैका
 ग्रतारूपः परिणामो भवतीति तदेवमात्मसंस्थं मनः कृत्वेति संप्रज्ञातसमाधिरुक्तः ॥ तत्रापि पूर्वाभ्यासवशात् चि
 त्तस्य दृष्टदृश्येपरागोवासनो मयोभातीति तन्निवारणेन ॥ असंप्रज्ञातसमाधिमाह न किंचिदपि चिंतयेदिति ध्या
 तृध्यानध्येयविभागमपि न स्मरेत् किंतु ॥ अखंडं करसंविद्धात्मा नासुप्तवतिष्ठेदित्यर्थः २५ ॥ ॥

प्राप्तेरित्येतत्तु व्याचष्टे यतो यत इति त्रिभिः यतो यतो हेतोर्वयं विषयं महीतुं मनो निश्चरति वदिर्गच्छति ततस्ततः तत्र
तत्र दोषदर्शनेन ततस्ततो विषयात् एतन्मनो नियम्य प्रत्याहृत्य प्राप्तिरिति च तत्तु व्याख्यातं २५ एव
प्राप्तिवशेन मनः सि किं स्यादित्याशंकाहं प्रशान्तेति ह्यस्मात् एवं प्रशान्तिमनसि मानसानां च विषयाणां त्यागात् शान्तरजसं
प्रक्षीणमोहादिलोकां प्रकर्षेण उपरतचेतसं योजिनं एकाग्रभूतभूतौ उत्तमं सुखं संप्रज्ञातसमाधिफलभूतं उपैति भौति
कानां बाह्यानां मनोरथिकानां च नाशेन शान्तरजसं ब्रह्मभूतं सद्धस्तरूपं प्रकल्मषं धर्मवर्जितं यथा कृतं योगभाष्ये यस्त्वे

यतो यतो निश्चरति मनश्चलमस्थिरं ततस्ततो नियम्येतदात्मन्येव वशं नयेत् २६ प्रशान्तम
नसंघेन योजिनं सुखमुत्तमं उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषं २७ पुंजनैवं सदात्मानं योगी वि
गतकल्मषः सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते २८

काग्रेचेतसि सद्रुतमात्रं प्रयोजयति कर्म बंधनानि स्रष्टुमिति निरोधमूभिः मुखी करोति हृत्सेति च क्लेशानसंस्पृ
ष्टातो योगादुत्पीरय्य यत इति एतेनात्मसंस्थं मनः कृत्वेति व्याख्यातं २७ अस्मिन्फलमाह पुनर्निति एवमनेन एकारे
ण योगी प्राप्ता मनोयुंजनं समादधानः विगतकल्मषो निरस्ता विद्यादिलेशः सुखेन प्रनायासेन ब्रह्मसंस्पर्श
निर्विशेषब्रह्मण एकां त्रिविधोपाधिप्रविलयात् प्रशुते प्राप्नोति कीदृशं ब्रह्मसंस्पर्शं प्रत्यंतं दृष्टुं दृश्यभा
वेन परिच्छेदः तमति क्रांतं निर्विशेषं सुखं परमानंदं करसं एतेन किंचिदपि चिंतयेदिति चतुर्थपादो
व्याख्यातः २८

द्विविधस्याधियोगस्य फलमाह सर्वेति सोपाधि निरूपाधिश्च द्वेधा ब्रह्म विदुष्यते सोपाधिः स्यात्सर्वात्मानिरूपाख्योऽनु
 माधिक इति वार्तिकोक्तरीत्या संप्रज्ञातेऽप्रात्मनः सर्वात्म्यमनुभवयोगात्सर्वभूतेषु उपादानतया स्थितं प्राप्तात्मानं ई
 क्षते पश्यति तथाऽप्रसंप्रज्ञाते सर्वालिङ्गानि ब्रह्मादिस्तं वपयन्तानि प्रात्मन्येकतां गतानि ज्ञानि बाध्यस्तस्य दंडधा
 रादीनि ते ह तं पश्यति योगयुक्तात्मा योगेन समाहितो चित्तः अस्य व्युत्थानावस्थामाह सर्वत्रेति सर्वेषु ब्रह्मादिस्थाव
 रांतेषु विषमेषु भूतेषु समं निर्विशेषं ब्रह्मात्मे कत्वं विषयं दर्शनं यस्य स सर्वत्र समदर्शनः तथा च श्रुतयः य
 स स्तुवालिभूता न्यात्मन्येवानुपस्यति सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्स्यते सर्वस्यात्मा भवति ब्रह्म पसा ब्रह्म मेत

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः २५

वा उक्तं ईदं सर्वं यदयमात्मेत्यादय एतमर्थं प्रतिपादयंति यत्तु यो योगयुक्तात्मा यो वा सर्वत्र समदर्शनः सऽप्रात्मानमा
 क्षत इति योगी समदर्शिता वात्मे क्षणाधिकारिणा व्युत्क्रोयथा हि चित्तवृत्तिनिरोधः साक्षिसाक्षात्कारहेतुः तथा
 जडविवेकेन सर्वानुस्फूर्तचैतन्यपृथक्करणमपि नो वश्यं योग एवापेक्षित इति तत्र समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मा
 नं पश्यति ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः इत्यादि श्रुतिभिः समाधिध्यानापरपर्याययोगस्यैवात्मदर्शनहेतु
 त्वं प्रतिपादनात् तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नं विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नमिति लिङ्गाच्च ज्ञानयोगयोः समुच्यते

वगमात्रतश्चैतयोक्तिकविवेक मात्राजुजउजउयोर्देहात्मनेः पृथक्करणं भवति सोपाधिकस्य भूमस्य उपाधिनि
 दृष्टिर्मन्त्रेणानि हृत्य संभावात् आदर्शदिनिवृत्तावपि प्रतिविंवादिभ्रमनिवृत्तिरार्यते अतएवाधिष्ठानज्ञानस्योस
 तितत्रकलितस्य चित्रस्य दृश्यस्य चादर्शनमनायासेनैवोपपद्यत इति निरस्तं योगं विनाधिष्ठानज्ञानस्यैवासंभ
 वात्पददुर्दृष्टाः स्वसंवेद्यं हितं ब्रह्मविद्या कुमारास्त्रीसुखं यथाप्रयोगो नैव जानाति जात्यंधो हि
 यथा घटमिति यथा तृक्तं भगवत्पूज्यपादेर्वल्लविद्याः कुत्रापियोगोपेक्षां न व्युत्सादयाम
 भवुरितितदृष्ट्यातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्राप्यशब्दस्त्वचितमुमुक्षुविशेषणीभूत
 साधनचतुष्टयात्तर्गतं समादुपेयं समाधिमदृष्टवोक्तमिति न दो

षः हे कमाविति विशिष्टवाक्यतत्पार्यतुपरस्परनिषे

हमार्गद्वयोपगमेनान्यः पंथा इति श्रुति

वादापत्त्या प्रतिपत्तिरुक्तमभेदमात्रपरत

या प्रागेव लितमिति दिक् किंच योगप्रकर

ले योगानपेक्षमार्गतरपुतिपादनमसं

गतं न च तत्स्वकोचकश्चिद्वैवर्तते

संभवति वा उक्तयुक्तोरतेरतोयोवासम

दर्शित इति वापदध्याहारोपसंगत इ

तिदिक् २५

प्रस्थात्मेकत्वदर्शिनस्पाविफलमाह योनामिति सर्वत्राश्रयशब्दः प्रत्ययात्मपरः योयोगी प्रात्मानं सर्वत्र परिपश्यति स
 सर्वत्रात्मनि पश्यति तस्य योगिनः ज्ञानप्रात्मानं प्रणस्यति प्रदर्शनं न गच्छति ज्ञानप्रात्मानं पुनस्तिरो भवति स क
 नष्टस्य मूलज्ञानस्य बीजाभावेन पुनरुदया संभवादित्यर्थः ननु कारणसंघाताभिमानिताशुक्तिरूप्यवद्ब्रह्म
 एव ध्यस्तेन तदभिमानत्यागपूर्वकं ज्ञानसाधिनं भूतं ब्रह्ममातिरोधापि बुद्धेस्तत्त्वपक्षेयाति त्वात् ब्रह्म दृष्टं तु
 सुक्तजीवस्य निरन्तरयोः दोषो भवतीत्याशङ्क्याह स च मेन प्रणस्यतीति स च विद्वान्मेममनप्रणस्यति नतिरो भवति मरुभिन्न
 त्वात् भवेदेतदेवं यदि जीवो मपि प्र घसरो वाममविकारो भवेत् तर्ह्यनिरन्तरयोः दोषो प्राप्नुयात् अहमेव तु सः तत्त्वमस्याहं

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मपि पश्यति तस्याहं न प्रणस्यामि स च मेन प्रणश्यति ३० सर्वभूत
 स्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मपि वर्तते ३१

सास्मिन्प्रपमात्मा ब्रह्मेत्यादिशास्त्रात् तस्माद्युक्तं मुक्तं स च मेन प्रणश्यति यस्मात्सर्वीत्मेकत्वदर्शी अहमेव अतो नास्य मो
 क्षः प्रतिवध्यत इत्याह ३० सर्वभूतैति सर्वोपादनतया सर्वभूतैषु सतारूपेण स्फुरणरूपेण च स्थितं मां परमात्मानं ए
 कत्वं जीवब्रह्मणो रेकमास्थितः स न भजति निरंकल्येन सुमाधिना सेवते स योगी व्युत्थानदृशार्थी प्रारब्धकर्मवशात् बाधि
 तानुदेत्यादेहमारूढः सर्वथा सर्वप्रकारेण यातवर्त्यो दिवत्कर्मत्यागेन वा वशिष्ठेन कादिव द्विहिकर्मणा वा दत्तात्रे
 यादिव त्रिषद्वकर्मणा वा वर्तमानोऽपि व्यवहरन्नपि मप्येव वर्तते न तश्च तो न भवति यतो देवेभ्योऽपि नास्य भयमिति श्रूय
 ते तस्य हनदेवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां संभवतीति हनेत्यवयवमप्यर्थे देवा अपि तस्य ब्रह्मविदः अभूज्ये अतो
 श्रूयार्थं यन ईशतेन समर्थो भवेति यतो यमेषां मात्मेति श्रुत्यर्थं स न पुनः संसारात् पूर्ववद्भवतीत्यर्थः ३१ ॥ ॥

यद्यपि निषिद्धकर्मणापि प्राप्तिविन्नवध्यते तथापि शीलवानेव योगाश्रेष्ठ इत्याह आत्मोपपत्तिरिति यथा सस्यसुखमिदं त
द्वत्परस्यापीति बुद्ध्या योन्यस्मै प्रतिदुःखं न प्रयच्छति असावहिंसकः परमो योगी मत्त इत्यर्थः सम्योगमशक्यं मत्त्वानुपा
यांतरवृत्तस्यार्जुन उवाच यो यमिति यो यं वोगस्त्वया साम्येन प्रोक्तो हिंसाप्राधान्येन संन्यासश्च कतया वर्तित हेमध
रुदन तस्य योगस्य सर्ववृत्तिनिरोधरूपस्य स्थितिं न पश्यामि मनश्च चलत्वादिति शेषः ३३ एतदेवोपपादयति चंचलं हीति प्रमाद्यि
वहुदस्युवदेकस्य प्रमथनशालं ३४ मनसो दुर्गत्वं न भुपेति श्रीभगवानुवाच यद्यप्येवं तथापि अभ्यासवैराग्यसमुच्चयताभ्यां दु

आत्मो यस्येन सर्वत्र समं पश्यति योर्जुन सुखं वायदिवा दुःखं स योगी परमो मतः ३२ अर्जुन उवाच यो
यं योगस्त्वया प्रोक्तो साम्येन मधुसूदन एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वात् स्थितिं स्थिरां ३३ चंचलं हि मनः
कृष्ण प्रमाथिवलवदृढं तस्या निग्रहं न मे वायोरिव सुदुष्करं ३४ श्रीभगवानुवाच असंशयं महाबा
हो मनो दुर्निग्रहं चलं अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ३५ असंयतात्मना योगो दुःप्राप इति मे
मतिः वश्यात्मना तु यतता शक्यो वापु मुपायः ३६

गृहमपि मनो निगृह्यते तत्र अभ्यासेनामायुं कस्यां चित्तमुद्धो समानप्रत्ययावृत्तिः वैराग्यं तु दृष्टा दृष्टेषु भोगेषु ससाधनेषु दो
षदर्शनेन वैतृष्यं तत्र यथा केदारिकः केदारेषु कुल्यात्कुल्यं संचारयन् एकस्य द्वारं विधाया परस्यो घाट इति तद्वत् वैरा
ग्येण विषयमोक्तः खिलो क्रियते अभ्यासेन कल्याणस्तोत उद्धाटत इति द्वयोरपि आवश्यकत्वं तथा च स्त्रं अभ्यास
वैराग्याभ्यां तन्निरोध इति ३५ असंयतात्मना अजितचित्तेन वश्यात्मना जितचित्तेन उपायता अभ्यासवैराग्यरूपा ३६

॥ श्रीरामचंद्रकीर्ति ॥

मनसोदुर्निग्रहत्वाद्योगसिद्धेर्विग्रहपश्यन्नुनतवाचहेकस्मयोगात्कर्मयोगाच्चलितमानसस्य कर्मसंन्यासीत्यर्थः अद्वयेपेतो
 योगमार्गप्रविष्टोपिभ्रूपतिः अप्रयुषोऽल्पत्वाच्चवेराग्यशेर्वत्प्राप्त्याप्रत्ययान्नः प्रलवणापवागरिति वदन्त्यर्थेन न जसकदा
 चित्तयोगसंसिद्धिं योगफलं सम्पददर्शनमप्यनतश्चेत्तत्कांगतिं गच्छति ३२ कश्चिदितिकश्चिन्नोभयविभक्तः कर्ममार्गाच्चयोग
 मार्गाच्चविभक्तः किन्नाभ्रमिव पूर्वमपरं वा मेघसंगमप्राप्यमध्ये एव नश्याति तद्धत अप्रतिष्टोन्मिश्रस्य हेनहावाहावि
 मूढो ब्रह्मणः पथिव्रह्मप्राप्तिमार्गे ३५ एतत्तत्स्यष्टमन्यत्प्रवोत्तरं श्रीभगवानुवाच पार्थेति हेतातेति वात्सल्यासंवे

अर्जुन उवाच अप्रयतिः स दुयेपेतो योगाच्चलितमानसः अप्राप्य योगसंसिद्धिं कांगतिं कस्य गच्छति ३१ क
 चिन्नोभयविभक्तश्चिन्नाभ्रमिव नश्याति अप्रतिष्टो महावाहा विनटो ब्रह्मणः पथिः ३८ एतन्नेसंशयं क
 स्तच्छेत्तुमर्हस्यशेषतः त्वदन्यासंशयस्यास्य छेतानद्युपपद्यते ३५ श्रीभगवानुवाच प्रार्थनेनैव
 हतामूत्रविनाशस्तस्य विद्यते न हि कल्याणकृत्कश्चिदुर्गतिं तात गच्छति ४० प्राप्य पुण्यकृतां को लो
 वषित्वा शश्वती समः सुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टो भिजायते ४१

धपतितस्य इहा विनाशो सुचयोऽनिप्रापिः अमूत्रविनाशो नरकप्राप्तिः स्तन उभयमपि न जायते हि यतः कल्याणकृतसुभ
 कृतदुर्गतिर्नैव प्राप्नोति ४० इहामूत्रवातस्य महत्मेवास्तीत्याह प्राप्येति उषित्वा वा संकृत्वा शश्वतीः समाः नित्यान्वत्स
 रान् योगभ्रष्टो रागी चेत् अल्पकालाभ्यस्तयोगश्चेत् श्रीमतां गेहे जायते तत्रापि श्रीमदवतीत्याशक्यमुचीनामित्युक्तं
 सुचयो हि सत्कार्यश्चैव श्रियं जानाएवैष हयासुहृत्स्थानमासादयतीत्यर्थः ४१

मा. भा.

भा. प. टी.

५१

सयोगी विरक्तश्चिराभ्यस्तयोगश्चेतस्य गतिमाह अथ वेति ४२ तत्र द्विधेऽपि जन्मनि पूर्वदेहप्राप्तं बुद्धिसंयोगं पावतो योगभू-
मि पूर्वजन्म जिज्ञातव्यं वा वा न बुद्धिना भोजातस्तान् बुद्धिसंयोगं पूर्वाभ्यासादत्येनैवाभ्यासेन लभते ततः तस्मादपि भूय
स्यो वा ह्यसं सिद्धौ ऊर्ध्वभूमिना भर्षा मित्यर्थः यतने पुनं करोति ४३ कुतो यतने शिदितो पात्यत आह पूर्वति प्रवशो
पि प्रह्लादादिवत् पित्रादिभिरन्यथानीयमानो पितेन वै पूर्वाभ्यासेन बलवता हियते योगप्रवणः क्रियते यतः योग-
स्य जिज्ञासुः स्तानमात्रमिच्छन् यः भवति शोषिषाद् ब्रह्मकर्मकांडं वेदमपि प्रतिक्रम्य वर्तते किंपुनः पित्राद्या

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमतो एतद्दिदुर्लभतरं लोके न नम्यदीदृशं ४२ तत्र तं बुद्धि-
संयोगं लभते पूर्वदेहिकं यतने च ततो भयः सं सिद्धौ कुरु नंदनः ४३ पूर्वाभ्यासेन तेनै-
व ह्यीयते घवशोपि सः जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ४४ प्रयत्नाद्यतमानस्तु
योगी संसृद्धकिल्बिषाः अनेकजन्मसं सिद्धस्ततो याति परंगतिं ४५ ॥ ॥

ज्ञांश्छतेः पूर्वाभ्यासबलं जन्महांतमपि पित्रादियत्नं दृष्ट्वा करोतीत्यर्थः ४४ एवं योगभ्रष्टगतिमुक्ता यो विषये दि-
यप्राणोपि प्रयत्नेन योगमेवाभ्यासितं प्रवर्तते तस्य गतिमाह प्रयत्नादिति प्रयत्नात् प्रकृष्टात् रुढात् वायुनिरो-
धारिरूपात् तत्तैव पादिनुद्राविशेषाभ्यासात् पोयतमानः संसृद्धिकल्पितयोगात् निः पायो भवति यद्ब्रह्म
वरः प्राणायामैर्दहेदेन इति हठयोगानां सर्वेषां पापनिवृत्तुपयोगित्वं न तत्त्वसाक्षात्कारे साक्षात्साधनत्वमित्यर्थः अ-
तएव सः अनेकैर्जन्मभिः सं सिद्धः प्राप्नोति योगो भूत्वा ततः परंगतिं नो संयाति एतेन च दृष्टं श्रेयं तरेभुवोरिति पंचमो

योगसंग्रहः

शिव
५१

एवं योगिनां स्तोतितपस्विभ्य इतितपस्विनोत्र कृष्णचंद्रायणमसौ पवासादि कर्तारः ज्ञानिनश्च शास्त्रीयपांडित्यवंतः
तपस्विनोः प्रणिहोत्रानुष्ठानतः तेभ्यः सर्वभ्यो योगो यतो धिकं साद्य गोभवा र्जुन ४६ समाप्त कर्म प्रधानस्त्वयदार्थ
विवेकः ७ प्रतः परं उपासनाः प्राधान्येन तत्पदार्थनिरूपयितुं कामस्तदुपासनां महाफलत्वेन स्तोतियोगिनामिति देव

तपस्विभ्यो धिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि न तो धिकः कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ४६
योगिनामपि सर्वेषां महतेनांतरात्मना श्रद्धावान्भजते यो मां समेयुक्ततमो मतः ४७ इति श्रीभग
वद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ७ प्राक्तनसंयमयोगो नाम ष
ष्टाध्यायः ६

मेवापरे यज्ञमित्यादिना पंचमाध्याये प्रोक्ताः द्वादशयोगास्तदंतो योगिनां सर्वेषां मध्ये यो महतेन मपि वा सुदे
वे समर्पितेन अंतरात्मना चित्तेन श्रद्धान् सन्नां भजते समेयुक्ततमो प्रतिशयेन युक्तः श्लाघ्यो मतो मि
थुतस्तस्मान्मद्भक्तो भवेति भावः ४७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारतमावदीपे भाष्यपर्वणि भगवद्गीतासु नाम ष
ष्टाध्यायः ६

म भा.
भा. प. २.

५२

पूर्वाध्यायात्तेयोसांभजतेसमेयुक्ततमोमतः इत्युक्तं तत्र कीदृशं पूर्वाक्तनिष्कामकर्मयोगात्तथाविलक्षणं तवभजनं येन
योगे सर्वमपेक्षया तस्य पुक्ततमत्वं नित्येतामर्जुन शपाशं कांस्त्वयमेव परिहरन् श्रीभगवानुवाच मया तिकश्चिद्राजाश्रयो
धनमानासक्तमनोभवति प्रपन्नमामेव परमपुरुषार्थभूतं प्राप्नुमिच्छन् इत्यर्थः ईदृशयोगं पुंजनसमाधिमनुतिष्ठन्
तत्त्वं पदार्थविवेककालेष्वपि सार्वज्ञमस्ति सर्वभूतस्य मात्मानं नित्यादिवचनात्तथापि स्वस्मारन्यश्चरोऽस्ति न
वेति पातं जलिकापिलयोर्विवादस्तात्किं कमीमांसकयोर्द्यौः सेऽनिरीश्वरयोर्मतभेदात्संशयः कारणज्ञानाच्च
समग्रं तत्सार्वज्ञमिति मत्वा प्रसंशयं समग्रमिति मां तत्पदार्थमतीश्वरं यथाज्ञास्यसितत्प्रकारं शृणु प्रवक्ष्यामि

श्रीभगवानुवाच मय्याशक्तमनः पार्थ योगं पुंजन्मदाश्रयः प्रसंशयं समग्रं मां यथाज्ञास्यसि
तच्छृणु १ ज्ञानं ते हं स विज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः यद्वा त्वानेह भूयो न्यद्रातव्यमवशिष्यते २
मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतनिसिद्धये यततामपि सिद्धानो कश्चिन्मां वेति तत्त्वतः ३

मासुराद्या सर्वब्रह्मवासुदेवात्मकमिति भजने वैलक्षण्ये कारणं ज्ञातृत्वमस्य योगिनः पूर्वयोगापेक्षया धिगममिति भावः १
तदेवाह ज्ञानमिति ज्ञानं बुद्धिप्रदानं ब्रह्मसत्तानमनंतं ब्रह्म विज्ञानमातंदं ब्रह्मेति श्रुतेस्तु भयमहं वक्ष्यामि प्रशेषतः साध
नकलापसहितं दमश्चमस्त्वमसीत्यादौ शब्दरूपपरोक्षज्ञानेन शब्दस्य स्वविषये परोक्षज्ञानजनकत्वं नियमादित्याशं
क्याह स विज्ञानं प्रनुभवसहितं दमश्चमस्त्वमसीत्यादौ शब्दरूपपरोक्षज्ञानेन तत्तिदर्शितात्मां कस्मिन्नुभगवत् विज्ञाते स
र्वनिर्द्विविज्ञानमिति एकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायां तिमैव रश्मिपतियन् ज्ञात्वेति यगत्कारणाधिष्ठानस्य ज्ञा
नरूपस्य ब्रह्मणो ज्ञाने संशयो छेदात् सर्वस्यात्ममात्रत्वेन ज्ञातव्यात्तव शेषो युक्त इत्यर्थः एतदेव ज्ञानदोर्लभ्य

प्रशंसितं तत्त्वमिति पितृतां पतमां तानां

५२

अनेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय उपपत्तेर्यः सर्वस्य जडाजउपपंचस्य ज्ञानात्मकब्रह्मभावत्वमाह विभिः भूमिरिति अत्र
 भूम्यादिपदेस्तत्कारणान्येव गृह्यते प्रकृतिरित्यधिकारात्स्य तत्तत्प्रकारेण विवृतिमात्रत्वात् तथा च भूमिरिति गंधतन्मा
 त्रं वायुरिति स्पर्शतन्मात्रं रसमिति शब्दतन्मात्रं मन इति तत्कारणमहंकारः बुद्धिरिति समष्टिबुद्धिर्न हेतुत्वं अहंकारेण
 न येन अहंकारेण प्रकृतिः करलेद्यजोदुर्लभत्वेऽप्यगत्या बहलकात्तत्तद्वोधं इयं मे मम मत्तः अभिज्ञा एष कस्य कस्य सुखि
 सुखलो द्विवरजतं प्रष्टुधा प्रष्टुप्रकर्षा प्रकृतिः जउपपंचौपादानभूता यद्वानात्रात्ममहदहंकारपंचतन्मात्रान्ये वा
 हो साख्या निमता एव प्रकृतयो ग्राह्या इति नियमोक्तिमननसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोतीति मनस इन्द्रियांतरप्रक

भूमिरापो नलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ४ अपरे य
 मितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परां जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ५

तित्वसुवलेन नवापि प्रकृतयः तथा चैवं योज्यं इयं मे मम दमिन्ना प्रकृतिरव्याकृताख्या भूम्यादिभेदेनाष्टधा इति मूलप्रकृतेरत्र
 भूम्यादिभिः सह पाठाजन्मत्वमवगम्यते न सांख्यानामिवा जन्मत्वं तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं द्विगुणं द्विजसुतमेति अव्यक्तपु
 रुषं ब्रह्म निष्कले संप्रतीयत इति च तस्या अपि प्रभवप्रलययो ४ एवं तत्रात्मिका प्रकृतिमुक्ता तत्रात्मिका तामाह अपरे
 यमिति इदं प्रागुक्ता सा अपरा प्रष्टुष्टा जउत्वात् इतस्तु विलक्षणमन्या परां चेतनत्वेन मदनन्यत्वात् उत्कृष्टं मे मत्स
 वंधिनां प्रकृतिं जीवभूतां प्राणा धारण निमित्तभूतां क्षेत्रज्ञं स्वयं विद्धि जानिहि हे महाबाहो यथा प्रकृत्या मं
 तः प्रतिष्ठया इदं जगत् स्या वरुजं मशरीरात्मकं धार्यते ५

गंगा
भीरी
५

एतदिति एते परापरे द्वे द्वे त्रयस्त्रयस्त्रय रूपे प्रकृतीपोनिः उत्पत्तिः प्रलयः स्यान्ने येषां भूतानां तानि एतद्योनाति चतुर्विधा
 नित्ये तदुपधारय सम्यग्जानाहि किं घटगतं जलमिव एते प्रकृतिरीश्वरादयो इत्यर्थं क्वाहाहमिति के त्स्य स्व
 स्य प्रकृतिसहितस्य जगतो जडो जड रूपस्य भागवतः प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः उत्पत्तिकारणं तथा प्रलयोऽस्मि
 न्निप्रलयः प्रलयस्यानं च अतस्ते उभे अपि प्रकृतिमतो नातिरिच्येते ६ एवमेव विज्ञानात् सर्वविज्ञानं प्रकृ
 तिः प्राप्नोति जगदुपादानं त्वेनोपपाद्या एवात्मनो निर्विकारत्वं ह्यनिर्वाह्यमस्ति कारणं नृदादेः परं एव

एतद्योनाति भूतानि सर्वाणि सुपधारय अहं कत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ६
 मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनं जयः नपि सर्वमिदं प्रोक्तं सूत्रे मणिगणा इव ७ ॥

भूतं घटादिव्यवहारो न तपोर्भदाभवात् परतरं तु गवाश्वादिमदनुपादानकत्वात् एवं ब्रह्मणः परतरं तदनुपादानकं
 किंचिदपि नास्ति हे धनं न जयः एवं प्रपंचस्य ब्रह्मव्यतिरेकं प्रदर्श्य ब्रह्मणः प्रपंचव्यतिरेकं मह्यं तमाहमपीति
 नपि सुदूषणस्फुरणरूपेण च सूत्रवत् सर्वत्रानुसूयते यदिदं सर्वं मणिगणवत् परस्परव्यावृत्तं तत्प्रोक्तं ते
 न व्यावृत्तं नो नुवृत्तं भिन्नमिति न्यायेन प्रपंचातीतो ह्येतो नममविकारित्वमित्यर्थः ७

शिव
५३

चनेवंप्रपंचपरमात्मनोमलिसूत्रवदुपादानोपादेयभावोपिनस्यातनहिउपादानंचप्रनुवतंचेतिघटतेमृद्वयरावदर्श
 नदित्याशंक्यस्वप्रमायेदृजालनर्गनुत्पत्तंचप्रपंचस्योपायाद्योभयमप्यविरुद्धमित्युपदिष्टेवेदयद्विगोभविष्यतीति
 मत्वाहृष्टांतांतरेवानुवतिव्याहृतिश्चिन्तडपोर्दरायतिरसइतिरसाइयथोरसोसुपर्णानिसंतणानिएवमोकोरलसर्व
 वाकेसत्तसाइतिवाडव्रतेत्रैप्रणवानुस्मृतिश्रवणात्संतणानिसंग्रथितानिएवमाकाशेवाद्सारभूतस्तस्मि
 न्मपिखंप्रोतएवंपुरुषसभंपौरुषंशेषधैर्यदिरूपंतत्रपुरुषाः प्रेताः एवमग्रेपिद्रष्टव्यंपुण्यइतिरसादिष्वपिद्रष्टव्यंप्र

रसोहमस्सकौंतेयप्रभास्मि।शशिरस्ययोः प्रणवः सर्ववेदेष्टुशब्दः खेपोरुषेन्द्रु ८ पुण्यो गंधः
 पृथिव्यांचतेजश्चास्मि विभावसो जीवन्सर्वभूतेषु तपश्चास्मितपश्चिषु ९ बीजं मांसर्व
 भूतानां विद्विषार्थसनातनं बुद्धिर्वुद्धिनामस्मितेजस्तेजस्विनामहं १० बलं बलवतां वा
 हं कामरागविवर्जिताः धर्माविरुद्धेभूतेषु कामोस्मि भरतर्षभ ११

पुण्यस्य सर्वस्याविद्यामात्रविलसितत्वात् विभावसो ब्रह्मो तेजः दहनशक्तिर्जीवंत्यनेनेति जीवन्मन्त्रे विराज्यं तत्र हि सर्वाणि
 भूतानि प्रोतानि प्रत्येतु जीवन् प्रापुरिति व्याचक्षते तपश्चेति तपो धर्मः तद्रूपे मपि तपस्विनः प्रोताः ९ बीजं कारणं
 सर्वभूतानां पिंडवृक्षांतात्मकानां बीजे मपि पिंडादिकं प्रोतं कनकं कुंडलं दिवत् सनातनं नित्यं बीजांते रादनु
 त्यन्तं बुद्धिरूपे मपि बुद्धिमंतः प्रोता जेतः प्रागल्भ्यं तद्रूपे मपि प्रागल्भ्याः प्रोताः १० बलरूपे मपि बलवन्तः प्रोता
 कामरागविवर्जिते कामस्तरागः रंजनातो हविषको प्रोतो निर्वध्यस्य बलवर्जितं एवं धर्माविरुद्धे कामरूपे

११
 १२
 १३
 १४
 १५
 १६
 १७
 १८
 १९
 २०
 २१
 २२
 २३
 २४
 २५
 २६
 २७
 २८
 २९
 ३०
 ३१
 ३२
 ३३
 ३४
 ३५
 ३६
 ३७
 ३८
 ३९
 ४०
 ४१
 ४२
 ४३
 ४४
 ४५
 ४६
 ४७
 ४८
 ४९
 ५०
 ५१
 ५२
 ५३
 ५४
 ५५
 ५६
 ५७
 ५८
 ५९
 ६०
 ६१
 ६२
 ६३
 ६४
 ६५
 ६६
 ६७
 ६८
 ६९
 ७०
 ७१
 ७२
 ७३
 ७४
 ७५
 ७६
 ७७
 ७८
 ७९
 ८०
 ८१
 ८२
 ८३
 ८४
 ८५
 ८६
 ८७
 ८८
 ८९
 ९०
 ९१
 ९२
 ९३
 ९४
 ९५
 ९६
 ९७
 ९८
 ९९
 १००

म.भा.
भा.टी.

का

सात्विकास्तानधर्मवैराग्येष्वर्कदयः राजस्यालोभप्रवृत्त्यादयः तामसातिद्रोहत्वात्तस्यादयः तान्सर्वान्मनएवरसतन्मा
त्रादिरूपास्त्रात्मनो निर्गता नृति विदित न चैवं सर्वजगदात्मनो विरित्वा पत्पाकूटस्य हानित्वा शंकाहनत्वहंतेषु
ते मयीति येष्ववादयः प्रोतास्तेषु स्त्रावयवभूतेषु रसादियुः प्रवृत्तजडरूपेषु प्रवृद्धितात्मचिन्मात्ररूपो घटशरा
वोदं वनादविवमृतो नास्ति प्रमृतस्यास्य सत्ता स्फुरणो एव स्वकीये प्रयच्छामी न तु मृतात्मा भवामात्यर्थः ते तु मय्येवा
धस्तामदन्त्या प्यारज्यामधस्ताः सर्कदयोरज्वनन्याः तदनन्वत्त्वमारंभलगाशब्दादिभ्य इति न्यायात् प्रन्यत्वं व्यति
रेकेणाभावः न खलु नन्यत्वमिति भेदं वृत्तं किंतु भेदं वारयामः कुतः प्रारम्भलगाशब्दात्वाचारंभलं विकारो नाम
भेदमिति विकारस्य बागालं वनत्वेन स्वप्नमायेन्द्रजालिकविषयसाम्यश्रुतेः नहि प्रात्मनो विचित्रप्रपंचात्मत्वेने

ये चैव सात्विकाभावा राजसास्तामसाश्च ये मृत एवेति तां चिद्विनत्वहंतेषु ते मयि १२ त्रि
भिर्गुणमयेर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययं १३

मया त्वं शविरो धेपिनत्वहंते। सित्यं शो विरोधपरिहारोपुज्यते कार्यस्य कारणत्वात् कत्वा वरपं नीवात् तस्माद्विवर्तवा
दश्रयेणेव वृत्तल्लेजगदुपादानत्वकूटस्यत्वे निर्वहति इति साधुत्वं नत्वहंते घते मयीति १२ कार्यं तर्हि स्यात् तत्सूत्रं
प्रपंचवाधेन जनाप्राप्तानं नागच्छतीत्याशंकाह त्रिभिरिति एभिः पूर्वोक्तेस्त्रिभिस्त्रिविधैर्भावैः प्रकाशप्रवृत्तिनि
यमाद्यैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोगुणविकारे इदं चराचरं प्राणिजातं जछद्वाच्यं मोहितं सत् एभ्यो गुणैर्लोभः
परमात्मानं न जानाति प्यारज्यां सर्वधर्मलव्याकुलः सर्पात्परां रज्जनं जानाति तद्वत्परत्वे हेतुः अव्ययं
मभावापरिणामित्वात् व्ययवंतः अहं तु तद्विपरीतः सात्ता इत्यन्वयः १३

शिव
५४

देवस्य जीवरूपेण लीलया क्राउतो मम संवन्धिनी पं देवा हि प्रसिद्धा पिंडब्रह्मांडरूपेण वितता भूयाममचिन्मात्रस्य मामहं न जानामीति
 सा ही प्रत्यक्षेण पलायान न ह्यप्रचलस्य प्रपंचस्य इजालादेरिव प्रकाशकगुणमयी सत्त्वरजस्तमोगुणमयी दुरत्यया दूर
 ति क्रमाये मामेव सर्वभूतस्य भगवंतं वासुदेवं प्रपद्यंते विषयीकुर्वन्ति त एवेतां मायां तरन्ति अधिष्ठानज्ञानेनैव सन्तुल्य
 भ्रमस्यो घेदे भवति न तु ज्ञानांतरेण वा दृष्टिनिरोधेन वेत्यर्थः प्रथमार्थे जीवेश्वरविभागात्स्वप्नेषु द्वचिन्मात्रे कल्पिते माया
 दर्पणः चित्प्रतिविंवरूपं जीवं शो कृतविं वचेतन्यमनुरुध्य प्रचलति प्रपस्कांतमनुरुध्य बलौ ह शलाका इदमेव ईश्वराधीन

देवाद्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया
 मामेव प्रपद्यंते माया मेतां तरन्ति ते १४

त्वं माया ज्ञानद्वारा सर्वसृष्टत्वं मपि तथा च कृतिः अस्मात्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायाया स निरुद्ध इति तथा
 चेकैव माया जीवेश्वरयो रूपाधिर्दर्पण इव विं व प्रतिविं वयोः विं व प्रतिविं व भावना क्रांतमुभयो नुस्सत्सु द्वचिन्मात्रमनंतं तत्
 तीयं मुक्तप्रापणं जीवेश्वरो च उपाधिदरायां प्रत्यक्षत्वं सर्वज्ञत्वशस्यत्वशसितृत्वादिभावं भजते तावेव तदभावे उपाधि
 प्रचारादशिनी उदासीनबोधरूपतया जीवसा सीश्वरसा हीति शब्दाभ्यां व्यवहायते एवैव जीवः ईश्वराधीना वा प्रपत्य
 कृत्वं ज्ञानेन मायायां नष्टायां तत्कार्यस्यापि नाशेन साक्षात्भावसाक्षित्वमपि परित्यज्य विं व प्रतिविं वानुस्सत्सु द्वचिन्मात्रे
 तीयं च चेतन्यं प्राप्नोतीति तदिदमुक्तं देवा मायेति चेकस्या एव जीवेश्वरसंवन्धित्वं जीवस्येश्वरभजनेन मोघांतरेण

२०
 ॥
 ॥

मा. भा.
भा. प. २०
१५

कृतस्तर्हि सर्वेषां प्रपद्यमाणां न तरेतीत्याशं क्वाहनमा मिति। यतो दुष्कृतिनः यतो मायया प्रपद्यन्ते रस्कृतं ज्ञानं प्रखंडं संविद्रूपं ब्रह्मपेषाते प्रतस्मिन् तस्य ७ द्वाभावात् मूढाः आत्मानात्मविवेकहीनाः प्रतएव न राधमा मानं प्रपद्यन्ते कतो दुष्कृतिनः यतो मायया प्रपद्यन्ते रस्कृतं ज्ञानं प्रखंडं संविद्रूपं ब्रह्मपेषाते प्रपद्यन्ते ज्ञाना एतेन मायया प्रवरणा शक्तिरुक्ता किंचिच्चासुरं असुराणां विरोधना र्क्षणाभावं चित्ताभिप्रायं प्राप्ता देहः मरुय्य इत्यादिना मूढं तदेहोद्विग्नं संघात एव सम्यक् संतर्कणी यदस्य बांधव्यं प्राप्तिना एतेन मायया विज्ञेय शक्तिरुक्ता तदेवं मायया स्वरूपा नंदं आहृत्य देहात्म्य भ्रमे जनिते सति तदभिमानादेहादियुध्यर्थं दुष्कृतं कुर्वन्ति तेन च मूढाः संतो न राधमा मानं प्रपद्यन्ते सर्वसर्कनर्थं मूलं माये वेत्यर्थः १५ ये तु सत्यपि देहाद्यर्था समतो विभ्यते मत्प्रीत्यर्थं सुकृतमेवाचरन्ति तेपि चतुर्विधा न केव तं सर्वं न देककोमा इत्याशयेनाह चतु

त्रमां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते न राधमाः मायया हतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः १५ चतुर्विधा भजन्ते मां जना सुकृतिनो र्जुन आर्तो जिज्ञासुरर्था र्थी ज्ञानी च भरतर्षभ १६ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्ता एकभक्तिर्विशिष्यते प्रियो हि ज्ञानिनो मयि स च मम प्रियः ७

विधा इति आर्तोपीडितः पाडापरिहारार्थी जिज्ञासुः स्वास्तननाशी र्थी धनाद्यर्थी ज्ञानी चेति चतुर्विधा मां भजन्ते १६ किं सर्वं विस्मया एतेन सुकृतिन इत्यसाधारण्येन विशेषणमाधत्तेषामिति तेषां मध्ये ज्ञानी विशिष्यते यतो नित्ययुक्तः आर्तोदपोहिकामिनः कामहर्ते न मद्रुजने युक्ता भवन्ति प्रपद्यन्ते नित्ययुक्ता एकभक्तिश्च एकभावेन मद्रुजतं करोति तथा हि आर्तो रोगिनः सर्पं भजन्ते जिज्ञासवः सरस्वती प्रार्थयन्ति कुबेरादीनि तेषां ज्ञानं कर्मार्थत्वेनानेकभक्तित्वं दृश्यते तस्य नित्ययुक्तत्वे एकभक्तित्वे च हेतुर्हि यतो ज्ञानिनो हनन्त्यर्थं प्रियः आत्मत्वादेव आत्मा च प्रियो निरूपाधि प्रेम्णो चरत्वा तरेत प्रियः पुत्रप्रियो विनामियो न्यस्मात्सर्वस्मादंतरयमात्मेति श्रुतेष्वसुचज्ञानी मम प्रियः भक्ता नो दुर्लभत्वा दिति भावः ७

शिव
५५

पुंसा इति सर्वेष्वेते उदरा उत्पृष्टा एव ज्ञाता तु मम आत्मे वेति मम मतं निश्चितं हियतः सः युक्तात्मा प्रहमेव भगवान् वासु
 देव इति नेदो नमपि सताहितचितः मामेव प्रनुत्तमां श्रेष्ठां गतिं प्रास्थितः न तु मतो नूदरो ग्यादिकं कामयमानो मद्रक्तिं
 करोति किंतु मत्प्राप्त्यर्थमेव मां भजत इत्यर्थः १८ किंच वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानवान् यो वहनो जन्मना मते चरम
 जन्मनि मां प्रपद्यते सम्पदं शतेनापरोक्षी करोति समस्तमात्मनः सुदुर्लभ इति योजनम् १९ प्रत्येतैस्तेः का
 मेः पुत्रपश्चादविषये हृतः ज्ञानाः हृतं दूरीकृतं ज्ञानं विवेकोपेक्षांते अन्यदेवता प्रहमेतस्या आराधनेनेदं फलम
 वाप्तवान् इति भेदबुद्ध्या प्रपद्यते इन्द्रादी भजंते नियमं चतुर्दस्युपवासादिकं प्रास्था यत्कृत्वा वक्ष्यमाण विधया देव्या आ

उदरां सर्व एवैते ज्ञानात्मा मेवमेतं प्रास्थितः सहियुक्ता मामेवानुत्तमां गतिं १८ वहनो जन्मना
 मते ज्ञानवान् मा प्रपद्यते वासुदेवा सर्वमिति समस्तमात्मनः सुदुर्लभः १९ कामैस्ते स्ते हृतं ज्ञाना प्रपद्य
 तेन्यदेवता ततं नियममास्थाय प्रकृत्या नियता स्वया २० यो यो पापां तनुं भक्तः श्रद्धया चित्तु म
 हसि तस्य तस्या चलां श्रद्धां तमेव विदधाम्यहं २१ सतया श्रद्धया युक्तेस्तस्या राधनमो हते लभ

ते च ततः कामान्मयेव विहितानि हितान् २२

सूर्यानि यताः २० किंच यो यो भक्तो राजसः सात्त्विकस्तामसो वा पातनुं तादृशी देवादि रूपां यत्तरत्तो रूपां भूतप्रेत
 रूपां वा मूर्तिं पूज्यता दृशी मेवार्चितुमिच्छति तस्य भक्तस्य तामेव श्रद्धां सात्त्विको राजसो तामसी वा हंसर्वेष्वंशो
 प्रचला विदधामि २१ ततश्च सतया श्रद्धया युक्तः स तस्या मूर्ते आराधनं संसाधनं वशीकरणमो हते इ
 च्छति ततश्च कामान्विषयान् लभते मयेव विहितान् प्रज्ञापितान् हितान् ईप्सितान् एतेन सर्वासां दे
 वतानां स्वात्मा वशवर्ति त्वं दर्शितं २२

म. भा.

दी. ५६

नैव यांति सर्वे यद्वारक्षो भक्ता यदादीने वयांति भूतप्रेतभक्ताश्च भूतादीने वैत्यपि दृष्टव्यं मद्रक्तास्तु ३

अल्पेऽथ पत्रात्पत्यस्य तन्यन्नुतेन्यदि जानाति तदल्पमिति श्रुतेः द्वैतं प्रत्यंतत्रैव मेधायेषां ते वाद्यापीभिलाषण इत्यर्थः तेषां तत्फलं अंतवत्सर्वस्य बाल्यार्थस्यांतवत्त्वादेवांतशब्दो भेदेनेष्वरभक्तिभ्यो विनेदार्थपत्तो देवयजो देवा न्मजंते इति देवयजः ते देवान् अंतयुक्ताः मांसेवा तंतं यांति अतस्तेनंतफलभाज इत्यर्थः २६ एवतर्हि कुतस्त्वा मेव सर्वे न प्रतिद्यंत इत्याशं क्वा ज्ञानादित्याह अत्यक्तमिति प्रत्यक्तं सर्वोपाधिश्च त्वेन अष्टमपि वसुदेवशरी रेण व्यक्तिमायज्ञं अस्मदादिव धरीराभिमानिनं मामवुद्धयो मन्मते यतः मम परं भावं परत्वं उत्कृष्टत्वं प्रजा नंत उत्कृष्टत्वे मेव विप्रि नष्टि अव्ययं न येतीत्यव्ययं अविनाशि अनुतमं यस्मात्तदस्य दुत्कृष्टं च नास्ति नि

अंतवत्तु फलं तेषां तद्वत्तु त्वमेधसां देवान् देवयजो यांति मद्रक्ता यांति मामपि २६ अत्यक्तं व्यक्तमायज्ञं मन्मते मामवुद्धयः परं भावं मजानंतो ममाव्ययमनुत्तमं २७ नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमाया समावृतः मूर्धो यं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययं २५ वेदा हं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन भविष्याणि च भूतानि मां तु देवनकश्चन २६

रतिशयमखंडैश्वर्यरूपमित्यर्थः २४ कुतस्त्वद्विषयमज्ञानं लोकस्येतत् प्राह नाहमिति हे योगयोगिन् अर्श आद्याच प्रत्ययांतौ यं योगशब्दः अतस्तत्पदार्थः सर्वस्य योगिनस्त्वपदार्थमात्राभिज्ञस्य न प्रकाशो स्मितवहे (तुमायां समं दत्ते इति भाष्ये तु योगे युक्तिः गुणानां घटनं सैव योगज्ञापाचितं समाधिर्वा योगो न गवतस्तत्कृ तोमायेति भगवत्संकल्पवशावर्तिनी मायेत्यर्थः उत्तरार्धः स्पष्टार्थः २५ ननु त्वदभिज्ञं लोकं त्वं माया मो हयति चेत्वांकुतो न मोहयतीति तत्राह वेदाहमिति सत्यं सत्यपि लोकस्य मम चाभेदे विप्रोपाधिकभेद स्य सत्त्वात् उपाधिर्मां प्रेमानित्वा ह्योको भूतः तदभावाच्चाहं सर्वज्ञ इति विशेषः अतारार्थः स्पष्टः २६

शिव

५६

साधनं प्रवृत्तादिकं सर्वविदुः २५

मा. भा.
भा. टी.
पृ. ७

एवं तत्पदार्थविवेकं सद्यो मुक्तिहेतुं समाप्य तत्प्राप्य पापभूतान्मुपासनाति क्रममुक्तिफलानि विस्तरेण वक्तुं कामः संचे
येण सूत्रपतिसाधिभूतेति प्रधिभूतं च प्रधिदेवं च तं भागं सहितं साधिभूताधिदेवं तं तथा धिययत्नेन सहितं साधिप
ज्ञं च मां विदुः उपासते ते युक्तचेतसो यतः नित्यं समाहितचित्तास्त्वतो मां प्रयाणकालेपि सर्वजनव्यामोहकेपि दुः
खे भावनादौ दर्शनमरणकालेपि तस्य शास्त्रप्रमोघेन भवत्यतो भगवति नैरंतर्यणि दृढा भावना कलयेति
भावः प्रधिभूतादिपदार्थान् भगवान् देवव्याख्यास्यति नोक्तावयं इति श्रीभावदाये भाष्यपर्वणि गीतासु स
प्रमो ध्यायः ७

साधिभूताधिदेवं मां साधियज्ञं च ये विदुः प्रयाणकालेपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ३ इति श्रीभग
वद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगो नाम स
प्रमो ध्यायः अर्जुन उवाच किं ब्रह्म किं मध्यात्म किं कर्म पुरुषोत्तमः प्रधिभूतं च किं प्रोक्तं
प्रधिदेवं किं नु च ते १ प्रधियज्ञः कथं कोत्र देहेऽस्मिन् मधुसूदन प्रयाणकाले च कथं येनोपसि
नियतात्मभिः २

पूर्वास्मिन् ध्यायेमा योपहितं ब्रह्म जगत्कारणमुक्तं तच्च उत्तमानामनुपाधिवृत्तिप्रतिपत्तये उपलक्षणं मध्यमाना
मुपास्य चेति मत्वा प्रतिपत्तव्यं ब्रह्म तद्विषय एक उपासना विषयाश्च षट् एव संप्रसविषयास्ते ब्रह्म तद्वि
दुरित्यध्यायं ते सार्धं श्लोकेन भगवता सूत्रितास्तद्वृत्तिरूपो यमध्यायः प्रारभ्यते तत्र सूत्रितानां ब्रह्मादिश
ब्दानामर्थं बुभुक्षुर्जुन उवाच किमिति किमेतत्कृत्स्नं ब्रह्मेति प्रथमः प्रश्नः शेषः स्पष्टार्थश्लोकः १० प्रधि
यज्ञः कोत्र क इति स्वरूपप्रश्नः कथं येन इति यद्वा कथं येन तत्तु उपासना प्रकारप्रश्नश्चेति द्वयं मिलित्वा एक

संक्षेप
संक्षेप
संक्षेप

कुमेलेषां प्रश्नानामुत्तरस्मादप्रत्तरमित्यादिभिः तत्र किंतु द्रष्टेति तस्योत्तरं परमं द्रष्टेति पृथग् परमं तद्वृत्तेति योज
नोऽप्रत्तरशब्दस्य वर्षेषु रूढत्वाच्चोमित्येतदप्रत्तरमित्यादिश्रुतौ चोमित्येकाक्षरं द्रष्टेति स्मृतौ च दर्शनेनापि प्रणव
स्यात्तरशब्देन ग्रहणे प्रशक्ते परमिति विशेषणं प्रणवस्य परवृत्तत्वात्समवात्तप्रतश्च एतदेतदप्रत्तरं गार्गि ब्राह्म
णाऽप्रमिव रंत्यस्यूनमन एव ह्रस्वमदीर्घमिति श्रुतिप्रसिद्धमखं उक्तरं संवृत्तप्रत्तरशब्दतंतद्वृत्तेति प्रांचः

श्रीभगवानोवाच अप्रत्तरं ब्रह्म परमं स्वभावो ध्यातुमुच्यते
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञिका ३

यद्वाऽप्रत्तरशब्देन जीवः कूटस्थोऽह उच्यते उन्नमः पुरुषस्त्वन्यदिति गीतायामप्रत्तरं प्रधानममृतं चत्तरं हरः शरात्मा
नावी प्राते देव एक इति श्रुतौ च कूटस्थपदेनामृतपदेन च विशेषितस्यात्तरपदस्य आववाजीववाचित्वदर्शना
त्तमृतोत्तरमिति पेरत्वाभावच्छेदसः तथा चात्तरं जीवाख्यं परं ब्रह्म परममिति विशेषणेन सोपाधिकस्य पू
र्वाध्यायोक्तस्य बाह्येति न हि जीवस्य सोपाधिकस्य ब्रह्मभावः संभावव्यावर्तको पादौ मायादर्पणे जाग्रति

तपोरभेदायोगात् किंतु ह्येति प्रश्ने परममिति विशेषणभावे पिते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमिति प्रश्नोत्थापके सूत्रे
परमतकविना कृत्स्नपदेन ब्रह्मण विशेषत्वात् । तोषिव्रह्मणः परममिति शेषणं युज्यत एव प्रश्ने पित ७ देन कृ
त्स्नत्वस्यैव ग्रहात् ततश्च किंतु कृत्स्नब्रह्मेति प्रश्ने पदसंजीवाख्यं तदेव प्रपातोपाधिसंबंधं कृत्स्नब्रह्मेति त
त्वमसीति महावाक्यार्थः प्रतीचो ब्रह्मभावप्रतिपादितो भवतीति ह्यंतथा स्वोनाजंकाभावः स्वरूपस्वभावः
सुद्धत्वं पदार्थे सोध्यात्मं उच्यते भाष्ये तु तस्यैव ब्रह्म परस्य ब्रह्मण प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावः स्वाभावः स्वभावे
ध्यात्मे मुच्यते अध्यात्मशब्देनाभिधीयते इति विसर्गः देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मको योगः सकर्मसंज्ञितः त
मेव वशिष्टेन हि भूतेति भूतानां भावः सात्विकादिस्वभावः उद्भवश्च तयोः करणात् भूतभावे उद्भवकरः तथा
हि बुद्धिकर्मीनुसारित्वं भावस्य स्मर्यते तथा उद्भवोपिकर्म त एव स्मर्यते अग्नौ प्रस्ता इति सम्यादिति मुप
तिष्ठते । आदित्यजायते हृष्टि हृष्टेरत्नं ततः प्रजा इति ३

^न
 तरोभावेन निमग्नस्तु कर्मफलभूतं साधनभूतं च तदधिभूतमित्युच्यते > अधिदेवं पुरुषः सर्वा सुपूर्वो
 ते इति सर्वकरणानां ग्राहकः सकलदेवतात्मा हि रण्यगर्भः > अधिपत्तो यज्ञाभिमाना विस्तरं तप्यी प्रीतो ह मे वदे
 हेस्मिन्नस्मिदेहभूतां वरः ४ > प्रवृत्तप्रमोत्तरेषु प्रथमे जीवस्य ब्रह्मभावोक्तः तं जानतां प्रयाणामेव नास्ति न त
 स्प्राण उत्क्रामं त्यत्रैव समवलीयं तैव स्तेव स न ब्रह्म योतीति श्रुती द्वितीयेषु ब्रह्म पदार्थोक्तस्तत्तान
 स्मापि वस्तुतत्त्वाविषयत्वात् तत्र भावनापेक्षास्तीति न भावनाफलभूतकाले तत्प्रत्ययोपेक्षते तृतीयचतुर्थ

> अधिभूतं तरोभावः पुरुषश्चाधिदेवतं > अधिपत्तो ह मे वात्र देहे देहभूतां वरः ४
 > प्रंतकाले च मामेव स्मरन्मुक्ता कलेवरं यः प्रयाति समद्रव्यं याति नास्त्यत्र संशयः ५

योस्तु कर्मतत्साधनफलभूतं च जन्यं वस्तुतत्त्वं सूत्रोपेन भावनापेक्षास्ति > प्रंतकाले प्रवलेनैव कर्मणा चित्तस्या
 रोधात् साधनफलभूतस्यैव प्रमरणवश्यभावेन तत्र भावनाया वै व्यर्थं तपरिशेषात् > प्रंतयोरेव कार्याकारणा
 ब्रह्मणोः सोपाधिक निरुपाधिकयोरन्यतरस्य भावना द्वावेदंतकाले तत्प्रत्ययोः वश्यं भावीति तयोरन्यतरं
 रूपं परमात्मानं स्मरन्त्यः कलेवरं मुक्ताचि शिदिमार्गेण प्रयातिसः ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वराक्रमेण मद्रव्यं मोक्षं
 यातीत्याह > प्रंतकाले चेति स्पष्टं योजनानास्त्यत्र संशय इति सोपाधिकं ब्रह्मणोपास्तिं प्रकृत्य रातं चैकाच

म. भा.
५६

न

हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्च्छा न माभिनिस्तैः काये ध्वजापन्नमृतत्वमेति विश्रद्धवृत्त्या उत्क्रामलोभवतीति त
दुपासकस्य गतिरुर्विकस्यामृतत्वस्य श्रवणं पस्तुमुद्ध त्वंपदार्थरूपमध्यात्मं वस्तुमात्रं वेदप्रसोवृत्त्यात्मै
क्यसां भावान्न तस्य प्राणा उत्क्रामंतीत्येतद्वाक्यविषयो न भवति किंतु शतं चैकाचेत्येतस्यैव विषयो ननु तस्यानु
पासकत्वाकथमेवमिति चेत् न नहि कल्याणकृत्कश्चिदुर्गतिं तात गच्छतीति न्यायेन तस्योभयभ्रष्टत्वासं
भवात्कठवद्वीषुनिष्कलप्रत्यगात्मविदं कैवल्यं योगिनं प्रकृत्य शतं चैकाचेति प्रस्तावाच्च वेदंत विज्ञानमुनिश्चि
तार्थसंन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्वात्ते ब्रह्मलोकं तु परांतकाले परामृतात्परिमुख्यंत इति श्रुतेः निश्चि ता
र्थानां शोधितत्वं पदार्थानामेव क्रममुक्तिरवगम्यते न चात्र सुनिश्चितार्था इत्यनेन ब्रह्मात्मैक्यनिश्चयवतो
गृहीतुं शक्याः तेषां गत्यभावस्य प्रोक्तत्वात् नान्युपासकाः असंभवात् उपासनाहिना मप्रतस्मिं
स्तदुद्धिर्पथाशालग्रामे विस्मवुद्धिरेवं स्त्रच विराडंतर्फी मिच्छात्मवुद्धिरिति न तद्वंतः सुनिश्चि
तार्था इति वक्तुं शक्यं तस्मादध्यात्मविदं ब्रह्मात्मैकस्यानवगम्यात् अनुपास्यत्वेनांत्यप्रत्यया
भावेऽपि अचिरादिगतिप्राप्तिरस्तीति सर्वमनवद्यं ५

शिव
५६

न केवलं कार्यकारणवृत्त एवेव भावनां ता प्रत्ययवश्यतश्चावप्राप्तिहेतुरपितु कीटस्य जीववत एव भावनाव
 ज्ञातभाववस्तु प्रावप्राप्तिहेतुते नंदिकेष्टरस्य वस्मर्पते सहि मरुदेवं भावयन्त तस्मात्सं देहान्तरं विनैव प्राप्नु
 द्दति यथा शास्त्रेऽपि सिद्धं तत्र किमु वक्तव्यं प्रत्ययवशा न्देहान्तरे भावभावप्राप्तिरस्तीति मत्वा त्वेवार्थमन्य
 उविदर्शयति यं यमिति तद्भावभावितः भावाकारवासनयाजित इत्यर्थः ६ यस्मादेवं तस्मात्सर्वेषु काले

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यंते कलेवरं तंतमेवेति कौंतेय सदा तद्भावभावितः ६
 तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मरयुध्य च मय्यर्पितमनो बुभुक्षे वैष्यसं सयं ७

युमामनुस्मं प्रत काले मस्मृत्या मद्रावप्राप्त्यर्थं युध्योति च चकारात्स कर्मणस्तपोः समुच्य यौवगम्यते
 ज्ञानकर्मसमुच्चयकर्तृशब्द उभयानुष्ठातरि एकस्मिन्नेवाधिकारिणिकर्तृत्वा कर्तृत्वप्रत्यय कृतविरोधा
 भावात्तं मायि अर्पिते मदेकनिष्ठतांतीते मनो बुद्धीयेन समप्यर्पितमनो बुद्धिस्त्वं प्रसंशयं माने वैष्य
 सि प्राप्स्यसि प्रत काले स्मरणेनेति शेषः ७

म.भा.
भा.पटी.
६०

एतदेवलोकात्रयैर्विवरणेति प्रभ्यासयोगयुक्तेन तत्र स्थितो यत्नो भ्यास इति सूत्रेणो भ्यासः तत्र ध्येये वस्तु नि
चित्तस्य स्थिराकरणार्थं यत्नः स च प्रत्ययानंतरित स जातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणरूपः सोऽत्राऽभ्यासः तत्र भावो
विषयः सिद्धः विमुप्रतिमादिर्विराडादिवाऽसिद्धस्तु मानसप्रतिमादितत्रासिद्धे मनसः प्रतिमाकारतासं
पादनं चेति विषयभेदात् द्विगुणं यत्नः कर्तव्यो भवति सिद्धे तु चित्तस्थिराकरण एकावयव यत्नः तत्र यथा स्वतः
त्वच्छः स्फटिकः जपाकुसुमोपरागाद्वोहितः स्फटिक इति तत्र लोहित्या ध्यासः तत्रावल्यात्तत्रैव स्फ
टिकधीप्रमोषे पद्मरागत्वा ध्यासः पद्मरागेऽपि चंद्रकाया ईदृशी लत्वा ध्यासस्तत्रैव तदानीमेव किंचिद्दूर
स्थेति हीनो यत्नत्वा ध्यास इति उत्तरोत्तरा ध्यासक्रमेण शुद्ध एकावयव स्फटिकः पंचविधो भवति एवं स्वतः शु

प्रभ्यासयोगयुक्ते चेतसानान्यगामिना परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थनुचिंतयन् ८

इच्चैतन्न्यमायोपरागात्तदेवेश्वरः मायाप्रावत्येतस्यैवैश्वरत्वांसप्रमोषे तत्रैव सत्त्वात्मा ध्यासः सूत्रेऽपि अज्ञान
रुर्जाद्विराडध्यासः तत्रैव विराडेकदेशे बुधारीरादीषु प्रात्मत्वभ्रमः तत्र यथा घटांतर्गतः प्रदीपः घटमात्रं भासयते घटा
द्विराद्वहिर्गतः किंचित्स्वप्नप्रभासं सृष्टं विषयमवभासयते सर्वात्मना घटाद्वहिर्गतस्तु कृत्स्नं भवनेऽद्वितीये पद
र्थजातं प्रकाशयति तद्वत्तदेहांतर्गता सती संवत्सं निरुष्टं किंचिद्विषयं रूपरुसादिकमवभासयते सर्वात्मना गु
ह्यं युक्तादेहकृतपरिच्छेदमिमाने मुक्ते तु अपरिच्छिन्ना सती कृत्स्नं विराडात्मानमवभासयते यथोक्तं चात्यजं
येश्वरमिति हेतुवहुतांसां सूर्यादयो पितृतिविषयमिहात्म्यं जातमुद्योतयंतिसहजलयसमुद्योत
येऽप्योतिरंतोस्त्रिभुवनमपि स्वरूपं स्थूलभेदं क्रमेणेतिसहजलयः स्वभावकः देहकृतपरिच्छेदमिमा

शिव
६०

नस्तुस्माद्व्यादेरुत्थितं क्रमेण संकल्पक्रमेण सरोषमात्राभिर्निर्हितत्वात् सर्वस्य प्राक्संकल्पादसत्त्वात् तथा च श्रुतिः सद्य
 दत्तलोककानो भवति संकल्पादेवास्पितरः समुत्तिष्ठंतीति श्रुते दशनिमि। न रूपोदयो विषया संकल्पकता इत्यस्य
 पादस्त्रोत्रोदयोः रागादयः तदेवं प्रकाशमाने विराजि प्रहमे वेदं सर्वोस्मीति मन्यते सोऽस्य परमोलोक इति शास्त्रप्रमाणा
 दुपासकेन गृह्यतो हंगु यद्यपि वस्तुतत्त्वाप्रेतयोभ्यां तिष्ठस्तथापि स्वाभाविकदेहाहंगुहात सत्वरूपः यथा स्फटि
 के हेनोपलत्वगृहापेक्षया इन्द्रनीलत्वग्रहस्तद्वत्तथा च स्फटिके प्रालिधायमानं च स्तरस्तरोत्तरयत्नप्रवृद्धो इन्द्रनील
 त्वबाधित्वापन्नरागत्वैतद्बाधेन लोहितस्फटिकत्वं तद्बाधेन सुद्धत्वं चावगच्छति एवं गुरुत्वं गच्छतामुक्ताप्रत्यगात्मा
 निप्रालिधायमानं मनोऽस्य बाधरूपपर्योद्यं तद्वतिष्ठते चरमविशुद्धरूपं प्राप्य तु स्वयमेव विलीयते यद्योक्तं येन
 त्यजसितत्यजेतियेन मनसा त्यजसि विराडादिभावं तदपि भावं तदपि मनः त्यजेत्यर्थः तदेवं नित्यव्यवहारापेक्षया।
 सिद्धेषु विराड्स्त्रोत्रोत्तर्पामिषु मनसं स्थिरा क एण्यो मत्तोभ्यासस्तत्फलभूतो योगसमाधिः ध्येयवस्तुन्ये
 व चेत्तस्य स्थयीतेन गुणपुक्तं यच्चेत्तस्मान्नागामीनां प्रनन्यगामिनां नैकधेति वत्समासः तेन चेतसा परमं
 सर्वोत्कृष्टं पुरस्तात्तिरोषदोषं यत्सर्वेषां पुरस्तात्सर्वान्यासः प्रौढतस्मात् पुरुष इति निर्वचनात् दिव्यं द्योतमा
 नं प्रनुचितयत्नं प्रहमेव भगवान् सर्वस्मात्वासु देव इति सततं आचार्योपदेशमनुध्यायन् तमेव न दशसमुद्रन्या
 येन याति हे पार्थ तथा च श्रुति यथो नद्यः स्यन्दमाना समुद्रे स्तंगच्छंति तान्मरुते विहाय तथा विद्वान्पुण्यपापवि
 धूपपरात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति स्मृतस्त्रोत्रोत्तर्पामिषु ८

सभा
मो.प.ज.
६९

तदेवं उपासनायास्वरूपमुक्ता उपास्यस्वरूपमाह कविमिति कविंक्रांतदर्शिनं सर्वज्ञं पुराणं चिरंतनं अनुशा-
सितारं जगतोत्कर्षमिलं प्रणोः सत्स्यारय्याकाशादेः प्रणीयां संस्मृतं यो नुस्मरेत् अनुचिंतयेत् सर्वस्य कर्म
फलस्य धातारं विभागेन प्रदातारं प्रचिंत्य रूपं नोऽस्य रूपं विद्यमानमपि केन चिच्चिंतयितुं शक्यं प्रादित्यवर्णं प्रा-

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयां समनुस्मरे-
द्यः सर्वस्य धातारमचिंत्य रूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ५

दित्यस्येव नित्यप्रकाशरूपो वर्णो दीप्यमानतापश्यतं प्रादित्यवर्णं सर्वजगदाभासकमित्यर्थः तमसो
देहं देहादावनात्मनि प्राप्ताभिमानरूपा विद्यातः परस्तात् परावीतं सति देहाभिमानेन प्रकाशते योगयुक्ता
त्यक्ते तु तस्मिन् स्वयमेव प्रकाशत इत्यर्थः ५

शिव
६९

उपासनायाः फलमाहप्रयोगेतिप्रयाणकालेमनसाचलेनरुतेतरवर्जितेनभक्त्याभगवतिवासुदेवेप्रार्थयत्वबुद्ध्यायुक्तोयोगव
 लेनयोगःप्रतःप्राणेंद्रियक्रियानिरोधःहृदयेपुंडरीकेतेषांक्वरीकरणमित्यर्थः तस्यैववलेनचयुक्तोभक्तिकान्तयक्रमेणप्रागे
 वमूलादिब्रह्मरंध्रांतस्यानेषुमूलाहोहाचरोहक्रमेणसंचारितपवनोतकालेभ्रुवोर्मध्येप्राणाचक्रेप्राणंप्रावेश्यस्यापचित्वा
 स्थापनप्रयोजनंअन्यविस्मरणपूर्वकंदिव्यपुरुषचिंतनंपञ्चभूमध्यादुपर्युत्तायमानेवापोमनोमूर्च्छामापद्यतइतित
 स्यामवस्यायानभवतीत्यनेपस्तत्रैवसंपाद्यवस्तुतोर्चरादिमार्गपर्वणमानेवस्यस्यानेविशेषप्रायकेस्यप्राप्यस्यानंच
 तस्मिन्नेवस्मरणंकर्तव्यंतदासनावासितंमनः भूमध्यादयोजिनउर्ध्वपाताउचाउत्तिप्रेप्राणेमुक्तेषुवद्वह्नांडख

प्रयाणकालेमनसाचलेनभक्त्यायुक्तोयोगवलेन
 चैव भ्रुवोर्मध्येप्राणमावेश्यसम्पक्ततंपरंपुरुषमुपैतिदिव्यं १०

परंभित्वाप्रचलितेसतिमनोलेख्यवृत्तिकंभूत्वाएवसंस्कारप्रावल्यात्तयोगमहात्म्याच्चदिव्योपास्तुयेतमर्चिरदिपर्वदेवताभिरभि
 पूज्यमानैःउत्तरोत्तरंस्यानंप्रत्यतिवाह्यमानसमानमेवचपुरुषेणसंगच्छमानंतेतुचयथाभिलषितंस्यानंप्राप्यातिमानं
 पश्येति तदिदमुक्तंभ्रुवोर्मध्येसम्पकप्राणंप्रावेश्येति स एव कृत्वा योगी कविपुराणमित्युक्तं लक्षणं परंपुरुषंहिर
 ण्यगर्भाख्यं सर्वस्य भूतजातस्य जनपितारं नाशयणादिशब्दप्रतिपाद्यते उपैति समीपे प्राप्नोति तल्लोकं प्राप्नोतीत्यर्थः
 नहि पौराणिकानामिव वैदिकानां मते ब्रह्मविष्णुरुद्राणां लोकानां उपर्युपरि कल्पनास्ति किंतु हि सर्वहिरण्यगर्भः
 लोकाख्ये सत्यलोके एवांतर्भवन्ति पराहिणे पासन कर्मजित हिरण्यगर्भप्राप्यंतेति ब्रह्मदारण्यके तद्राव्यादेवसि १५

मभा.
मो.
६२

भ्रूवोर्मध्ये प्राणमावेशे सुक्तं तत्किं कृत्वा कर्तव्यं तत्कृत्वा च किं कर्तव्यमित्येतत् द्वयं वेदव्याख्यानप्रतीकत्वेन चितिं प्रणवता व
द्याव्यवाचकयोरेभेदविवक्षया स्तोत्रमिति पदक्षरमिति पदक्षरं प्रणवाख्यवाचकं वेदविदो वदन्ति यद्यपि पदक्षरं ब्रह्मतत्वाच्च एतदे
पदक्षरं ब्राह्मणं अभिवदन्ति स्थूलमनन एव ह्रस्वमदीर्घमित्येवं लक्षणं वा वेदविदो वदन्ति यच्च पतयो विशन्ति ब्रह्म प्रतीकत्वेन
शरणी कुर्वन्ति पक्षे सम्यग्दर्शने सरसागरन्यायेन यत्प्रविसन्ति यतः पदक्षरमिच्छन्तो ब्रह्म चर्यं चरन्तीति पक्षद्वयेऽपि समा
नंतत्रे पदं वर्णयामात्मकं पदनीयं वा स्थानं विष्णोः परमं पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ अथ च वाच्यवाचकयोरेभेदः श्रुतिश्चायथाग
म्यते ॥ अथ च धर्मादयत्र धर्मादिति सर्वधर्मातीतं ब्रह्म प्रकृत्य सर्ववेद्यतः परमा मुनंति तयां हि सर्वाणि च यद्वदन्ति यदि
छन्तो ब्रह्म चर्यं चरन्ति तत्रे पदं तिष्ठति छन्तो ब्रह्म चर्यं चरन्ति तत्रे पदं संग्रहेण प्रवीक्ष्योमित्येतदंत्योकारेणोपसंहारात् फ

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यत्र यो वातरागाः परिच्छन्तो ब्रह्म चर्यं चरन्ति तत्रे पदं संग्रहेण
प्रवक्ष्ये ॥ सर्वद्वारालि संपममनो हृदि निरुध्य च मूर्ध्ना धायामनः प्राणमास्थितो योगधारणं ॥

लं च प्रतिभावात् ॥ ७ ॥ कारं प्रतीकत्वेन प्रकल्प्य तद्वारा शुद्धं शवलं वा ब्रह्म प्रतिपन्नव्यतथा च श्रुतं तत्रे एतदे सत्यका
मपरं ब्रह्म पदं कारद्रुप्युपक्रम्य तस्मादेवं विद्वानेते नैवापतने नै कतरमनेत्येतदृष्टं ॥ प्रापतनं शालग्रामवेत् प्रती
कं तेन ॥ ८ ॥ भ्रूवोर्मध्ये कथं प्राणं ॥ प्रावेशयेदित्यतः ॥ आह सर्वेति सर्वाणि शब्दादि विषयग्रहणात् द्वाराणां द्विधा
लि संपममनि गृह्यतथा तथा हृदि मनोपि निरुध्यते षां कं न कभृतं प्राणं मूर्ध्ना हतचक्रैः धूम्रपाख्ययाम् मूर्ध्नि भ्रू
वोर्मध्ये ॥ प्राधाय कथं योगधारणं योगशास्त्रोक्तधारणं मनसो देशविशेषनिर्वर्धनी ॥ आस्थित

अनुतिष्ठन् सन् ॥ १२ ॥

सु

६२

मूर्द्धि प्राणमाधाय किं कुर्यादित्युक्ता हनेमिति ठोकार रूपं पुंकाक्षरं ए कंच तदुत्तरं च तत्तु व्याहरन् उर्ध्वमाणां च ब्रह्मभूतं अ
 नुस्मरन् यो हि देवदत्तमास्मृत्वा तन्नाम व्याहरति तस्मै देवदत्तः प्रभिमुखो भवत्येवं ब्रह्मणो नामोच्चारणेन सन्निहिता तर्था
 पकं ब्रह्मसाधकस्य सन्निधाय ते सन्निहिते च ब्रह्मणि यं देहं त्यजन् म्रियमाणः प्रयाति ऊर्ध्वना उपायाति स परमां गतिं
 सन्निह्य ब्रह्मरूपां याति ब्रह्मेव प्रकृत्य श्रयते एषा स परमा गतिरेषोऽस्य परमाप्नोपदेशोऽस्य परमानंद इति तामेव गतिं शु
 द्विं ब्रह्मेव प्राप्नोति ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा १३ इयं गतिरतीव दुर्लभा इति मामं स्यादुत्पादः अत न्येति नास्ति अन्यत्र चेत्तोऽत्यसौ प्र
 न

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मा व्याहरन्नामनुस्मरन् यः प्रयाति तर्जन्देहं स याति परमां गतिं १३ अनन्यचेता सततं यो
 मां स्मरति नित्यशः तस्याहं सुलभः पार्थ नित्यमुक्तस्य योगिनः १४ मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्व
 तं नाप्नुवंति महात्मानं संसिद्धिं परमां गताः १५

न्यचेता इत्यनेन स्मरणेऽप्रादर इत्यनेन सततमिति जैरंतर्धपो मां स्मरति नित्यश इति दीर्घकालत्वं पावज्जीवं स्मरतीत्यर्थः तस्याहं
 सुलभः पार्थ नित्यमुक्तस्य योगिनामावस्य के युक्ता हारादौ यमनियमादौ च युक्तस्यावहितस्य योगिने योगमनुतिष्ठतः १४
 त्वलाभेऽपि किं स्यादन्नं आह मामिति मामुपेत्य पुनर्जिताय वारं जन्म नाप्नुवंति यजन्मदुःखानामालयभूतं मूढदृष्ट्या किं
 चित्सुखालयेत्येपि प्रश्नाश्च तं न श्वरं तुष्टमित्यर्थः केनाप्नुवंति महात्मानं योगेन जितचित्ताः अतएव परमां संसिद्धिं मोक्षं गता
 ति प्राप्ता अपि प्रसन्नत्वाद्ब्रह्मणा वसहते सर्वे प्राप्ते तु प्रसन्नं च संचरे
 यं स्याते कृतात्मनः प्रविशति परंपरमिति संचरे ब्रह्मप्रलये पवस्य चतुर्मुखस्य अंते नाशो १५

तदलाभे किं स्यादिति प्राह प्रावृत्तेति प्रावृत्तं भुवनात् वृत्तं लोकं मभिव्याप्य वृत्तलोकेन सहैवेत्यर्थः लोका पुनरावर्ति
नः पुनरावर्तिस्वभावाः हेर्जुन शेषं स्पष्टं अत्रेयं व्यवस्थापेन्न ममुक्तिफलाभिर्दहरादिविद्याभिः वृत्तलैर्मितास्ते तत्रैव
ज्ञानं वृत्तप्राप्य वृत्तलोका सह मुच्यन्ते येन पंचाग्निविद्यादिभिर्वृत्तलोकंगतास्ते नृपासित परमेश्वराः पुनरावर्तन्त
इति १६ प्रावृत्तिना जाकालपरिच्छेदमाह सहस्रंति पुगशाब्दे चतुर्पुगपर्ययः चतुर्पुगसहस्रं तु वृत्तलो दिनं
रात्रिरपि तावता त्याह रात्रिमेति अत्रापि चतुर्पुगसहस्राणां प्रतेभवति तां चतुर्पुगसहस्रांते प्रसिद्धां प्रहोरा विविरे

प्रावृत्तं भुवनाद् लोकाः पुनरावर्तिनोर्जुन मामुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्मन विद्यते १६ सहस्रपुग
पर्यंतमहर्ष्य वृत्तलो विदुः रात्रिपुगसहस्रांतांते होरात्र विदो जनाः १७ प्रव्यक्ता व्यक्तयः स
र्वाः प्रभवन्त्यहरागमे रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवा व्यक्तसंज्ञके १८

जना विदुः १७ किं वृत्तलो हि जायन्ते किं वा रात्र्या वित्यत प्राह प्रव्यक्तादिति दैनं दिनसृष्टिप्रलययोः प्रकृ
तत्वादेव व्यक्तशब्देन प्रव्याकृतं विद्यदादिकारैर्मिह ग्राह्यं तदा प्राकाशादीनां सत्त्वा किं तर्हि प्रजापतिस्त्वायावस्थे
वेह व्यक्तशब्दार्थः प्रयंभावः प्रजापतेः स्वापकाले तत्कल्पिताः स्यावरजंगमप्रपंचः सर्वे पितृदीपेऽव्याकृता
रूपे लीयन्ते रात्र्यागमे तथा दिवसागमे पुनस्तत एव यथा पूर्वमा विभवति एवं दृष्टि सृष्टि
न्यायेनास्मत्कल्पितो यं विद्यदादिप्रपंचोऽस्मत्सुप्तो लीयते प्रस्मत्सुप्तो
धेयथा पूर्वमा दुर्भवतीति १८

शिव.
६३

कृतहानाकृताभ्यागमदोषापनुत्तयेवंधमोक्षसासुप्रभृतिसाफल्यपप्रविद्यादिवशादेवसोयंभूतग्रामः पुनः पु
नभूत्वापुनः पुनः प्रलीयतइत्याहवैराग्योत्पादनार्थंभूतग्रामइति प्रहरागमे प्रलीयतइतियोजनासएवभूत्वाप्रली
यतेइतियोजनाभिनवोभवतीत्यर्थः कुतोपतोऽप्रवशः अविद्याकामकर्मधीनस्तुस्मात्सर्वानर्थवीजभूतायां
अविद्यायांउच्छेदेजन्ममरणप्रवाहविच्छेदायावश्यंपतितव्यमित्यर्थः १९ एवंब्रह्मभवन्तानामवर्तिवारब्धाय
यत्प्राप्तानामावृत्तिर्नास्ति तदक्षरं परं ब्रह्मेत्युपक्रांतं वस्तु लक्षयति परस्तस्मादिति त्रिभिः परइति तस्मादिव्यक्ता
त भूतग्रावीजभूतादविद्यालक्षणात् अनृतान् अन्योऽप्रत्यंत विलक्षणो भावः सतानुशब्दात् पराभिमतं सता

भूतग्रामः स एवोयंभूत्वाभूत्वाप्रलीयते राग्यागमे वशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे १९
परस्तस्मात्तुभावो न्योव्यक्तो व्यक्तात्सनातनः यः स सर्वेषु भूतेषु न स्पृशति २०
अव्यक्तोक्षरस्तुक्तस्तमाहुपरमां गतिं यंप्राप्य न निवर्तते तद्धाम परमं मम २१

सामान्यं वारयति तस्य सामान्यादिभ्यो व्यावृत्तत्वात् अस्य च सर्वत्रानुगतत्वात् सनातनो नित्यैकरूपः उपाधिमान् हि उ
पाधिविक्रियायानित्यं विक्रियते तदवभात प्रयत्नं नुयाधित्वानित्यैकरूप एव यो सः भावः सर्वेषु भूतेषु वियदादि
षु न स्पृशति केवलसत्ता रूपत्वात् एतेन तस्य कालत्रयाबाध्यत्वं नित्यत्वं चोक्तं २० अव्यक्तो न व्यजत इति
दृश्यत्वं निरस्तं अक्षरोऽमुने प्राप्नोतीति त्रिविधपरिच्छेदं न्यत्वमुक्तं तं भावं परमां गतिं ब्रह्मलोकोत्ता गतिस्त्वपरमा
कार्यत्वात् प्राहु एषा स्य परमा गतिरित्यादयः श्रुतयः यं भावं प्राप्य न निवर्तते पुनः संसारे न पतति तदिति विधे
यापेक्षया लोवत्वं स एव मम विद्मो परमं उपाधिभिरसृष्टंधाम प्रकाशः तद्विद्मो परमं पदमिति कृतिप्रसिद्धं

अथ २१

म. भा.
मो १०

एवं ज्ञेयं प्रत्यगभिन्तं ब्रह्म उक्तं जगत्कारणं उवासी यमिन्नो न्यदिता ह पुरुष इति तु शब्दः पूर्ववैलक्षण्यघोतानार्थः
हे पार्थ यया भक्त्या श्रद्धा धनेन उपासनयेति यावत् कीदृशपात्रं न न्ययानास्त्यन्यो यस्यां तात या उपास्योपासकमे
दमंतरेण प्रहंग्रह रूपयेत्यर्थः तया भक्त्या यो लभ्यः स परः पूर्वोक्ता देवा वृत्ताननुगता दक्षरादन्यः कारणत्वे
तियावत् लभ्यत्वा देवास्यान्यत्वमपि न ह्यात्मा च लभ्यश्चेति पुज्यते प्रस्यकारणत्वमेवाह यस्यातिपस्य पुरुषस्यांतः
स्यानिर्वीजे दुम इव सर्वाणि विद्यदादीनि स्यावरजंगमानि च येन च इदं सर्वं ततं वा प्रमुपादानत्वात् समक्त्याः लभ्य

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया यस्यांतस्यानिभूतानियेन सर्वमिदं ततं २२
यत्र काले त्वनादृतिमा दृतिं चैव योगिनः प्रयाता पातितं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ २३
प्रगृह्येति रहस्युक्तः षण्मासा उत्तरायणं तत्र प्रयाता गच्छति ब्रह्म ब्रह्म विदो जनाः २४

इति योजना २५ पूर्वोक्तानामोकारसगुणब्रह्मविदां क्रममुक्तिभाजां ब्रह्म प्रतिपत्तये उत्तमो मार्गो वक्तव्य इत्यतः प्राह यत्रे
ति आदृतिमार्गे पन्था सोना दृतिमार्गस्तुत्यर्थः योगिन इति योगिनः कर्मिणश्चोच्यंते तेषां यथा योग्यं मार्गं द्वय
विनाशशेषं स्पष्टं २६ तत्रोपासकानां देवयानं पंध्यानमालागिरिति प्रगृह्येति रित्यर्चिरभिमाना निरेवतालक्षते एवंप्र
हृरिति हरिभिमानिनी एवं युक्तपक्षस्य षण्मास संमितस्योत्तरायणस्य चाभिमानिन्यो देवते एव एतच्चान्यासाम
सुपलक्षणे तत्र प्रयाता उत्क्राताः ब्रह्मकार्यब्रह्मद्वारा परंगच्छति ब्रह्म विदो ब्रह्मोपासका जनाः २४ ॥ ॥

शिव
६४

एतेन धूमो रात्रि रित्येषोऽपि धूमादिमार्गः कर्मणामपक्वयोगिनां च उचितफलश्रव्याख्यात २५ उक्तो मार्गानुपसंह
रतिशुक्लैति शुक्लाज्ञानहेतुत्वादचिरादिगति एकया अन्यया कृत्स्नया २६ एते सृती मार्गोऽप्रादति फले जानन्योगी न
मुद्यतियोग भूयोपतिरल्पप्रयत्नश्रययोगेन भवति कश्चन कोऽपि यस्मादेवं तस्मात्सर्वे धित्यादि स्पष्टं २७ पुनः
प्रक्षाभिदृश्ये योगं स्तोति वेदेषु सन्मगधीतेषु यज्ञेषु जपः सुचयः सच सन्मगनुष्ठितेषु दानेषु च सन्म

धूमो रात्रिस्तथा कृत्स्नः य एमासादक्षिणायनं तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्वोगा प्राप्य निवर्तते २५
शुक्लकृत्स्नगतीद्येते जगतः शाश्वते मते एकया यात्यनादृति मन्यया वर्तते पुनः २६ नेते
सृती पार्थज्ञानन्योगी मुद्यतिकश्चन तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन २७ वेदेषु य
ज्ञेषु तपः सुचैवेदनेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टं २८ प्रत्येतितत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमु
पेति वाद्यं २८ इति श्री भगवद्गीता रूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्री कृष्णार्जुनसं
वादे पुरुषोत्तमयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

उदत्तेषु यत्पुण्यं तत्फलं चेति पुण्यफलं सर्वेषु समुच्चितेषु यत्प्रदिष्टं शास्त्रेषु तत्सर्वयोगी २८ प्रत्येतिक्रामति वा कार्यव
स्तु लोकं प्राप्नोतीत्यतः प्राह यत्स्थानं निर्विशेषं ब्रह्म उपैति प्राप्नोति चक्रमेलेत्यर्थः २९ प्राप्य न तु केन चित्रमिहितं तदने
नाध्यायेन ध्येयस्तत्पदार्थव्याख्यातः अग्रमेध्याये ज्ञेयं ब्रह्म व्याख्यातं २८ इति श्री भारते भावदोषे भीष्मपर्व
णि गीतार्थप्रकाशे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सुभा.
भा. ४
६५

पूर्वाध्याये किं तद्वृत्तेत्यादिसप्रप्रश्नाप्रक्षरं वृत्तपरमित्यादिना संक्षिप्य व्याख्यातान्नानस्य एव कप्रयोजनाकां
क्षायां कर्मविदां अधिभौतिकं धर्मादिमाग्राप्याख्यानमिति रूपेण न प्राप्य प्रायकादिविभो भो दर्शितः तेन कर्माधि
भूते व्याख्याते तथा सूत्रांतर्कमिणो रूपासकस्याचिरादिमाग्रेण क्रममुक्तिस्यानप्राप्तिरिति उक्तं तेन प्रदिदेवा
धियस्तौ व्याख्यातौ उंमित्येकाक्षरमित्यादिना प्रतकाले कथं नो यो सीत्यस्योत्तरं व्याख्याते तदेव ह्येयवृत्तविद्या
सांगानिरूपिता परिशिष्टमाद्यं ज्ञेयं वृत्तविषयं प्रश्नघटयं किं तद्वृत्तकिं न ध्यातामिति तद्विवरणाय नवमो
अध्याय आरभ्यते न केवलं अर्चिर्दिगतिप्रा - कालांतरे एव मुक्तिरस्ति किं त्विहैव सद्यो मुक्तिरस्तीति विशेष

श्रीभगवानुवाच इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्य न सूर्यवे ज्ञानं विज्ञानसहितं यद्वा त्वामोक्षसे
भार १

वक्तुं श्रीभगवानुवाच इदं तु ते इति इदं वक्ष्यामि एतत्पूर्वस्यात्तद्विषयात् विलक्षणं ज्ञेयं तेन भ्यं गुह्यतममिति गो
प्यं प्रवक्ष्याम्य न सूर्यवे प्रसूपागुलेषु दोषा विस्तरणं तद्विज्ञानाय ज्ञानं ज्ञप्तिमात्रस्वरूपं वृत्तविज्ञानेन अनुभवे
न सहितं न तु केवलं परोक्षेण यत्तत्ज्ञानं ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य प्रशुभात् संसारात् मोक्षसे अत्र यत्समाप्तमादौ ज्ञा
नं ते हे स विज्ञानमिदं वक्ष्याम्य शेषत इति प्रतिज्ञातं यस्य च विज्ञानाय शाखा चंद्रन्यायो न्योपेपलक्षणीभूतं
तगात्कोरुणं वृत्ततत्रैव निरूपितं यदि ज्ञाने अधिकारसंपत्त्यर्थं तस्यै सगुणम्योपासनमुक्तं तदिह सर्वशेषं वि
भूतं वृत्तवक्तव्यमिति तथैव प्रतिजानीते वचनमात्रेणैवापरोक्षं ज्ञानं जायत इति तच्च तत्रैव व्युत्पादितं न प्र

शिव
६५

एतदेवस्तौतिराजविद्येतिविद्यानंराजाशतिराजविद्याअध्यात्मविद्यागुह्यानांराजाशतिराजगुह्यंराजदंतादिषुपरमित्युपसर्जन
 स्पपरानिपातःपवित्रंपावनंउत्तमंएकीपरदुरितनाशाल्लेशहेतुत्वात्प्रायश्चित्तोपपेक्षयाश्रेष्ठंप्रत्यक्षंनित्यापरोक्षं
 पत्प्रत्यगात्मवस्तुतदेवपायात्म्येनावगम्यतेनेनेतिप्रत्यक्षावगमंप्रक्षेपेणसुखादिवरवगमोपस्येतिवाप्रसि
 न्यक्षेविज्ञानसहितमिति विशेषणस्यश्लोकोत्तरस्यत्वान्नतेनपौनरुक्त्यदोषःतर्हिअपूर्वत्वाभावान्निष्कलं
 स्यादन्तेअहधर्मोपहिततथाहिद्वयमपिप्रत्यगात्माकारवृत्तौसंत्याश्रयतेद्वयमेकंक्रतुशतस्यचतुःसत्यत्या

राजविद्याराजगुह्यंपवित्रमिदमुत्तमं प्रत्यक्षावगमंधर्म्यसुसुखंकर्तुमव्ययं २
 अप्रश्रद्धधानापुरुषाधर्मस्यास्पपरंतप अप्राप्पमानिवर्ततेमृत्युसंसारवर्त्मनि ३

६
 यत्फलं तद्वोप्सोतीति तर्हि सौधं स्यान्नोत्पाहससुखंकर्तुमिति ॥ कर्तुं संपादायितुं प्रविश्वरत्नं ससुखं प्र
 नायाससाध्यप्रज्ञापनयमात्रसिद्धत्वात् तर्हि प्रायुविनाशिफलंचेतप्रव्ययंवस्तुमात्रविषयत्वात् अनंत
 फलं न तु कर्मफलवन्नश्यति २ तर्हि कुत एतत्ज्ञानं सर्वसंपादयतीत्याहप्रश्रद्धधाना इति स्पष्टार्थः
 श्लोकः ३

म.आ.
भा.टी.

६६

एवंस्तुत्याभिमुखीकृत्य पदकं व्यंतदाहमयेति मया इदं सर्वं जगत्तत्तं व्याप्तं उपादानत्वात् कनकेनेव कुंडलादीनि
ननु प्रागेवैतदुक्तं अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेति तथा च राजविद्येत्यादिस्तुतिरस्यानेव कृता
स्यात् वक्तव्यविशेषाभावादिति चेत् प्रबुधमः यथा यत्तो वामानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्र
यंत्याभि संधिं शान्तिं तद्विजिज्ञासस्व तद्वृत्तैति शेषस्य ब्रह्मणो लक्षणं जगज्जन्मादिहेतुत्वमुक्ता तस्यानु

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ॥
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहंते खल्वस्थिता ४

गमेऽत्रादिशब्दशब्दितेषु विरादियुद्दर्शयति अत्राग्नौ वरवत्स्विमानि भूतानि तापंते प्राणाश्चैवेत्यादिना तस्य नि
र्णयवाक्ये तत्रानंदाश्चैव त्वत्स्विमानि भूतानि जायंते इति सैवाभार्गवी विद्येति तत्रैव विद्यया पर्यवसा
नाभिधानात् एवमिहापि सप्तमं भूमिरापो नलो वायुरित्यादिना सर्वभूतात्मकस्य विराजो जगत्तन्मादिहेतुत्वं
प्रदर्शयच्चोदहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेति तन्माया सवलेपितत्प्रदर्शयत्यपेक्षानां शुद्धे प्रत्यगात्म

शिव
६६

मेवतदर्शयति स्थूलरुंधता न्यायेन प्रतिपत्ति सौकर्यार्थमिति गत्वा राजविद्येत्यादि न्यस्तत्वं तपथा कश्चिदुत्तं द्याम
 रुंधतादिदर्शयिषुस्तत्समीयस्या स्थूलोत्ताराम रुंधतातिग्राहयति प्रतिपादयति चानेनैव क्रमेण प्रतिपत्तिरेवमि
 ह पिकार्यकारण प्रतिपत्तिद्वारा प्रकार्यकारणस्य शुद्धस्य प्रतिपत्तिर्पुक्ता प्रतएव भगवान् भाष्यकारो मया
 ततमिदं सर्वमित्यत्र मया ममः यः परोभावस्तेन ततं व्याप्नोति व्याचख्यो न त्वहं सर्वस्य जगतः प्रभव इत्यत्र म
 मयः परोभावः स सर्वस्य जगतः प्रभव इति सच भगवतः कारणत्वनः परोभावः परानंद एव तेनैव चेदंतं
 प्रातंदोष्येवेत्युदाहृतं श्रुतेस्तस्यैव जगदुपादानत्वेन ते दीय सत्ता स्फूर्तिभ्यां जगतो व्याप्नोत त्वात् प्रतएव प्रव
 त्तमूर्तिनेति विशेषणं मायाशवलं हि कारणं बुद्धिग्राह्यत्वात् कारणगोचरः शुद्धं हि बुद्धेः परत्वात् कारणगो
 चर इति किं भूतकारणे न नंदस्य परिणाम इत्यतः प्राह मत्स्या नीतिमपि प्रत्यगानंदेरज्वां स्वकसर्पदंडधाराद
 यः सर्वभूतानि स्थितानि प्रतो मत्स्या नीत्युपचारादुच्यंते अधिष्ठाना ध्रुवस्तयोर्वीस्तव

संबंधायोगात् एतदेवाह न चेति नचाहं परमानंदस्तेषु भूते

सुवस्थितोऽस्मि घटादाविव भूतं प्रपरि

एमि त्वा देव ४

मभा.
मोप. ६७

एवमभ्युपगन्तं प्रानंदस्य जगद्विवर्तधिष्ठानत्वं तदपवदति न च मत्स्यानीतिः प्रपञ्चभावः प्रस्यदैतेंद्रजालस्य पदुपादानकारणं प्र
प्रज्ञानं तदुपाश्रित्य तदुवस्तकारणमुच्यते इति वार्तिकोक्तं मज्ञानमेव जगत्कारणं तच्चतुर्थ्यं प्रहं चासंगतः ततश्चतुर्थ
तरेण तत्कार्येण भूतसंधेन नममासंगस्य प्राधाराधेयभावसंबंधोऽप्रतिर्वचनीयोप्यस्ति प्रावृते हिरज्वादिकमनिर्वचनी
येन सर्पादिना संबध्यते प्रहंतु सर्वदानावृत्तसाक्षिरूपत्वात् संबंधस्तु इति न च मत्स्यानीतिभूतानि युक्तमिति ननु सार्त्त
णस्तव ब्रह्मणो युवा सखा चेति प्रतीत्येव भूतसंबंधानुभवात्कथं न च मत्स्यानीतिरित्या संक्याह पश्य मे योगमैश्वर
मिति मे मम भूता सहयोगं युक्तिं घटनां पश्य ईश्वरेण मायाविनाशितं गंधर्वनगरेणेव अतएव तस्य प्रा
माप्रत्यगनंदः भूतभूतस्यो न च कारोप्यर्थे न्यत्र कमश्च मिव गंधर्वनगरभूदपितस्थं न तस्य तदाकारेण प

नि

न च मत्स्यानीतिभूतानि पश्य मे योगमैश्वरं भूतभूतचभूतस्यो ममात्मा भूतभावनः ५

रिणमासंभावात् एवं रूपोपि परानंदरूपे ममात्मा स भूतभावनः भूतानां वृद्धिकरणतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मा
त्रमुपजीवन्ति को घेवान्यातकः प्राण्यात्पदेशाऽप्राकाशप्रानंदो न स्यादित्यादिभ्यः प्राकाशेऽप्रव्याकृताख्ये स्वाधिष्ठाने भूत
प्रानंदोऽनुस्यूतो न स्यात् हि प्राणायानक्रियां कश्चिदपि न कुर्यात् कारणगतं जाड्यं कार्यमपि स्यात् प्राकाशेऽप्रानंदानुबन्धे
तु कारणस्य चैतनत्वात् कार्यमपि चैतन्यवत्स्यादिति श्रुत्यर्थः बृहदारण्यकेऽपि पदार्थगर्गिदिवोपदर्वीक एव व्यापदं
त एव धावा एधि वीरुमेयदूतं च भवन्वभिष्य चेत्यापचरतः प्राकाश एव तरोतं प्रोतं चेति मायाविनि सर्वस्योतत्वप्रोतत्वमुक्त्वा
कस्मिन्नुस्त्रत्वाकाशोऽतोऽप्येतस्योत्तरं एतस्मिन् नक्षत्रेणार्गिः प्राकाशस्योतस्य स्थूलादिलक्षणा स्यात्तरस्याप्रा
काशाधारत्वमुक्तं तस्माद्युक्तं माकाशशरीरेण भगवता कारिणोपाधिनि कृष्टविन्मात्राभिप्रायेण ममात्मा भूतभावनः

५
६७

स्ले क द्यार्थे दृष्टान्तमाह पद्येति यथा लोके आकाशे स्थितो नित्यं सदा वायुः सर्वत्र परिमाणतश्च सहान्ततया सर्वाणि भूतानि
 सर्वगते मयि असंश्लेषेणैव स्थितानीत्येवमुपधारयेति प्राञ्चं किंतु ह्येति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं प्रक्षरपरवृत्तेति प्रक्षरसंज्ञः
 शुद्धत्वं पदार्थ एव निरूपाधिकं ब्रह्मेत्युक्तं तत्र निरूपाधिकं ब्रह्मेत्युक्तं कथयेन व्याख्यातं इदानीं तस्याक्षरात्मन जीवेनाभे
 दं सदृष्टं तद्वत्कमादयथेति वायुं सूत्रात्मा वायुर्वैजो त्रुमतस्त्रुमिति सूत्रैः सर्वत्र गतिरिति समष्टिर्लिंगत्वात् तस्य स
 र्वगत्वं महानित्यवाद्यवायुव्यावृत्त्यर्थं स यथा आकाशस्थितः प्रव्याकृताकारे स्वकारणे स्थितः नित्यमिति कालत्रे
 येपितस्याकाशसंबन्धोक्तः सर्वाणि भूतानि उपाधिनिष्कृष्टत्वं पदार्थरूपाचेतनवर्गः बहुत्वं लोकाभिप्रायेण यथा

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्र गमहान् तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्यानीत्युपधारय ६
 सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यांति मामिह कल्पये पुनस्तानि कल्पादौ विस्तृजाम्यहं ७

कार्यं सर्वं उत्पत्ते प्राक्नाशाद्धर्ममध्ये च स्वकारणे एव भेदेन तिष्ठति एवं सर्वेऽपि जीववर्ग उपाद्यन्तेः प्राक्तेनाशाद्
 धर्ममध्ये वा घटाकारेण मटाकारादिव परस्माद्ब्रह्मणः कालत्रयेऽपि नातिरिच्यते इत्यर्थः एतेन जीवब्रह्माभेदकथनेन
 स्वभावो ध्यातुमुच्यते इति यत्प्रागुक्तं ब्रह्मेव जीव इति तद्विरुद्धं ६ नन्वेवं उपाधिरहितेऽप्येव ब्रह्मण्यन्त्येव उपाधेः का
 गतिरित्याशङ्क्याह सर्वेति सर्वाणि भूतानि स्यात्तज्जगत्तन्मशरीरात्मिकात्मिकानि मम जायाविनः प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकां प्र
 परां सूक्ष्मभूमां ध्यात्वा तिकां यांति प्रविशन्ति कदायांति कल्पये पुनश्च तान्येव भूतानि प्रकृतौ सुप्ता विवसंस्कारात्मना
 स्थितानि प्रकृतौ गतानि कल्पादौ विस्तृजामि विविधरूपेण सृजाम्यहं कारणमाभावात् ७ ॥ ॥ ॥

म. भा.
भा. प.
६८

एतदेवाह प्रकृतिमिति स्वीयामविद्यालक्षणं स्वां प्रकृतिं प्रवष्टभ्य प्राश्रित्य तां विना केवलस्य स्रष्टृत्वा संभवात् इमं भूत
ग्रामं पुनः पुनरिदं स्वजामिकिं भूतं प्रकृतेर्वशात् स्वभाववशात् प्रवशं रागद्वेषाद्यधीनं ननु विषमं स्रष्टुं कुर्वतस्त
व वैषम्येनैष्ट एष्यतामन्त आह न चेति तानि विषमस्रष्टृरूपाणि कर्माणि न निवधुंति ते त्रहेतु उदासीनमिति यथा
पुनर्जन्तो न वीजविशेषपुराणं केषुचिद्वेषं वा कृत्वा उदासीनः स न वर्षाति एवं स्वरोपि पुण्यवत्सुरागं पपि सुद्वेषं वा कुर्व
न् जगज्जगत्सृजति तदसाधारण कर्म वा जवशात् तर्हि विभिन्नं फलं प्राप्नुवतीति तेऽश्वरस्य वैषम्यादात्पर्यः ८ ननु

प्रकृतिं स्वां प्रवष्टभ्य विष्टजामि पुनः पुनः भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् न च मां तानि कर्मा
णि निवधुंति धनं जया उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ९ ममाध्यक्षेण प्रकृतिः स्रष्टे स च
एचरं हेतुना तेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तते १० प्रवजानंति मां मूढा मानुषा तनुमाश्रितं परं भा
वमजानंतो मम भूतमहेश्वरं ११

विष्टजामि उदासीनमिति परस्य विरुद्धमुच्यते इत्याशंक्याह मयेति मया कूटस्थेन प्रध्यक्षेण प्रयस्कांतकल्पेन प्रवर्त
केन प्रकृतिः सचराचरं जगत्स्रष्टे इत्यादयति अनेन प्रध्यक्षत्वेनैव हेतुना हे कौंतेय जगद्विपरिवर्तते जन्मादिव स्यासु
भ्रममिति प्रयस्कांतवदहं सुसीदं नश्च स्रष्टुं प्रवर्तकश्च भवामीति भावः तथा च मंत्रवर्णः एको देवः सर्वभूतेषु ग
ढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति एकस्यैव देव
स्य सर्वाध्यक्षत्वं साक्षित्वं च प्रतिपादयति १० एवं भूतं मां संतं मूढाः प्रवजानंति यतो मानुषा तनुं प्राश्रि
त्य मनुष्यदेहेन व्यवहरंतं मम परं प्रकृष्टं भावं त्वेति प्रजानंतः भूतानां महेश्वरं मामवजानंतीति संबंधः ११

शिव.
६८

मदवज्ञानात्तेमोघासाः २ दृष्टेव प्राशाः प्राशिवोयेषांतेमोघाशाः तथा मोघकर्माणाः विस्फलेयोगाः मोघज्ञानानिष्क
सः लज्ञानायतोविचेतनिर्विवेकाः यतोराज्ञसाः प्रासुरीचूरजस्तनः प्रधानांमोहिनीमोहिनीमहकरीप्रकृतिंश्रिताः छिं
धिभिधिपिवष्टादयपरस्वमपहरेत्येवंशोलाकूरकर्माणोभवंतीत्यर्थः तथायेमहात्मानः ७ प्रहृष्टासतेतुर्ह्योप्र
त्यंतविलक्षणमांभजंतियतोदेवीप्रकृतिसत्त्वप्रधानांश्रिताप्रनस्पमनसाऐकाग्रचेतसोकिंगतानुगतिकत
पादनेनवाभजंतिनकिंतहिमांभतादिंसर्वभक्तकारणं प्रवयंमत्वाज्ञात्वाभजंति ७ भजनस्वरूपमाहसततमि

मोघाशामोघकर्माणोमोघज्ञानाविचेतसः राज्ञसा मासुरीचैवप्रकृतिंमाहिनीश्रिताः १२
महात्मानस्तुमांपार्थदेवीप्रकृतिमाश्रिताः भजंत्यनन्यमनसोज्ञात्वाभत्वादिमवयं १३
सततंकर्तयंतोमांपतंतश्च दृढव्रताः नमस्यंतश्चमांभक्त्यानित्ययुक्ताउपासते १४
ज्ञानयज्ञेनचाप्यन्येयजंतोमामुपासते एकत्वेनपृथक्केनवहुधाविश्वतोमुखं १५

तियतंतः इंद्रियोपसंहारंशमदमादिषुप्रयतंतमनाः दृढान्यहंसादनिवृत्तानियेषांते दृढव्रतानमस्यंतश्चमां
हृदयेशयंप्रतिमादिरूपंवाभक्त्यानित्ययुक्तानित्यमवहिजासेतउपासते १४ ज्ञानयज्ञेननिर्विकल्पसमाधि
नोपातंजलाएकत्वेन प्रहमेवभगवान्वासुदेवश्रीपतिषदाः पृथक्केन प्रयमीश्वरोममस्वामीतिवुध्वाप्रा
कृताः ७ अन्येपुनर्वहुधावहुप्रकारंविश्वतोमुखं सर्वर्धिरैः यत्किंचित् दृष्टंतद्गवन्स्वरूपमेवयच्छुतंतन्ना
मेवयदतंभुक्तंवाततदर्पितमेवेत्येवंविश्वतोमुखं यथास्यातेयामांउपासते १५

म. भा.
भा. टी.
६५

न

इदमेवोपासनं विवर्णेति अहमिति कृतः संकल्पो देवता धारो रूपः यज्ञः श्रौतस्मार्तश्च यज्ञः देवतो देन द्रव्यत्वा
गोः स्वधा पितृणां मंत्रं श्रौषधं मनुष्याणां मंत्रं मंत्रोयेन दायते सः प्राज्यं हविः अग्निरुतं प्रक्षेप क्रिया इदं सर्वं यस्मा
दहमेवा तस्तेषां विश्वतो मुखं उपासनं युक्तं तत्र मित्यर्थः १६ धाता कर्म फलानां कर्ता वेद्यं वेदितव्यं ब्रह्म पवित्रं
पावनं तपः प्रादिकं ७ गतिर्मुक्तं प्राप्य स्थानं भर्तृ कर्म फलदानेन नयोषिकः प्रभुः अंतर्यामी साक्षी कृता कृता वेत्ता
कः निवसंत्यस्मिन्निति निवासः आश्रयो यजमानादिः शरणं रक्षकः सहज उपकारं अनपेक्ष उपकर्ता प्रभवः

अहं कृतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधं मंत्रोहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतं १७ पितरहमस्य
जगतो माता धाता पितामहः वेद्यं पवित्रमोंकारस्य कसामयजुरेव च १८ गतिर्भर्ता प्रभुं सा
क्षी निवासः शरणं सुहृत् प्रभवः प्रलयस्थानं निधानं बीजमव्ययं १९ तपाम्यहमहं व
र्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन २० ॥ ॥ ॥

त्यति स्थानं प्रलयस्थानं स्थितिस्थानं निधानं कर्मफलसमर्पणस्थानं कालांतरे फलप्रसवार्थं
बीजं प्ररोह कारणं प्ररोह धर्मिणं प्रव्ययं यावत् संसारभावित्वात् १९ अहं तपामि आदित्यो भूत्वा अहं
वर्षं वृष्टिः तां निगृह्णामि प्रष्टुं सुमासेषु कैश्चिदिति अमृतं जीवनं मृत्युर्मरणं अमृतं देवानं वाससा
धुप्रसते असाधु एतत्सर्वं अहमेव अतस्तेषां विश्वतो मुखं मम भजनं कुर्वतां सर्वरूपेणाहं अनुभा
वं अनुग्रहं करोमीति भावः २०

शिव
६५

ये पुन युक्तेषु प्रत्यतमे वापि त्वो न भजंते ते केवलं कर्मटः कां गतिं प्राप्नुवंतीति मृग्यै विद्या इति तिस्रः रूपानुः सा
 मरूपाः विद्या येषां ते त्रिविद्याः त एव त्रिविद्याः सोमपाः सोमपापिनो यज्ञैर्मर्गैर्मोक्षं वा स्वर्गं फलं प्रार्थयन्ति दिवा
 न प्राकृतान् संकल्प्य भोजनं नानुदः खासं भिन्नान् २० त्रयो वेदा त्रयो तस्या मुक्तं धर्मं त्रयो धर्मं काम कामा विष काम
 काः गता गतं लभन्ते तथा च प्रकृतिः अर्वा घृते अदृष्टा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तं मयं ये युक्ते कर्म येन धृष्टो भिनन्दति मृ
 दान् मृत्युं ते पुनरेवापयन्तीति प्रष्टा दश षोडश सत्त्वित्तः यजमानः पत्नी चेति २१ एवं कर्मिणो हतिं फलं चो
 क्ता यजन्ते भक्तानामपि मद्रजने नैव सर्वसिद्धिरित्याह अत न्या इति नास्ति प्रत्य उपास्यो येषां प्रहमेव भगवान्
 त्रैविद्यामां सोमपास्तपापायसे रश्मिस्वर्गं प्रार्थयन्ते ते पुण्यमासाद्य स्वर्गं लोकं कमश्नन्ति दिवान् दि
 विदेव भोगान् २२ ते तं भुक्ता स्वर्गलोकं विशालं सीतोपुण्यमर्त्यलोकं वैशन्ति एवं त्रयो धर्मं नु प्रपन्नान्
 ता गतं काम कामा लभन्ते २३ प्रन्याश्चिंतयन्ते मां ये जना पर्युपासते तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं
 हा म्यहं येन न्यदेवता भक्ता यजन्ते अक्षयान्विताः तेऽपि मामेव कौन्तेय मजं त्यविधि पूर्वकं २३

वासुदेव इति श्रुतेन वित्तयंत इत्यर्थः ये जना पर्युपासते परितः सा कल्पेन कास्तेना दैतदृष्ट्यर्थः उपासते ते
 यां नित्याभियुक्तानां सतताभियोगिनां योगः अप्राप्तस्य प्रज्ञादेर्योगभूमिकाया वा प्रापणं ते मस्तस्येव प्राप्ति
 संस्तु एतत् द्वयं प्रहमेव वहामि निर्वहामि तेन्ना धर्मं वा योगिभूमिष्वर्ध्वं भूमिना भार्यं वा चिन्तान
 कर्तव्येत्यर्थः प्रन्याश्चिंतयन्ते मां ये जना मद्रभिन्नत्वात् सर्वं सेत्स्यतीति तात्पर्यं तद्यच्चोक्तं ज्ञानीत्वा ते मेव मे
 मम इति अविधि पूर्वकं विधिरभेदवुद्धिस्तद्वा दित्यादविधि पूर्वकत्वं तदयं यजनस्य २३ ॥ ॥

स. भा.

भा. टी.

७०

हीयतः सर्वयज्ञामहमेव सर्वदेवतारूपेण भोक्ता प्रभुः फलदाता च एवं सति ते मां प्रत्याभिन्नेन तत्त्वेन याचार्थेन
न जानन्ति अतश्च्यवंति ज्ञाननिष्ठमलबन्धासंसारगते पतन्ति २४ सर्वभक्ताय ध्याय्य भजने प्रभुं वेति स्वारज्यसां
निधमित्याह्वयन्तीति भूतार्थमित्यायेषां ते भूते ज्ञा २५ सद्रक्तिसती सुक्रमारा देवतांतरभक्तिस्तु बहुवित्त
व्ययापासमाध्येता शयेनाह पत्रमिति भाक्तिरेव केवलं ममापेक्षितानान्यादि निभावः भक्त्युपपत्तं भक्त्या स
मर्पितं २६ अतः सर्वमदर्पणं कुर्वीत्याह यत्करोषि गमनादिकं तद्गवत एव प्रदत्तं दत्तं दिकं करोमीति

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवंति ते २४ वांति देवदेवा देवा
नपितृभ्यां निपितृवृताः भूतानि यांति भूते ज्ञायांति मया जिनोपि मां २५ पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भ
क्ता प्रयच्छति तद्गच्छं भक्त्युपपत्तं ममामिप्रयतात्मनः २६ यत्करोषि यदश्नासि यदुहोषितं दासि
यत् पत्रं पत्रं पस्पसि को ते यत्तत्कुरुष्व मदर्पणं २७ शुभाशुभफलैरेवं मोक्षसे कर्मबन्धनेः संन्यास
योगमुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि २८

मत्प्राप्त्यर्थमेव तदर्पणं कुर्वीति एवं वचनादिष्वपि नाम कीर्तनादि दृष्ट्या उच्यते २२ एवं कुर्वतः फल
माह शुभाशुभेति शुभाशुभफलैः इष्टनिष्टफलैः कर्मस्यैव बन्धनेन एवं कुर्वन् त्वं मोक्षसे भगवदर्पण
बुद्ध्या यत्किंचिदकर्म कुर्वतः कर्मलेपो नास्तीत्यर्थः अप्रपमेवोक्तं लक्षणः कर्मफलसंन्यासयोगरूपः
तत्र युक्तात्मा समाहितचित्तः स न विमुक्तः कर्मबन्धने विमुक्तः सन्मां
सर्वेषां प्रत्यात्मानं उपैष्यसि २८

७०

यतो भक्तानेवानुग्रहातिनेतरानित्यतो रागद्वेषवात्मगवर्त्यतस्माह समो ह मिति यथा गिरा गादिभ्योऽपि समीप
 स्यात्तामेव शीतं न शयति न दूरस्यानांतद्वत् सर्वत्र समोऽप्यहंशरणो ~~न~~ तां नामेव बंधनाशयामिनात्येषामित्य
 र्थाः प्रतो नममरागो द्वेषो वेति भावः मयिते ते हं वर्ते प्र भक्तचित्तानां रागाद्याकांतत्वेन तत्र मम विशेषतो मि
 व्यक्तिर्न स्तीति भावः भक्तेर्न हात्ममाह अपि चेदिति प्रत्यंतपिष्टोपि मां पद्यन न्यवेता स न भजते तथा पि
 ससाधुरेव संतव्यो हियतः सम्यगवसितः सम्यगवसितः ३ सम्यगवसितत्वादेव सिंप्रसीधं धर्मात्मा भवति प्रांति

समो हं सर्वभूतेषु न मे द्वेषोऽस्ति न प्रियः ये भजंति तमां भक्त्वा मयिते ते षु चाप्यहं २५ अपि चेत्सुद
 राचरो भजते मामनन्यभाक् साधुरेव संतव्यः सम्यगवसितो हि सः ३ सिंप्रभ भवति धर्मात्मा
 प्राप्नोति निगच्छति कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ३१ पां हि पार्थ व्यपाश्रित्य ये पित्सुः
 पापयो नयः स्त्रियो वैश्यास्तथा मूढास्तेऽपि पांति परां गतिं ३२ किंपुनर्ब्रह्मण्यप्यभक्तो राज
 र्थयस्तथा प्रनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व मां ३३

च प्राप्नोति निगच्छति प्राप्नोति हे कौंतेय त्वमेव मदाशया प्रतिज्ञा कुरु मे मम भगवतो हरेर्भक्तो न नश्यतीति ३२ किं
 ब्रवाणि हे पार्थ हि प्रसिद्धं मां व्यपाश्रित्य ये त्वंतपापयो नयः स्त्रादयस्तेऽपि परां गतिं पांति ३२ ब्राह्मणदयः पुनः
 पुण्याः मराश्रयेण परां गतिं पांतीत्यत्र किंचिन्न प्रतस्त्वं मिमं मृत्युलोकं प्रनित्यं न श्वरं प्रसुखं सुखं तेषां हि
 नंप्राप्य मां परमात्मानं भजस्व लोकं भजतं न भविष्यतीत्यर्थः तथा च प्रकृति इह चेदवेदय सत्यमस्ति न
 चेदवेदमहती विनदिरिति ३३

सभा
महा

७१

वि

भजनप्रकारं दर्शयति मन्मना इति मन्मथेव मनो यस्य न पुत्रादौ समन्मनाः समैव भक्तो न राजा देर्धनाद्यर्थं सम
द्रुतः मघाती मदर्धमेव यजते न स्वर्गाद्यर्थं समघाजो नाहरो भवमा मेव न मस्य कुरुशरणं वृजनत्वन्ना त एव मनेन
प्रकारेण पुत्रायोगं कृत्वा मामेवात्मानं सर्वतरं एष सि प्राप्स्यसि प्रभेदेन घटाकाश इव मरुकाशं यततो मत्प
रायणः प्रहमेव सर्वोपाधिस्तु श्रिदात्मा परं सर्वोत्कृष्टं प्रयत्नप्राप्य यस्य समत्परायणः तथा वक्ष्यते यथा
नद्यास्पदमाना समुद्रस्तं गच्छंति नाम रूपे विहाय तथा धाना मरुपादिभुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दि
व्यमिति ३४ इति श्रीभारतभावदीपे भीष्मपर्वणि भगवद्गीतास्तनवे मोक्षध्यायः ६ सप्तमोऽध्यायः
व्याख्ये निरूपितः तदुपासनाचक्रमुक्तिरित्यष्टमे प्रोक्तं नवमे तत्पदलेखाय उक्तं तात्प्राप्तावेव विषय

मन्मना भवमद्रुतो मघाजो मानमस्य कुरु मामेवैष्यसि पुत्रैवमात्मानं मत्परायणः ३४ इति श्रीभग
वद्गीतास्तनवे निषात्सु वलविधायो योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगृह्ययोगो नाम
नवमोऽध्यायः श्रीभगवानुवाच भूय एवमहाबाहो शृणु परमं वचः यत्ते हंप्रापमाणाय वक्ष्यामि हितका

तोमुखं सर्वत्र भगवद्भजनमुक्तं तद्गदघेय कलुषितमनसामशक्यमिति मत्त्वानो भगवान् तत्सिद्धये
स्वविभक्ताः केषुचिदेव परार्थेषु भगवद्बुद्धि विधानार्थीतावदुपदिशति दशमे तत्फलभूत विश्वतोमुखस्योपास
नं तेन च विश्वरूपदर्शनमेकादशेऽयुनस्तत्पदलेखे तस्या व्यक्तस्योपासनं तदुपासकलक्षणं निचोत्का उपा
सनाकांडंतत्पदार्थशोधनार्थं समापयिष्यति तत्र वात्सल्यात्स्वपमेव श्रीभगवानुवाच भूय एवेति हे
महाबाहो भूयः प्रागुक्तं मयि पुनर्मप्यं निरतिशयवस्तु न प्रकाशकं वचः शृणु प्रापमाणाय प्रम

सिद्धिमनुभवते वक्ष्यामि हितका मय्या तव
तत्पदार्थशोधनार्थं समापयिष्यति तत्र वात्सल्यात्स्वपमेव श्रीभगवानुवाच भूय एवेति हे
महाबाहो भूयः प्रागुक्तं मयि पुनर्मप्यं निरतिशयवस्तु न प्रकाशकं वचः शृणु प्रापमाणाय प्रम

उत्तमत्वाच्चमत्स्वरूपस्याहंत्वाव्रवीमीत्याह न मे इति प्रभवं प्रकृष्टभावं संप्रत्ययं विद्यदादि स्मृष्टि सामर्थ्येन विदुः तत्र
हेतुः अहमिति प्रपञ्चभावो देहोत्पत्त्यनंतरं हि देवानां वद्व्यादिलाभः न चार्वाचीने शच बुद्ध्यादिभिः स्वात्मनि प्राक्का
लीनमर्थपरिच्छेदं शक्यत इति यदर्थः स्वप्ना २ कस्तर्हि त्वो वेत्तीत्यत आह य इति यः असंमूढः समावेति स ए
व सत्यं गच्छेत् मुच्यत इति संबन्धः ज्ञा ज्ञा ज्ञा योर्वुद्ध्यात्मनो रेकी भावेन प्रत्योन्या ध्यासत्तद्वेत्त एव न मूढः संमू
ढः स्तद्विपरीतो असंमूढः तत्त्वज्ञानेन बाधिता ध्यासः स एवात्मवित्त्वात् इतरस्य जनमनुभवन्मां प्रत्यगात्मा

न मे विदुः सुगणः प्रभवं न महर्षयः अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः २ यो मामजम
नादिं च वेति लोकमहेश्वरं असंमूढः समर्प्येषु सर्वपापे प्रमुच्यते ३ बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः
समा सत्यं दमः शमः सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाभयमेव च ४

नं लोकमहेश्वरं पुनादिकारणं तत्प्रभृत्यं प्रत एव प्रजातं वेति सः सर्वो कृते कृत्यमाणे वीपापैः प्रमुच्यते
मर्त्येषु मध्ये ३ मम महेश्वरत्वादेव मत्त्वो बुद्ध्या दयो भवन्तीत्याह बुद्धिरिति बुद्धिः प्रत करणस्य स स्मार्थ
ववोधने सामर्थ्यज्ञाने आत्मानात्मादिपदार्थाववोधः असंमोहः प्रत्युत्पन्नेषु बोधवेषु प्रव्याकुलतया वि
विक पूर्वका प्रतिः समा आकुष्टस्य ताडितस्य वा प्रविकृतचित्ततात्तस्य प्रमाणेनावगतस्यार्थस्य पथार्थ
त्वेन भोषणं दमो बाधो दियनियमः शमो मनो निग्रहस्तु खं आह दः दुःखं तापो भवरूपतिः भावः
सत्ता प्रभावस्तद्विपर्ययो भयं चाभयमेव च तद्विपरीतं ४

म.भा.
३१.

अहिंसाप्रणिनामसंपाडासमतामित्रामित्रादौसमचित्ततातुष्टिः संतोषः लब्धेपर्याप्तबुद्धिः तप इन्द्रियसंयमपूर्व
कंशरीरपीडनं शनं यथाशक्तिसंविभागः यशोधर्मनिमित्ताकीर्तिः एते बुध्यादयो विंशतिर्भावास्त एव प्राणि
नां भवंति पृथग्विधाः प्रत्येकं नानाप्रकारातत उत्तमगुणलाभायाहमेव त्वया शरीराकरणीय इति भावः ५ एत
देवशिष्टाचारप्रदर्शनेन दृढयति महर्षय इति सप्तभृगुवादे चत्वारः सनकादयश्च पूर्वप्रसिद्धा महर्षय इति य
सर्वतथामनवश्चतुर्दशप्रसिद्धा ते सर्वमानसः हिरण्यगर्भरूपस्य मम मनस एवोद्भूताः प्रयोनिजा जाताः

अहिंसासमतातुष्टिस्तपोदानं यशोयशः भवंति भावाभूतानां प्रत एव पृथग्विधाः ५ महर्षयः
सप्तपूर्वचत्वारो मनवस्तथा मद्रा वामानसा जाता येषां लोक इमां प्रजा ६ एतां विभक्तिं यो गंच
मम यो वेति तत्त्वतः सो विकल्पेन योजेन युज्यते नात्र संशयः ७

प्रजाश्चाश्मा चतुर्विधः अयं लोकश्च तदाधारभूतः तदुभयं येषां यत्संबंधियेषां संततिरित्यर्थः यद्यप्येषा
मिति षष्ठा पंचम्यर्थे येभ्य इमां प्रजाश्च अयं लोकं च जात इत्यर्थः तेषामद्रा वामानसां भावो मनो येषां ते प्रसिद्ध
मादृशानां यो ते तस्त्वमपि मामुयाश्च येति भावः ६ उपास्त्वावधिकारिणमाह एतामिति एतां ब्रह्मणा
विभक्तिं यो गंच विश्वतो मुखं भगवति मनः समाधानं यस्तत्त्वतो वेति सम्यगनुष्ठानं वसमर्थो भव
तिसः अविकल्पेन षष्ठाध्यायोक्तेन मद्दिषयेन ध्यानेन युज्यते तश्च कृत्य कृत्यो भवति नात्र संशय इति प्रवृत्त्यतिश
यार्थं यथा गुच्यते भगवद्ब्रह्मसि संशया संभवात् ७

शिव
३१

उपासनास्वरूपमाह द्वाभ्यां प्रहमिति बुधाः मां प्रत्यगात्मानं इति भजंते इति अयं प्रहमेव सर्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिः
मत्तः मदनुग्रहं प्राप्यैव सर्वे बुधादिकं स्वस्वकार्या यप्रवर्तते अहमेव जगतः कर्ता तर्पामीति वे अहं ग्रहेणात्मानं
उपासीतेती भावः भावसमन्विता भावना युक्तः एतच्चोत्तरार्थः ८ एवं ध्याने भावना प्रकारमुक्त्वा व्युत्थानमाह मच्चि
ता इति अहमेव चित्ते येषां ते मच्चिताः तथा हमेव गतो विद्यमानो येषु ते मद्गतास्तथा विधा प्राणा इन्द्रियाणि येषां

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते इति मत्त्वा भजंते मां बुधा भावसमन्विताः ८ मच्चिता मद्ग
तप्राणा बोधयंतः परस्परं कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यन्ति चरन्ति च ९ तेषां सतततयुक्ता
नां भजतां प्रीतिर्यत्कं ददामि बुद्धियोगं तं धेनवामुपयांति ते १०

ते मद्गतप्राणाः चित्ते नेंद्रियैर्वा गृह्यन्ते तत्सर्वं प्रत्यगात्मा वासुदेव इति भावयंत इत्यर्थः अहमेवार्थं परस्परं बोध
यंतः श्रुतियुक्तिप्रदर्शनेन समानां समुदाये ज्ञापयंतः कथयंतश्च शिष्याभ्युत्थितुष्यन्ति ते नैव ज्ञाने नैव ननु
मिष्टान्नादिना रमन्ति च तत्रैव ननु स्मृदावित्पर्थः ९ उपासनायाः फलमाह तेषां मिति सतततयुक्ता नानित्ये
साहवतं प्रीतिः प्रेमा तत्पूर्वकं भजतां सेवमानानां तेभ्यो ददामि बुद्धियोगं ज्ञानरूपसमाधिं ज्ञानरूपमि
त्यर्थः तां ददामि नियेन ययानिष्ठया ते मामुपायांति समुद्रमिव नद्यो भेदेन प्रविशन्ति १०

किंच ते यो भक्तानामुपर्यनुकंपार्थनस्वप्रयोजनसिद्ध्यर्थं राजवत्बुद्धिप्रदानेन प्रज्ञानं ॥ अविवेकादुत्थितं मिथ्याप्रत्यक्षं
 पल्लवं मोहांधकारं तमोनामकं सर्वानर्थनिधानं मूलज्ञानोन्मेषेनाशयामि ॥ आत्मभावस्य ॥ आत्मनोभावोतः कर
 णग्रहंतं तस्येन ज्ञानरूपेण भासता प्रवर्तते ॥ प्रयंभावः तत्त्वमसीति वाक्यब्रह्माकारं तत्करणवृत्तिः स्वात्पतयेष्व
 वलमनेन ध्याना निशमादीनि कर्माणि चापेक्षते यथा दीपं स्वात्पतयेते तत्त्वदीनि उत्पन्ना तु नमो नाशेन स्वविषय
 प्रकाशनार्थं सप्रत्यया वृत्तिर्ज्ञानं प्रसंख्यानं च कर्मभिरूपकारं नापेक्षते न हि ज्ञाने तदाकारप्रत्यया वृत्तिर्वा कर्मपेक्षा

तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानं जेतुमः नाशयाम्यात्मभावस्यो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥ अर्जन
 उवाच परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुं ॥ १२ ॥
 आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥

ज्ञानदार्ढ्यापेक्षते प्रमाणव्याप्तिमात्रसापेक्षत्वात् ज्ञानस्य ये तु उत्पन्नज्ञानानामपि प्रसंख्यानपेक्षां च वदं
 तितेव लोदेव मोक्षस्य कृतकतामनित्यतां च प्रार्थयंत इति दिक् ॥ ११ ॥ एतां विभूतियों चैसा विभूतिज्ञानस्य फले
 दकं कृत्वा तत्सु कः प्रथमं स्तुत्या भगवंतमाजीवयन् ननु उवाच परमिति परं ब्रह्म न त्वपरमुपास्यं तदेव ब्रह्म
 त्वं विभूतिर्दंपदिदमुपासत इति श्रुतेः परं धाम ज्योतिर्न त्वपरं वृत्तिरूपज्ञानतस्य धातुं भीरित्येतत्सर्वमन एवा
 ति श्रुतेर्ब्रह्मरूपत्वात् परमं पवित्रं न तु तीर्थं दिवदपरं भवान् तत्र मानमारुपुरुषमिति सार्धं न पुरुषं देहांतस्य
 शाश्वतं नित्यं दिव्यं दिविहारी काशे ॥ आविर्भूतं ॥ आदिदेवं सत्त्वात्मनोऽप्याद्यं प्रते एव अजं विभुं व्यापकत्वात् परम्
 यय आहुरिति संबंधः ॥ १३ ॥

व्यक्तिप्रभवं १४ हेतुतभावनभूतानांभावक १५ एवंस्तन्नात्मनैवभुस्तिमाहवस्तुमिति १६ कथमिति योऽप्ये
 चयंतद्धनहेयोगिनत्वांकथंचनचक्षुषाविद्यानकथमिति विश्वरूपदर्शनस्य दोलभ्यमनानः कतिपयेष्वेवस्थानेषु
 भगवंतंचित्तयिष्यामि विश्वरूपदर्शने प्रधिकारसिद्ध्यर्थमिच्छाशयेनाह केचित् ७ योगैर्वैश्वरूपं विभूतिं
 ध्यानालंबनं प्रमृज्यते मोक्षस्य साधनं १८ प्रवृत्तं श्रीभगवानुवाच हंत ते हंत इदानीं हमेत्यनमनो वह्न्याः

सर्वमेतदृतं मन्येयमां वदसि केशवः न हिते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवानदानवाः १४ स्वयमेवा
 त्मनात्मानं वेत्येत्वं पुरुषोत्तमः भूतभावनभूतेशादेव देवजगत्पते १५ वस्तुमहस्यशेषेण
 दिव्याद्यात्मविभूतयः यां विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्व व्याप्यतिष्ठति १६ कथं विद्यामहं यो
 गिंस्त्वां सदा परिचिंतयन् केषु केषु च भावेषु चिंत्योऽसि भगवन्मया १७ विस्तरेण तन्नो यो
 गं विभूतिंच जनार्दन भयः कथयतृप्तिहिष्ट एव तेनास्ति मे मृतं १८ श्रीभगवानुवाच हंत
 ते कथयिष्यामि दिव्याद्यात्मविभूतयः प्राधान्यतः कुरुष्वेष्टं नास्त्यतो विस्तरस्य मे १९ ॥ ॥

पुराणं तेरेषु पित्रेष्टत्वेन प्रसिद्धाः विभूतयस्ताः कथयामीति योजनं प्राधान्यत इति योगोऽकारित्वेन विभू
 तय इह प्राधान्येन योगस्तु संक्षेपेणैवोच्यते तस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः अन्यथा विभूतिंच कथयेति पृष्टे
 विभूतिमात्रं कथनेनानेव हितत्वं भगवतः स्मार्त्तनास्त्यतो विस्तरस्य मे विभूतीनामिति विपरिणामेनानुष
 जनीयं १९

भी. टी.

संक्षेपेण योगमाह प्रहमिति हेगुडा केशहेजित निद्रहेघन केशेति वा प्रहं वासुदेव प्रात्मा प्रतत्प्रात्मा व्यापकः प्रतएव सर्वेषां भूतानां माशयः एकीभावस्यानंतजलानां निवकाशारोजलाशयस्तद्वदहं सर्वभूताशयः स्थितः प्रचलाशयः स्वप्नेशरीरां वा विसर्गलोपो वक्तव्य इति वार्तिकेन पक्षे विसर्गलोपः भाष्ये तु सर्वेषां भूतानां माशयंतर्हृदि स्थित इति व्याख्यातं सर्वभूताशयत्वादेव प्रहं प्रादिः जन्मकारणं मध्यं स्थितिकारणं भूतानां प्रंतः लयस्थानं सर्वमिदं ब्रह्मांडं मय्येवास्तीति भावः २० योगयुक्ता विभूतिराह प्रादित्यानामित्यादिना यो वदध्याय समाप्तिः प्रादित्या

प्रहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः प्रहमादिश्च मध्यं च भूतानां मंत एव च २० प्रादित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् मरीचिर्मरुतो मस्मिन् तत्रा यामहं शशी २१ वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानां मस्मिन् वासवः इंद्रियाणामनश्चास्मि भूतानां मस्मिन् चेतनो २२ रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यचरक्षसां वस्त्राणां पावकश्चास्मि मेरुशिखरिणो महं २३ ॥ ॥ ॥ ॥

तां द्वादशानां मध्ये विष्णुनामा प्रादित्यो हं वामनावतारो वाज्योतिषामग्रादीनां मध्ये रविः अंशुमान् प्रंतं तं प्रतयन् शीलो निधाय मध्याह्ने तीव्रतापवान् रविरहमेवेत्यर्थः मरुतां सप्तसप्तकानां मध्ये मरीचिर्हं नक्षत्राणां तारुणां प्रवृत्तप्रायेण निर्धरणे षष्ठी भूतानां मस्मिन् चेतने त्यादौ संबंधे पिशाशी चंद्रमाः २१ सामवेदो गाने नरमणीयत्वात् प्रवृत्तमन इंद्रियांतरप्रवर्तत्वात् चेतनाधीवृत्तिश्च तदभिव्यक्तिहेत्वत्वात् एते वेदादीनां मध्ये षष्ठः २२ रुद्राणामेकादशानां वस्त्राणां मष्टानां शिखराणिरत्नविशेषास्तद्वतां मध्ये मेरुर्हमाद्रिरहम् २३

शिव
७१

पुरोधसां पुरोहतानां बृहस्पतिं देवराज पुरोहितत्वात् सेनानानां सेनापतीनां स्कंदः कार्तिकेयः सरसां जलाशया-
 नां २४ एकं प्रक्षरं ओंकाराख्यं जपयन्तो हिंसाशून्यत्वात् स्यावराणां स्थितिमतां २५ २६ अमृतोद्भवं प्र-
 मृतमथ नावस नोद्भवो यस्य तं २७ प्रजनोपत्यजनयित्वात् कंदर्पः कामः ननु वयामेयुन रूपः नानाजां

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्विषार्थं बृहस्पतिं सेनानानामहं स्कंदः सरसामसिसागरः २४
 महर्षीणां भृगुरहं शिरामस्येकमक्षरं यज्ञानां जपयन्तोऽस्मि स्यावराणां हिमालयः २५
 अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः २६
 उच्चैः श्रवसमश्नानां विद्विषाममृतोद्भवं एरावतं गजेंद्राणां नराणां च नराधिपं २७
 अप्रापुधानां महं वज्रं धेनूनां मसिकामधुकं प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामसिवासुकिः २८
 अनंतश्चास्मि नागानां वरुणोपादसामहं पितॄणामयमाचास्मियमः संयमतामहं २९
 प्रह्लादश्चास्मि देवानां कालः कलयतामहं मृगाणां च मृगेंद्रो हं वै न ते यश्च पक्षिणः ३०
 पवनः पवतामसिरामः शस्त्रभृतामहं ऊषाणां मकरश्चास्मि श्रोतसामसिजा हवी ३१

सर्पाणां एवांतरभेदानां पादसां जलचराणां संनियमनकर्तॄणां २९ कालयतां गणनं कुर्वतां ३० पवतां पा-
 वपितॄणां वेगवतां वारामोदाश्रयशामादीनां परमेश्वराणामपि विभूतिमध्ये गणनं ध्यानाद्यं ऊषा-
 णां मत्स्यादीनां मकरो जातिभेदः श्रोतसां नदीनां ३१

व्यवसायोनिश्चयउद्योगोवा ३६ वृक्षीनांयादवानांउशनःशुक्रः ३७ दमयतांराजादानांदमनःसाधनंदं
 उहमस्मिजिगीषतांजेतुमिष्टतांजयसाधनंनीतिरस्मिमौनंवाचोनिग्रहः ३८ सर्वभूतानांवीजमित्यने
 नसर्वभूतानिमद्विभूतिरितिदर्शितंतदेवोपपादयतिनतदस्तीतिमयाविनाभूतंकिमपिनास्तिउपादे
 पस्यउपादानमंतरेणस्थित्यसंभवात् ३९ नांतोस्तीतिउद्देशतःएकदेशेनविभूतेर्विस्तरोमयाप्रोक्तः

दूरतंछलयतामस्मितेजस्तेजस्विनामहं जयोस्मिव्यवसायोस्मिसत्त्वंसत्त्ववतामहं ३६ वृक्षीनां
 वासुदेवोस्मिपांडवानांधनंजयः मुनीनामप्यहंयासः कवीनामुशानाकविः ३७ दंडोदमयताम
 स्मिनीतिरस्मिजिगीषतांमौनंचैवास्मिगुह्यानांज्ञानंज्ञानवतामहं ३८ यच्चापिसर्वभूतानांवी
 जंतदहमर्जुन नतदस्तिविनायस्यान्मयाभूतंचराचरं ३९ नांतोस्तिममदिव्यानांविभूतीनां
 परंतप एषतद्देशतःप्रोक्तोविभूतेर्विस्तरोमया ४० यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वंश्रीमदूर्जितमेववा
 ततदेवावगच्छत्वंममतेजोशसंभवं ४१

सर्वभूतानांवाजमहमित्युक्तासर्वस्यतात्म्योक्तेःसर्वस्वविभूतिरित्युक्तमेवतथापितद्गुह्यशक्तंप्रतिप्राहयद्य
 दितियद्यत्सत्त्वंप्राणिविभूतिमंतरेष्वय्युक्तंश्रीलक्ष्मीकृतौशोभावातत्युक्तंकूर्जितंवलाघतिमिणीयंत
 द्रुगवतोशययुक्तंततत्सर्वममतेजसः चिच्छक्तैरंशसंभवंप्रशात्सर्वभूतंत्वमवगच्छजानीहिलोकेयद्य
 तिरमणीयंतद्रुगवतो रूपमितिध्यायेदित्यर्थः ४८

म.भा.
भा. २०

उत्तमाधिकारणमुद्दिष्ट्याह प्रवेति मूढान्प्रतिनदुक्तं त्वं तु एतावदेव विद्वि एकदेशेनाह मिदमवष्टभ्य व्याप्य स्थितो
स्मिदादोस्य भूतानीति श्रुतेः तस्मात्परिच्छिन्नदर्शनं तत्का सर्वत्र ब्रह्म बुद्धिमेव कुर्वित्योशयः इति श्रीभारतभाव
दर्पेभीष्मपर्वणि गीतार्थप्रकाशे दशमोऽध्यायः पूर्वसिन्धुप्रध्याये योगो विभूतिश्च व्याख्यायत्वेन प्रतिज्ञातो
एतां विभूतिं योजं च मम यो वेति तिष्ठामनो योगं विभूतिं च जनार्दन भूयः कथयेते तरेण वक्ष्ये तव्यत्वेन प्रधि
तौ तत्र प्रहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थित इति संक्षेपेण योगो भागवता सर्वभूताधारत्वेन लक्षण उक्तः

प्रथवा बहुनेतेन किं ज्ञानेन तु वर्जुन विष्टभ्याह मिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ४२ इति श्रीभग
वद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम दशमो
ध्यायः १० प्रजुन उवाच मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितं यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहो यं वि
जतो मम १

प्राग्विभूति कथनात् तदंते च विष्टभ्याह मिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति कुस्त्वेन धान्यमिव स येदं जगद्विष्ट
व्यमि सुपन्यास एव स्मारितः तदेव भगवतः सर्वभूताधारत्वं साक्षात्कर्तुं कामेर्जुन उवाच मदनुग्रहाय वेति मयि
प्रनुग्रहो नु कं पाते दर्थं मदनुग्रहाय परमं सद्यः शोकमोहनिवर्तकत्वेन उक्तं कृष्णं गुह्यं गोप्यं प्रध्यात्मसंज्ञितं
प्रात्मानात्मविवेकार्थं शास्त्रं प्रध्यात्मतत्संज्ञितं यत्त्वया वक्तुं प्रशोच्यानन्वशो च इत्यादिना षडाध्यायपर्यंतं त्वं प
दार्थं अद्विप्रधानं नायं हंति न हन्यते इत्यात्मनो कर्तृत्वाभावप्रतिपादिकं तेन मम मोहः प्रविवेको यं विप्रोषेण

मिति नष्टः प्रतपय मे पादः दिवा दिकमार्गः २

शिव
७६

भवेति तथा सप्रमो ध्यायमारभ्य दशमपर्यंतं त्वया भूतानां भवाप्ययावपि उक्तौ ॥ प्रहं सर्वस्य जगतो मतः सर्वप्रवर्तत इ
 तितावपि मया विस्तरसः त्वतः श्रुतौ हे कमलपत्राक्षे ॥ प्रव्ययं महात्म्यमपि न च मातानि कर्माणि लिप्यंतीति विषमसृष्टि
 कर्तुरपि वैषम्ये नैर्घृण्यदौ नास्ति जनितकर्तृरप्यहंकारबंधो नास्ति तेवमादिरूपं तत्पदार्थमुद्धिप्रधानं श्रुतमित्यत
 षंगः २ एवमिति यच्च त्वं विष्टभ्याह मिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति ॥ प्रात्मानं जगदाधारमात्यतदपि इत्यमे
 व नममात्रा संभावनास्ति हे परमेश्वर ते तव रूपं ऐश्वरं ईश्वरस्येदं विश्वात्मकं मायामयमित्यर्थः हे पुरुषोत्तम
 दारादरातीति विश्वरूपं मायामयं वास्तवं तव रूपं मायातीति मित्येवमिति पुरुषोत्तमेति च पदोभ्यां लभ्यते त

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया त्वतः कमलपत्राक्ष महात्म्यमपि चाव्ययं २
 एवमेतद्यथा त्वमात्मानं परमेश्वर दृष्टुमिच्छामि ते रूपं मे श्वरं पुरुषोत्तम ३ स न्य
 सेयदितश्च कं मया दृष्टुमिति प्रभो योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययं ४

याचवक्ष्यति माया द्रव्यामया सृष्ट्या यन्मां पश्यसि नारद सर्वभृगु ऐर्युक्तं नैवं मां ज्ञातुमर्हसि इति उक्तं च शुद्धरूप
 मभिप्रेत्य ॥ प्रव्यक्तो यमचित्को यमिति ३ स न्य स इति हे योगेश्वर योगानां योगिनां मीश्वर जद्रूपं यद्विमया दृष्टं शक्यमि
 ति स न्य सेयद्विमयित दर्शनाधिकारं पश्यसि तर्हि दर्शय तत्र मे मध्यं प्रव्ययं मायामयं प्रात्मानं दर्शय मायामयत्वादेवा
 स्याव्ययत्वं मायायां हि सर्वं सर्वात्मकं सर्वदा स्तीति प्रसिद्धं यद्येकं वसिष्ठेन वर्तमानं तीतं च म निष्ठा तस्य लम एव
 पियथा दूरमदूरं च निमेषः कल्प इत्यपि विद्वान्निस्थितानि त्वे पश्य माया विजृम्भितं न हि मरु मराचि सरसी
 कमराः पुष्पति ॥ प्रतो मायामयत्वादेवास्य ऐश्वरस्य रूपस्याव्ययत्वं ४

ਮੀ. ਜੀ.

एवंप्रार्थितः समगवानुवाच पश्येति शतशः स्यादिति नाना तत्पुलकं नाना वर्णं नि नाना कृती नि च ५ दिव्यानि तावदा
ह पश्येदित्यानि ति प्रदृष्टपूर्वाणि प्रश्नार्थाणि प्रदुतानि चतुर्मुखं पंचमुखं षण्मुखं वादीनि ६ हेतु उ केश जित नि
द्रुम मदे हे एकस्य एकस्मिन्नेवावयवे नखाग्रमात्रे स्थितं कृत्स्नं वर्तमानं जगत्पश्यच्चान्यत् प्रतीतमना मतं विप्र
कृष्टं व्यवहितं स्थूलं सूक्ष्मं वात सर्वं मिह पश्य ७ यत्कृतं मन्यमेयं दित छ कं मया द्रष्टु मिति तत्राह न निति शक्य

श्रीभगवानुवाच पश्यमेवार्थभूपातिशतशोऽसहस्रशः नानाविधानि दिव्यानि ना
नावर्ण कृतीनि च पश्यादित्यात्वसूक्तानखिनोमरुतस्तथा बहून्पद्रुष्वर्वाणि प
श्चाप्स्र्याणि भारत इहेकस्य जगत्कृष्टं पश्याद्यचराचरं मम देहे गुडाकेशे पञ्चात्पद्रु
निष्ठसि ७ ननु मंसक्यसे पद्रुमनेनैव स्वचक्षुषा दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमै
श्वरं ८ संजय उवाच एवमुक्त्वा ततो राजन महो योगेश्वर हरिः दर्शयामास पार्थ यप

सेशक्रोषिपदविकरणव्यत्ययप्रार्थ अनेनप्रकृतेनदिव्यमप्राकृतं ईश्वरं ईश्वरसंबन्धिनं योगं विश्वाश्रयत्वत्त
 क्षणं सामर्थ्यं ८ एवमुक्ता भगवानर्जुनापदिव्यरूपं दर्शितवान् सच दृष्ट्वातिविस्मयाविष्टो भगवंतं
 वित्तापितवानिहीमं वृतांतं एवमुक्तेत्यादिषड्विः श्लोकैर्धृतराष्ट्रं प्रतिसंजय उवाच एवमुक्तेतिततः दिव्यचक्षुः प्रा
 दानं नंतरं राजन हे धृतराष्ट्र महाबाहो योगेश्वरश्चेति विग्रहः महतो योगस्य ईश्वरः परमदिव्य ईश्वरं मायावि संबन्धि
 नतु माया तातं दर्शयांस ९
 मा

३१

۹۹

विभक्तमनकथाप्रपश्यदवदवस्यशरीरपांडवस्तदा
 अपश्यत् एकस्य एकावयवस्य प्रथमार्धः पदभागवतश्च। तु मुखं रूपं चित्तं ते ततश्च वेत्। सिलध्वपदे सति क्रमशस्तदीयाव
 यवान् त्यक्त्वा मुखे स्मितिवापदनखे वा चित्तं धिपतेतत्रापिलध्वपदे तस्मिन् तदपित्पत्काविश्वरूपमरोहति दिव्यं चक्षु
 रपि एवं स्मृता मायादितं मन एव मनोऽस्य दिव्यं चक्षुः स तेन दिव्येन चक्षुः समनसैः तां कामान् पश्यन् रमत इति श्रुते
 कामान् विषयान् न एतान् हृद्कोशाख्यसंगणवृत्तगता निति श्रुतपदयो रर्थः यद्यैकं श्रीभागवते तत्र लध्वपदं चित्तमा
 लब्धे कत्रधारयेत् नान्यानि चिंतयेद्द्रव्यं सुस्मितं भावयेत् मुखं तत्र लध्वपदं चित्तमाहोत्पेकत्रयोन्निधारयेत् ततश्च सत्का
 मदरोहेन किंचिदपि चिंतयेदिति तत्र मूर्ते एकत्र प्रारोहे व्योम्नि कारोमरोहो निर्विकल्पे ब्रह्मण्यारूढ तदिदमुक्तं

देवदेवस्य शरीरे कस्मिं पांडवो पश्यति ॥३॥

१०.२१

हृष्टमरोमाचितगात्रः १४ देवान् आदिसादीन् भूतविशेषाः चतुर्विधा जरायुजादयः तेषां संघान् समूहान् ब्रह्माणं चतुर्मु-
खं शिवां शितारं कवलासनस्थमित्पनेन दूरदर्शनमुक्तं उरुगान् नृपातालस्थान् अनन्तादीन् दिव्यान् कलाशाहो स्थितान्
वासुकिममुखान् एतेन व्यवहितदर्शनमुक्तं १५ अने के प्रनेता वाहवः उदराणि वक्राणि च यस्मिन् तदेने कवाहद
रवक्रनेत्रं सर्वतः चतुर्दिक्षु उपर्यधश्च प्रनेतमपरिच्छिन्नं रूपमस्य तं अनन्तत्वमेवाहनां तमिति दीर्घरज्ज्वदिव

ततः सविस्मया विष्टो हृष्टरोमा धनं जयः प्रणम्य शिरसा देवं कृतांजलिभावतः १४
अर्जुन उवाच पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वे स्तथा भूतविशेषसंघान् ब्रह्माणं शं
कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् १५ अने कवाहद रवक्रनेत्रं पश्या
मित्वा सर्वतो नन्तरूपं नांतं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि श्वे श्वरे विश्वरूपं १६ किं
टनंगदिनं चक्रिणं च तेजो राशिं सर्वतो दीप्तिमन्तं पश्यामि त्वो दुर्निरीक्ष्यं समन्तारात्रा
नलार्कद्युतिमप्रमेयं ७

तवाद्यंतौ देशिकौ नस्तद्व्यर्थः १६ किं शटिगदाचक्रिधारिणं दीप्तिमत्त्वादेव धुर्निरीक्ष्यं द्रष्टुमशक्यं समं
तत् सर्वतो ये दीप्ता अनेला अकीश्वतद्वत् धुतिर्यस्य तं समन्तात् दीप्ता नलार्कद्युतिमित्येकं पदं प्र
तएवाप्रमेयं द्रष्टुमशक्यमपरिच्छेद्यं ७

शिव

२५

म हिरण्यगर्भरूपत्वमुक्तं सनातनस्थिरं ततोऽन्यादिपुरुषो जीवात्मा सोऽपि त्वमेव मे मम मतः ॥

त
ति एवं व्योमेष्वर्यदर्शनात् तमेवै - तिवदन् प्रमेयत्वमेव विवर्णे तित्वमेव परमं प्रत्तरं प्रस्थलादिलक्षणं प्रत्तरं परमं ब्रह्मे
गोपागुक्तं स्फलं ब्रह्म तदेव त्वमेवासि एतेन सगुणरूपस्य निर्गुणरूपं प्रतएव वेदितव्यं वेदांतप्रमाणेन ज्ञातुं यो
जं न तूपासनीयं सगुणं ब्रह्मा पितृत्वमेवैतत्प्राप्तत्वं मत्तेति निधानं लयस्यानं एतेन कारणत्वमुक्तं प्रव्ययः प्रमृतत्वात् तृशा
श्च तस्य वैदिकस्य धर्मस्य गोमेत्यनेन कार्यं ब्रह्मततः १८ देशतः कालतश्चादिमध्यां न हीनत्वात् अनादिमध्यांतं
दीप्तेरुता सोऽवक्त्रेयस्येति भास्वरं दंतत्वं व्ययते स्वते जसा चैतन्यज्योतिषा इदं विश्वं विश्वरूपं तपंतं प्रकाशयंतं अनादि

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोपासनातनत्वं पुरु
षो मतो मे १८ अनादिमध्यांतमनंतवीर्यमनंतबाहुं शशीसूर्यनेत्रं पश्यामित्वांशं प्रहृताशवक्रं
स्वतेजसा विश्वमिदं तपंतं १९ द्यावापृथिव्योरिदं तं रंहिद्यां त्वये केन दिशश्च सवाः
दृष्ट्वा द्रुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रये प्रव्यथितं महात्मन २०

सर्वविशेषणविशिष्टं विश्वं तापकर्माभूतं तापयंतं त्वां परज्योतिरूपं पश्यामि जानामि चित्रपटस्यानापं विश्वरू
पं संस्कारात्मकधीवासनोपेतेयेन ज्योतिषा प्रकाशेन देवत्वमसीति जानामीति भावः १९ एवं स्वयं रूपदर्श
नेन कृतकृत्यो भूत्वा तदुपसंहारमिच्छन् स्तोति द्यावापृथिव्योरिति हे महात्मन हि प्रत्यक्षं त्वया एकेन इदं
द्यावापृथिव्योरंतरं मध्यं सर्वाः दिशश्च व्याप्राः अतस्तवेदं प्रदुतं उग्ररूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रकर्षेण व्यथि
तं अतः परमिदमुपसंहरेत्यभिप्रायः

न.भा.
श्री.द.

प्रमीइतिहियतः प्रमीत्वात्वां प्रसुरसंघाः प्रसुरांशाः दुर्योधनादयः त्वां पतंगाः पावकमिव प्रदष्टप्रोरिताविशंतिम
रुणायेत्यर्थः केचिद्वाताः प्रांजलियोवद्धंजलयो गृह्णन्ति स्तुवंति २१ किंचयेत्तदनुगृहीत्वा रुद्रादयस्तेपिवि
स्मिताः संतः सर्वेत्वां वीर्यं तदुत्पाद रुद्रादित्या इति साध्या विश्वे च देवगणः विशेषैरुद्रादित्यवत् ज्ञेयै उष्मपाः
पितरः गंधर्वाणां यक्षाणां मसुराणां सिद्धानां जातिभेदानां संघास्तं मरुतं एते शेषं स्पष्टं २२ पुनर्लोकाना
मात्मनश्च व्यथामाह रूपमिति महत् आदिमध्यांतहीनं हेमहावाहो ते तव करालं महारूपं दृष्ट्वा लोका व्यथिता

प्रमीहित्वां सुरसंघानि शंति केचिद्वाता प्रांजलियो र्गन्ति स्वस्तीत्युक्ता महर्षी सिद्धसंघास्तु
वंति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः २१ रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वे शिनी मरुतश्चोष्मपाश्च
गंधर्व यक्षा सुरा सिद्धसंघा वीर्यं तेत्वां विस्मिताश्चैव सर्वे २२ रूपं महत् ते बहुवक्त्रनेत्रं महा
वीहो बहुबाहू रूपादं बहुदरं बहुदंष्ट्रा करालं दृष्ट्वा लोका प्रव्यथितास्तथाहं २३ नमः स्पृशं शीर्षं
प्रमने कवर्णं व्याताननं दीपं विशालनेत्रं दृष्ट्वा हित्वां प्रव्यथितां तरात्मा धृतिं न विंदामि शच

स्तथाहं च व्यथत इति योजन २३ करालत्वे प्रपंचनेन व्यथामेवाहनमइति नमः स्पृशं शीर्षं व्यापयुगपलक्षणकः
तेन नमः स्पृशं शीर्षं व्यापयुगपलक्षणकः दीपं अग्निं वज्रं च त्वमानं व्याताननं विस्तरतमुखं दीपं विशालनेत्रं रक्तनेत्रं मिस
रं हि प्रत्यक्षं त्वात्वं दृष्ट्वा प्रव्यथितां तरात्मा प्रकर्षेण व्यथितचित्तः धृतिर्धैर्यं न विंदामि न लभे शर्म शान्तिं
स्वीस्थं च न लभे विस्त्रो व्यापकभयानकं त्वं दशक्रांतं देशं त्यक्त्वा अन्यत्रांतु मशकं त्वदव्यापकत्वादिति भावः

शिव
७२

नि

कालनलः प्रलयाग्निः न तु ल्या प्रसीद प्रसन्नः सुखदो भवेत्यर्थः २५ अमीत्वा विशंतित्यग्निमज्जलोकादयमाकृष्यते ते भीष्मा
दयः उत्तमरोः शिरोभिः प्रयभावः धृतराष्ट्रस्य पुत्रापापिष्णुभगवंतमेव त्रैलोक्यशरं विशंति पापानुरूपं तस्य पापुष्पा
पापानास्यितान् नरकानेव गच्छंति तानि तत्र त्वां विशंतीति वोक्तं भाष्मादयस्तु भक्ताः यतोऽग्निर्वैष्णवावेदाश्च प्रसृतास्तद्
गवतो मुखं प्रविशंतीति वेषम्यगतिस्सूचनार्थं त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रा विशंति भीष्मादयस्ते वक्राणि विशंतीति विभाग

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्टे व कालानलसन्नभानि दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवा
स २५ अमी चेत्वा धृतराष्ट्रस्य पुत्रा सर्वे सहेवावनिपालसंधैः भीष्मद्रोणः सप्तपुत्रस्तथा सोमहास्मदी
येरपि कोधमुखैः २६ वक्राणिते त्वरमाण विशंति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि केचिद्विलग्ना देशानां
तरेषु संदृश्यंते चरिते रूतमार्गैः २७ यथा नदीनां वहवो ववेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति तथा त
वामी नरलोकवीरा विशंति वक्राणि भिविल्लंति २८ यथा प्रदीपं ज्वलनं पतंगा विशंति नाशाय स
मृद्धवेगाः तथैव नाशाय विशंति लोकास्तवापि वक्राणि समृद्धवेगाः २९

दर्शनं युक्तमिति २० दूदमेव शदृष्टं तमाह यथेति तव वक्राणि विशंतीति संबंधः अभिविज्वलंति सर्वतः जाज्व
ल्यमानानि २८ बुद्धिपूर्वकमेव ते त्वद्वक्राणि प्रविशंतीति सदृष्टं तमाह यथा प्रदीपमिति २९

मंभा

भाटी

येवपतंतस्तांस्त्वंकरणावानपिनवारिपितुमिच्छसिचेत्याहलेलिघसेभयोभयोतिशयेनवात्वादयसिकीदृशस्त्वं
समंताज्वलद्भिर्वदनैर्लोकान्समग्रान्ग्रसमानः एवंनिर्घृणस्यापितवते ज्ञोनहायतेप्रत्युतवर्धतेचेत्याहतेजो
भिरितिहेविस्मोव्यायनशीलशमग्रंजगत्तेजोभिरार्यतवउग्राः स्पृष्टुमशक्याः भासः दीपयः तपंतीतियोजना
पदार्थस्पष्टः ३० एवंदीप्ताप्राकुलीभूतोर्जनः भगवान्प्रयमिति विस्मत्वाह आख्याहीति एवमुग्ररूपः क्रूरकर्मा

लेलिघसेग्रसमानः समंताल्लोकान्समग्रान्त्वदनैर्ज्वलद्भिः तेजोभिरार्यजगत्समग्रंभासस्तपो
ग्राप्रतिघंतिविस्मो ३० आख्याहिमेकोभवानुग्ररूपो नमोस्तुतेदेववरप्रसीद विज्ञातुमिच्छामिभवं
तमाद्यंतहिप्रजानामितवप्रवृत्तिं ३१ श्रीभगवानुवाच कालोस्मिलोकक्षयकृतप्रवृद्धोलोकान्सह
तुमिहप्रवृत्तः मृतेपित्वांनभविष्यंतिसर्वेयेवस्थित्वाप्रतिनेकेषुयोधाः ३२ तस्मात्वमुत्तिष्ठयशोलभ
स्वजित्वाशत्रुंभुंक्ष्वराज्यंसमृद्धं मयैवेतेनिहतः पूर्वमेवनिमित्तमात्रंभवसव्यसाचिन् ३३ ॥

भगवान्कोसीत्याख्याहिप्रमुकोस्मातिकययप्रसीदशांतोभवत्वामहंविज्ञातुमिच्छामि यतस्तवप्रवृत्तिंचेशंनजाना
मि एवमर्जुनेनप्रार्थितः श्रीभगवानुवाचकाल इतिइहस्मिन्संग्रामेलोकान्समाहर्तुमक्षितुं प्रवृत्तः प्रवृद्धोमहान्
लोकक्षयकृतकरोनामपरमेश्वरोस्मियस्मादेवंतस्मा स्मृतेपित्वांविनापिसर्वेनभविष्यंतिकेतेसर्वेयेप्रसनी-
केषुसंनिशत्रुसैन्येषुयोधाशराभाष्मादयोऽवस्थितास्ते ३१ तस्मादितियस्मात्त्वांविनाप्येतेमरिष्यंतितस्मा
तत्त्वजतिष्ठयुद्धायशेषंस्पष्टं ३२ ॥

शिवः

मावयिष्टागतेमहान्तः कथं हंतुं शक्या इत्याकुलीभावं मापः इत्यर्थः जेतासिजेय्यासिसपत्नान् शत्रून् ३५ भगवता
 एवमुक्ते सति पश्चात्किं दृश्यमित्यपेक्षायां संजय उवाच ॥ प्रवृत्तां जलित्वादिना चिह्नेन भवद्वाक्योक्तं दिनं किरी ॥ ग
 टिनंत रिव्यंतीति सूचते सगद्गं भय रूषीयावेशेन गद्गदेन कंठा कपनेन सह वर्तत इति सगद्गं यथा भवति त
 द्वा ह उक्तवान् भीतभीतः सन्नाहेति संबंधः ॥ प्रवृत्ता इति पदं घेदे पुनर्जुन उवाचेति पुनरुक्तं स्यात् ॥ प्रतः प्रणम्य
 ॥ प्रजुनवाचेत्येव संबंधः न तु प्रणम्य ॥ प्राहेति कातरि ॥ प्राहेति क्रियायाः गतिर्नैयं क्रिया किंतु ॥ प्रहेति प्रसिध्य

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथा न्यायानपि योधवारान् मया हतान् स्त्वं जहि मावयिष्टा युध्यस्व जेता
 सिरणे सपत्नान् ३५ संजय उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृतां जलिर्वेपमानः किरीटो नम
 स्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ३६ ॥ प्रजुन उवाच ॥ स्याने रूषीकेश तव प्रका
 र्त्वा जगत्प्रहृष्यत्युत्तरज्यते च रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ३७

र्थमवयमित्यदोषः ३५ एकादशभिर्ग्लोकैर्जुन उवाच स्याने इति हे रूषीकेश सर्वेन्द्रियप्रवर्तक ॥ प्रंतर्थाभि
 नृतवप्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यति पतत तत्स्याने इत्यव्ययं युक्तं मित्यर्थे यतव प्रकीर्त्या नाम संकार्त्तनेन जगत् ॥ अनु
 रज्यते तदपि स्याने युक्तं यतव प्रकीर्त्या रक्षांसि भीतानि संति दिशो द्रवन्ति पलायंते तदपि स्याने युक्तं यच्च
 तां सर्वे सिद्धसंघाकपिलादीनां समुदायानमस्यन्ति तदपि स्याने ॥ प्रयं ग्लोकारक्षो धूमं वशास्त्रे प्रसिद्धः
 सवनाष्टाक्षरसुदर्शनास्त्रं मंत्राभ्यां संज्ञेय इति रहस्यं ३६

उतामांसिद्धसंघानमस्यतेयतस्तैपि अहमेवब्रह्मंउशतानिस्तुष्टमर्हतीत्यतःप्राहकस्मादितिहेमहात्मनकस्माद्धेतो
 त्वेत्वंनचमेरन्मपपितुनमेरन्नेवतत्रहेतुः गरीयसेतेपिगुरुवस्त्वमपिगुरुस्तथापित्वंप्रपिशयितोगुरुरसीमर्थः
 कुतोममेवातिशयातेषाममवशमातेपिसत्यसंकल्पादोसति अतश्चाहब्रह्मणोहिरण्यगर्भस्यापिआदिकत्रे
 पितामहायपंचमहाभूतसृष्टिद्वाराब्रह्माणसृज्यतेइत्यर्थः जगद्धापारवर्जंप्रकरणदसंनिहितत्वाच्चेतिन्याये
 ननित्यसिद्धेश्वरस्येतवाज्ञयातेसर्वश्रयभातोभजंतिनतुत्वत्समास्तोअतएवत्वंहेअनंतहेदेवानांईशजगन्निवा

कस्माच्चतेननमेरन्महात्मनगरीयसेब्रह्मणोप्यादिकर्त्रे अनंतदेवेशजगन्निवासत्वमक्षरंसद
 सतत्परंयत ३८ त्वमादिदेवःपुरुषपुराणस्त्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानं वेत्तासिवेद्यंचपरंचधा
 मत्वेपाततंविश्वमनंतरूपः ३८ वायुर्यमोऽग्निर्वरुणःशशांकःप्रजापतिस्त्वंप्रपितामहश्च न
 मोनमस्तोतुसहस्रकृत्वापुनश्चभूयोपिनमोनमस्तो ३९

सजगतामालयभूतत्वंअक्षरंशुद्धंब्रह्मकीदृशंप्रक्षरंयत्सदसतत्परंचसदसतचसदसतीताभ्यांपरंच
 सदसतपरंकार्यकारणंतदुभयातीतंचेतित्रिविधमित्यर्थः ३७ पुनरपिस्तोतित्वमितिआदिदेवोजगतः
 सृष्टत्वात्पुरुषः सर्वशरीरशायीशरीरापुराणः शरीरनाशादिनाप्यविनश्यद् विश्वस्यत्वंपरंनिधानंनि
 धायतोऽस्मिन्नितिलयस्थानंकिंसाख्यानांजडांप्रकृतिंवभयतिवेताज्ञानावेद्यंदृश्यंचत्वमेवपरंचवेतवे
 द्याभ्यामन्यत् धामचैतन्यंत्वयाविश्वंततं व्याप्स्वसत्तास्फुर्तिभ्यांहेअनंतरूपत्रिविधपरिच्छेदप्रत्यक्ष
 स्वरूप ३८ सर्वदेवतात्मत्वेनस्तोतिवापुरितिप्रजापतिरक्षादिचतुर्मुखोवाप्रपितामहः चतुर्मुखे ३९

शिव
८१

हेऽनंतवीर्ययतः सर्वसमाप्नोषि एकोभवानाशमंतातव्याप्नोषिततोहेतोः सर्व इति नवनामपुरस्तात् कर्मणामादौ पृष्टुं
 स्नेहांसमातो सतः मध्ये पिते नमोस्तु ४० एवंस्तुत्वा स्थापराधान् क्षमापयति सखेति अयं मम स्वामि इति मत्वा प्र
 भवं स्वोत्कर्षा विष्करण पूर्वकं यत मया उक्तं हे ह्यस्महेयादवहे सखेति शब्देन पुनः संधिरर्थः कुत उक्तं तव इ

नमः पुरस्तादथ पृष्टुं ते नमोस्तु ते सर्वत एव सर्वं अनंतवीर्यामितविक्रमस्तु सर्वसमाप्नोषि
 ततोसि सर्वः ४० सखेति मत्वा प्रसभं य उक्तं हे ह्यस्महेयादवहे सखेति अजानतामहि
 मानंतवेदं मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ४१ पञ्चावहासार्थमसत्कृतोसि विहारसय्यासनमो
 जनेषु एकोऽथवाप्यच्युततत्समदंतत्सोमयेत्वामहमप्रमेयं ४२ पितास्यलोकस्य चराच
 रस्य त्वमस्य पूज्यः प्रगुर्गरीयान् न त्वत्समोऽस्य भ्यधिके कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रति सप्रभा
 वः ४३

इति एवंविधं महिमानं महात्म्यं अजानता कदाचित् प्रमादात् चित्रविज्ञेपात् कदाचित् प्रणयेन स्नेहेन च ४१ तथा
 पञ्च अवहासार्थं विहारादिषु प्रसत्कृतोसि परिभूतोसि एको वा सखीनां वियोगकाले वा तत्समदंतवाऽस
 त्कृतोसि तत्तत्क्षामयेयतस्त्वं प्रप्रमेयोचित्यस्वभावः करुणाः परः पतः शत्रुभ्योऽपि शिशुपालादिभ्य उन्नमं
 गतिं दत्तवानसीत्यर्थः ४३ अप्रमेयत्वमेवाह पितासातियतस्त्वमस्माकं पितास्य प्रतोऽस्माभिः शिशु
 भिः कृतापराधास्त्वपादंतथा एवेति भावः ४३ ॥ ॥

एतदेवाह तस्मादिति यस्मात्त्वं पितागुरुश्च तस्मात्कायं शरीरं प्रलिधाय भूमौ धृत्वा दंडवत्प्रणत्वा प्रसादये
 ईदं स्तुत्यं स्पष्टमभ्यर्त्त ४४ एवं स्तुत्वा स्वेष्टं पार्थयते प्रदृष्टपूर्वमिति हे देव कदाचिदपि पूर्व न दृष्टं तादृशं प्रद
 दृष्टपूर्वं तव रूपं दृष्ट्वा दृष्टित उत्फुलोस्मितया विकराल रूप दर्शनं तेन भयेन च मे मम मनः प्रव्यथितं अतस्तदेव
 धारणा विषयं भूतं रूपं मे मर्त्यं दशय ४५ तदेव रूपमाह किरीटिनमिति एतेन अर्जुनस्य चक्रगदाकिराटो

तस्मात्प्रणम्य प्रलिधाय कायं प्रसादयेत्त्वामहमौशमाज्यं पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रिया
 या हसि देव सोढुं प्रदृष्टपूर्वं हृषितो स्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे तदेव मे दर्शय देव रूपे
 प्रसीद देवेश जगन्निवास ४५ किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिष्टमिष्टां दृष्टुमहं तद्यैव ते नैव
 रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विमूर्ते ४६ श्रीभगवानुवाच मया प्रसन्नेन तवार्जुने दं रूपं प
 रं दर्शितमात्मयोगात् तेजोमयं विश्वमनंतमाद्यं यन्मे स्वदन्येन न दृष्टपूर्वं ४७ ॥ ॥ ॥

पेतं चतुर्भुजं भगवतो रूपं धारणा विषय दर्शितं हे सहस्रबाहो विश्वमूर्ते सहस्रबाहुत्वादिकं उपसंह
 त्य ते नैव रूपेण भव प्रकटो भव ४६ एवमर्जुनेन प्रार्थितस्सन् श्रीभगवानुवाच मयेति त्रिभिः हे अर्जु
 न प्रसन्नेन मया तव तुभ्यं इदं परं रूपं दर्शितं आत्मयोगात् स्वसामर्थ्यात् करुणया न तु तव तद्दर्शने धि कारोस्ति
 तथा च प्रागुक्तं कर्मण्येवाधिकारस्तस्मात्तेजोमयं दिव्यं विश्वं विश्वात्मकं आद्यं अनादि अनेन तं च यदयं ते दर्शितं

४७

शिव
 ८२

योगेककारणं यतत्किमिहानंदः प्रायमित्याह न वेदेति वेदानां यज्ञानां च प्रथमनैरधिगमैः न च दानैः न च क्रियाभिः स्मृत्युक्ताभिरासृतादिभिर्विष्णोरामादिभिः तपोभिः कष्टं चाद्रायणाद्यैर्न लोके एवं रूपो हृदं न शक्यः शौरत्वाभावश्चार्थः न त्वदन्येन कुरूपवीर ४८ इदं मम दुर्लभ दर्शनं रूपं दृष्ट्वापि चेद्यथ सेतुर्हि उपसंहरामीदमित्याशयेनाह माते इति मम इदं दृष्टकघोरं रूपं दृष्ट्वा ते तव व्यथामाभूदिति शेषः विमूढभावो मोहश्च ते माभू

न वेदयज्ञाध्ययनेर्न दानेर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुगैः एवं रूपः शक्यः प्रहं न लोके दृष्टुं त्वदन्येन कुरूपवीर ४८ माते व्यथामाच विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृशमेवं व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वत्तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ४९ संजय उवाच इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्ता स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः श्वासासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ५० अर्जुन उवाच दृष्ट्वा दं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन इदानीमस्मि संवृतः सुचेताः प्रकृतिंगतः ५१

तव व्यपेतभीः निर्भयः प्रीतमनाश्च पुनस्त्वत्तदेव यत्त्वया दृष्टुं प्रार्थितं मे ममेदं प्रपश्य ४९ संजय उवाच इति वासुदेवो अर्जुनं प्रतिष्ठति पूर्वोक्तं रात्या उक्ता यथा पूर्वमासीत् तथा स्वकं मानुषं रूपं भूयः पुनः दर्शयामास यदर्जुनेन प्रार्थितं चतुर्भुजं द्यारण विषयं रूपं तदपि तिरोधदे इत्यर्थः तथामहा व्यापकोपि सन् सौम्यवपुर्नुरूपं देहो भूत्वा भातं एनं श्वासासयामास च ५० ततो निर्भयः सन्नर्जुन उवाच दृष्ट्वा तिसचेताः अव्याकुलः प्रकृतिंगतः स्वास्थ्यं प्राप्तः संवृतो जातोऽस्मि ५१

मा. भा.
भा. टी.

अस्य विश्वरूपदर्शनस्य दोर्लभ्यं दर्शयन् श्रीभगवानुवाच सुदर्शमिति दर्शनकांक्षिणः दर्शनं काक्षते एव न तुल्यं
भ्यते ५२ नाहमिति न वेदयसाध्ययनो रित्यनेनोक्त एवार्थः पुनरुच्यते विश्वरूपदर्शनस्यातिदोर्लभ्यस्त्वनया
इति स्पष्टार्थश्लोकः ५३ कथं तर्हि द्रष्टुं शक्यः त्वमतप्राह भक्तेति भक्त्या आराधनेन अनन्यथा प्रवृत्तिविरतया
त्वं उपेत्यर्थः अहं एवं विधौ ज्ञातुं शक्यः त्वंपदार्थशोधकशास्त्रतः द्रष्टुं ध्यानतानत्वेन यायात्मेन प्रवेष्टुं शक्यः
तत्त्वमसि वाक्यार्थजज्ञानतः हे परं प्रज्ञानशत्रुं तापयतीति परंतपः ४५ शास्त्रसर्वस्वसंगृह्णाति मत्कर्मकदि

श्रीभगवानुवाच सुदर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम देवाः प्रपश्यन्त्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः ५२
नाहं वेदेन तपसानदानेन न चेत्पया शक्य एवं विधौ द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा भक्त्या त्वनन्यथा शक्य
अहमेवं विधौ ज्ञानं ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप मत्कर्मकमत्परमो मद्रक्तः संगवर्जितः मि
र्वैरः सर्वभूतेषु यः समा मेति पांडवः ५५ इति श्रीभगवद्गीतास्य निषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे।
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शननाम एकादशोऽध्यायः ॥

तिमदर्थमेव कर्मणिकरोतीति मत्कर्मकत्प्रहमेव परमो निष्कलः प्राप्नोयस्येति समत्परः एतेन कृत्स्नः कर्म
योगो ध्यानयोगश्च त्वंपदार्थशोधक उक्तः मम भक्ति आराधनकृदिति उपासनाकांक्षार्थसंग्रहः संगवर्जित इ
त्यनेन एकांते भगवद्धाननिष्ठ इत्युक्तं निर्वैर इति विश्वं भगदात्मना यशेदित्युक्तं अन्यथा भेदवुद्धवतो निर्वैर
त्वा संभवात् एवं भूतो यः समां तत्पदलस्यार्थभूतमखंडानंदैकधनं एति प्राप्नोति प्रत्यगभेदेनैकधनं एति प्राप्नोति प्र
त्यगभेदेन हे पांडव विश्ववृक्षवंशज त्वमेवैतत् ज्ञातुं शक्नोषी भावः ५५ इति नैलकंठीये भारतमावदीपे भाष्यपर्वणि

प्रपश्यन्त्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः ५२

सप्तसमारभ्येतावतागुंयेनतत्पदवाच्यार्थेतिरूपतइदानीतत्पदार्थशोधनमुपासनाकांउंचसमापयिष्यन्निहा
 र्थतःपाधान्येनतत्पदलक्ष्यार्थतद्विदालक्षणाचिप्रदश्यतेशदितस्तुलौकिकबुद्ध्यनुसारेणतत्पदवाच्यस्य
 कोपासनादिकंप्रपंचतेतत्रपूर्वाध्यापानेनतत्कर्मकृतमत्परमइत्यादिनास्वभजनसुक्तंतत्रमच्छुकार्यः। किंस
 गुणमुतनिर्गुणंब्रह्मउभयत्रापिप्रसिद्धस्यपूर्वयोगदर्शनात्संधिहानः पृच्छति एवमिति एवमित्यवबहि
 तंमत्कर्मकृदित्यानाउक्तंप्रकारंपरामृशतिअनेनंप्रकारेणयेसततंयुक्तानित्यंसमाहितचिताः भक्ताः स।

अर्जुनउवाच एवंसततयुक्तायेभक्तास्त्वांपर्युपासते येचाप्यत्तरमव्यक्तंतेषांकेयोगवित्तमा १ श्रीभ
 वानुवाच मय्यावेश्यमनोयेमांनित्ययुक्ताउपासते श्रद्धयापरयोपेतास्तेमेपुस्ततमामताः २

नि

गुणवेदिनस्त्वांपर्युपासतेयेचापि अक्षरंअस्थूलादिलक्षणांबुद्ध्याद्यगोचरंउपासतेतेषांमध्येयोगवित्तमाः केक
 तइत्यर्थः १ गुणस्पदः प्रापत्वोक्तैवश्रेष्ठत्वंसच्चयनसगुणप्राप्तिरूपंचशब्दतोदर्शयन्श्रीभगवानुवाच
 मयातिमयिसगुणेब्रह्मणिमनःप्रविश्यप्रवेशयेमांनित्ययुक्ताः सदायुक्ताः मांपरमेश्वरमुपासतेचित्तं
 तिश्चद्वयाभ्यास्तिकबुद्ध्यापरयासात्विक्याअवश्यंपरमात्मायमागधितंस्तानिष्यति। तेवनिश्चयरूप
 याश्चद्वयाउपेतातेमेममजानीत्वात्मेवमेमतमितिज्ञानिनमात्मत्वेनैवपश्यतेमूर्खेवैवपिकारुणपा
 त्यहपातावेतुः सर्वज्ञस्ययुक्ततमामताः २

र

एवमुपासकान्स्तुत्वा प्रवक्तुं विदं जानिनां दौर्लभं श्लोकत्रयेण ह्येतत्तु शब्दः सगुणश्चैलक्षणाद्यर्थः अक्षरं एतद्वेत
 दक्षरं गार्गि ब्रह्मण्यप्रभिवदंत्यस्यूलमन एव ह्रस्वमदीर्घमित्यादिश्रुत्या सर्वधर्मशून्यं निरूपितं अतएवानिर्देश्यं
 निर्देश्यु मशकं वाचा प्रवक्तुं च वाचा मगौ चरत्वा तवुद्धेरप्यविषय इत्यर्थं तथा च श्रुतियतो वाचो निवर्तते अप्राप्यमः
 न सा सहेति ब्रह्मणो वाङ्मनसा तीतत्वं दर्शयति पर्युपासते इति सर्वप्रकारेणोपासते उपासनमिह प्रनात्मनो
 दर्शनमेव यथा क्तं प्रनात्मदर्शने नैव परात्मानमुपास्महे इति ननु तद्धैवं वैधस्य शून्यकल्पस्य सत्त्वे किं मानमत
 आह सर्वत्रगमिति सत्ता रूपेण स्फुरण रूपेण सर्वत्रगतं यत्स तया सर्वं सत्तावद्भवति कथं तस्या सत्त्वं वाच्यमि

येत्वक्षरमनिर्देश्यमवक्तुं पर्युपासते सर्वत्रगमचित्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवं ३

तिभावः न चैवं तार्किकमिमं तं सत्ता सामान्यमुक्तं स्यात्तद्विघटः सन्निति सर्वत्रानुगतं तदृश्यते इत्याशं क्वाह प्र
 चित्यमिति सत्ता सामान्यं हि प्रत्यक्षं तदपि ब्रह्म सत्ता तु वेधेनैवात्मानं लभते न स्वतः सिद्धं सामान्यं तत्तज्जातिः स
 ती घटत्वं सदिति प्रत्ययात् सामान्यस्य सदिति प्रत्यया गोचरत्वे तु तस्या असत्त्वापत्त्यापदार्थत्वमेव न स्यात्
 तस्मात्सर्वाधिष्ठानभूतं ब्रह्म रूपादिहीनत्वाच्चिंतयितुमशकं दूरे तस्य स्वर्जगतत्वेन प्रत्यक्षगोचरत्वं
 मित्यर्थः ननु स सदिति प्रत्ययस्यान्यथाश्रुपपत्तौ सत्ता सामान्यवाधिनं प्रति तेनाधिष्ठानभूतं ब्रह्म न
 साधयितुं शक्यमत आह कूटस्थमिति वस्तुतो सदपि सदिव भासमानं कूटं यथा कूटकार्षीपणं कूटतुले
 तितद्वत् कूटः अहंकारः प्रतीतिप्रभेदेन भासमानत्वं सति कदाचित्कालोत्पद्यमानं भेदेन कदाचिद्भूतिस्

तत्र मिथ्या कल्पितः यथा रज्जु रगस्तथा चापमहं करोमीति मिथ्यात्वात् कूटसंज्ञा तत्र तिष्ठति तद्भासकत्वेनेति
 कूटस्थं चेत्तत्प्रहमनुभवो हि अहं भवो दृश्यते या भाति तद्भासकसत्त्वेनेत्येतन्नो न्यात् यथा घटभासको को
 घटादप्रसिद्धत्वेनेन नित्यापरोक्षत्वे ब्रह्मणः साधितं न ह्यहमनुभवति येनात्मविषये तोहमर्थ एवात्मा
 नततो न्यदस्तीत्याशङ्क्या ह्यप्रचलमिति अहमर्थो हि सुखी परी एवमाप्रविर्भावशीलश्चातम्यचलः
 आत्मा तु न तथा तस्य तस्यात्वे निर्मोक्षाय त्वेव धौ च तदुःखादिधर्मिणः प्रात्यंतिकदुःखनाशस्य मोक्षस्य
 धर्मिणो नाशमंतरेण संभवात् घटे यावद्वपनाशादर्शनात् आत्मनस्तिरोभावे च जगदप्रसङ्गे त सुषुप्ता
 वृषितत्रत्यसुखात्मानसादित्वेनांतर्हितस्वरूप एवात्मास्ति अन्यथा सुषुप्तस्थितस्य सुखमहमस्वाप्स
 मिति परामर्शयोगात् ननु सुषुप्ते सन्नपि आत्मानप्रकाशते तत्प्रकाशकस्य मनः संयोगस्याभावा
 त्कर्त्तव्या प्रियमाणं हि करणं क्रियां साधयति न च सुषुप्ते करणव्यापारोस्ति तस्मान्न्यस्तकास्यत
 त्तेवात्मा सुषुप्ते ज्ञानादिगुणहीनो प्रकाशमानोस्तेवेत्याशङ्क्या ह ध्रुवं क्रियां साधयति न तु आत्मा किं
 सत्तामात्रेण यत्कांतवत्करणं निपूर्ववर्तयति उत्तव्यापाराविष्टः नाद्यः दृष्टयते त्वन्मत्वे च

आत्मनाः कर्तृत्वा सिद्धिः नां तः अनित्यत्वात्पतेः व्यापारो हि स्पंदः प्रचपरिधि

न्नस्यैव पुज्यते न विभो विभुत्वदाने वा एतत्त्वानभ्युपगमात् मध्यमपरि

माणत्वे घटादिवदतितापतिः तस्माद्ध्रुवं प्रच्युतस्वभा

वमत्तरमित्यर्थः ३

म.भा.
भा.टी.

एवंविधमद्वयं कथमुपासनीयमित्याह संनियम्येति सर्वत्र काले सर्वदा एतेन ध्यानस्य नैरंतर्यमुक्तं इंद्रियगमं स
मनस्का निद्रायाः संयम्य एकीभावेनात्मनिवेशी कृत्वा स्वकारणे प्रवित्नापेत्पर्यः समाचोचत्यहो नां बुद्धि
र्येषां ते समबुद्धयो ये भवंति ते पि मामेव निर्विकल्पं परं ब्रह्म परं काष्ठं प्राप्नुवंति श्रुतिश्च यदा पंचो वतिष्ठ
ति ताना निमनसा सह बुद्धिश्च न विवेष्टिता माहुः परमां गतिमिति सर्वभूतहिते रता इत्यनेन सर्वभूता
भयदानेन संन्यासो विधानां गमिति विधीयते ४ अस्या गतेर्दुः प्रायत्वा माह क्लेश इति पद्यपि सगुणविदामधि
कः क्लेशो ह्येव तथा पिते सा लंबनाः ध्यायंति सोपानरोह ऊर्ध्वं परं काष्ठं प्रविशंति येषां तु निरालंबन ध्यानं
का संनियम्येन्द्रियगमं सर्वत्र समबुद्धयः तेषां प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः ४ क्लेशोधिकतर
स्तेषामव्यक्ता सकृच्चेतसां अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्विरवोप्यते ५

शयुद्धसमंतेषां निर्विषये चेतःस्थिरीकरणे अधिकतरः क्लेशोऽस्ति तत्रक्रमक ध्यानप्रयोगः शुद्धे चित्मात्रे विप्र
रूपमायया ध्यातस्तत्र च केवलमातिवहिकं कृत्स्नं जडमाधिभौतिकमंध्यस्तं यद्योक्तं वशिष्ठेन प्रातिवाहि
क एवाप्यंत्वा दृशोऽस्ति तदेहकः आधिभौतिकया बुद्ध्या गृहीतश्चिरभावनादिति प्रतिकल्पपाषाणादानं वह
ति इष्टदेशं न यत्पमिमानि न मित्यतिवाद्यं सर्वत्राप्रतिहतिगतिकं भूतस्त्वस्मै तेन निर्हतप्रतिवाहिकोपंका
स्त्रः पुपंचयः चित्तदेहकः चित्तमेव देहः स्वरूपमस्येति स्वप्रतुल्य एव स न चिरभावनातव ज्ञपंजरवतर्का
ठियेनापेति आधिभौतिकया स्थूलभूतपाभावेन या गृहीत इति स्नेहकार्यः एवं वतयाती वाभिनिवेशेन निरा
स्यमाणो रज्जुरगः स्वयंशाम्यतितदधिष्ठानभूतारजुश्चाविर्भवति तथा वस्तुतश्चिया मपि साधवादि

शिव

८५

मूर्तेर्जाड्यमध्यस्थतामेवाभिनिवेशेनचिरकालंचर्मचत्तवेवपश्यतस्तस्यामूर्तेर्जज्जतिरोधायतेचेतन्यमाविर्भवितिप्र
 तएववाणादयः स्वाराध्यैः स्वाधस्वामिभृत्यन्यायेनव्यवहरंतीतिसर्वत्रौपाख्यायतेएवंचेतस्यामूर्तेरपितत्वंविश्वसू
 पमेतिमेवात्पादरेणपश्यन्तस्यातत्वंविश्वरूपमवगच्छतिपदपश्यद्यशोदावासदेवदेहेएवदेववितर्कजंप्रत्य
 संप्रकृतोक्तंभगवतायोग्ययोगभाष्यकारेणवादायणेन ततोभ्यतरंप्रत्यक्षमिति तच्चप्रत्वानुमानयोर्वेगजा
 मितिस्पृक्षालंवनः समाधिवितर्कः विश्वरूपस्यापि प्रस्मितामात्रमवाशिष्यते > प्रस्मितायामपिपुद्गायांचित्ताव
 धस्तत्वातस्यामपिसमाहिते मनसि सहेवमनसास्मितातिरोधीयतेपुद्गाचित्तिरेवाविशिष्यतेइति एवं व्यक्तास
 क्तासोनारोहक्रमेणपरांकाष्टांप्रतिपद्यंतैवेतुप्रव्यक्तासक्ताः पक्षिवदकस्मादूर्ध्वपदमारुरुक्षंतितेनये
 नविद्येपेणचभ्रशंवध्वांतेलपमेवचकदाचित्समाधित्वेनाभ्युपगच्छतीति तैषांपराभवसंभावनाया
 स्तीति तत्तत्कलेशोधिकरस्तेषामव्यक्तासक्तासक्तचेतसामितिहियस्माव्यक्तानिरात्नं
 वनागतिः पदप्राप्तिहेरुवद्विदेहमिमानिभिः दुःखंयथास्यात्तथाप्रव्या
 प्यतेतन्नृसादुःखप्राप्येतिभावः ५

सा.भा.
भा. २१.

नन्वेवक्तोसक्तचेतसां क्लेशाधिक्येपि क्लेशांतेसद्यः केवल्यासिद्धिरस्तीति किं विलंबसाध्येन व्यक्तभावेनेनैत्याशंक्या
हवेत्विति द्वाभ्यां सर्वाणि नित्यनैमित्तिकस्वाभावादानिसन्यस्य समर्पणमपराः ॥ अहमेव परा सर्वकर्मभिः प्राप्योपे
षांते मत्परा मरुध्यानपरा वा ॥ अन्तेन अहमेव भगवान् वा सुदेव इति परमेश्वरः ॥ अहं गृहलक्षणयोगेन चेतः स
माधानेन मां ध्यायंत उपासते तत्रैव ध्याने स्पैर्यं लभन्ते ६ तेषां ध्यापितानां चिरात् शीघ्रमेवाहं समुद्धरणकर्ता भ
तस्ते मयि सगुणे विश्वरूपे प्रावेशितचेतसा भवन्ति अतः व्यक्तासक्ता अपि शीघ्रमेव पदमारोहमर्ह इति न व्यक्तेः

चेतोभि

ये तु सर्वाणि कर्माणि निवर्धन्ति धनं जये ॥ अनन्तेनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ६ तेषा
महं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् भवामि न चिरात् पार्थ मयावेशितचेतसां ७ मय्येव म
नः प्राधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय निवशिष्यसि मय्येव ॥ अत उर्ध्वं न संशयः ८ ॥ अथ चित्तं स
माधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरं ॥ अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छासुधनं जय ९

संन्यस्य मत्प

निचेष्टस्य मिति भावः ॥ यस्मादेवं तस्मान् मय्येव विश्वरूपे ईश्वरे मनः संकल्पविकल्पात्मकं प्राधत्स्व स्या
पय मय्येवाध्यवसायं कुर्वन्ती बुद्धिं निवेशय तत्फलं च निवशिष्यसि निश्चयेन महदात्मना मयि वा संकरिष्य
सि ॥ अतः शरीरपातादूर्ध्वं न संशयः ८ ॥ विश्वरूपधारणायामशक्तं प्रतिप्राह ॥ अथेति मयि विश्वेश्वरे विश्वरू
पे ॥ अथ यदि चित्तं समाधातुं निवेशितुं प्रचलधारयितुं न शक्नोषि ततस्तर्हि ॥ अभ्यासयोगेन चित्तस्यैकस्मिन्नाभ्य
संतरे वाद्ये वा प्रतिप्राह बालं वनेन सर्वतः समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनं ॥ अभ्यासस्तत्पूर्वको योगः समाधानलक्षणः ॥ ते

अथ चित्तं स
माधातुं न शक्नोषि
मयि स्थिरं ॥ अभ्यासयोगेन
ततो मामिच्छासुधनं जय ९

अभ्यासेनात् अभ्यासे परवर्त्तनो को क्लेशात् कर्मप्रवणं कीर्तिना विष्णोः स्मरणं पादसेवनं प्रचनं बंधनं दास्यं सखा
 तनिते दनमिति नवविधभजनात्मकं भगवत्प्राप्त्यर्थं कर्ममत्कर्मशब्दितं तदेव परमं प्रावश्यं यस्य तादृशो भवक
 र्त्ता लिप्रवणादीनि सिद्धिं सत्त्वमुद्धि १ मद्योगं प्रणदिनिष्टं तर्हि पूर्वोक्तं श्रोतस्मार्त सर्वकर्मफलत्यागं क
 रु ११ ॥ अथ कर्मफलत्यागमेव श्रेयो हेतुत्वात् श्रोतस्मार्त श्रेयो हेतुत्वात् अभ्यासा त्रिविध्या सनात् ज्ञानं प्र
 वणमननं जंपरो संश्रेयः ज्ञानादपि ध्यानं विष्णोश्च वणकीर्तिना दिवि शिष्यते ततोपि कर्मफलत्यागः

अभ्यासेपि समर्थे सि मत्कर्म परमो भवः मदर्थमपि कर्त्तारि कुर्वन्सिद्धिं वाप्यसि १०
 अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ११
 श्रेयो हेतुज्ञानमभ्यासाद्ज्ञानाद्धानं विशिष्यते ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाध्यांतिरुत्तमं
 तत्र १२

श्रेयात् यस्मादनंतरं प्रव्यवधानेन शान्तिर्मे सौस्ति चित्रमुद्धाद्युत्पादनद्वारेण प्रवचामं साधनं स्वक
 रत्वात् पूर्वपूर्वापेक्षया प्रशस्तमित्युच्यते तत्रैव प्रवृत्तिशया यद्यदाश्रवणद्वयभ्यासात् ज्ञानं तत्र वि
 श्रयात्मकं श्रेयः ततोपि ज्ञानस्यार्थस्य साक्षात्कारार्थं ध्यानं श्रेयः ततोपि कर्मफलत्यागः योगी हि
 सर्वकामतां प्रजहाति यदा कामानिति प्रोक्तः अथमपि कर्मफलत्यागेन कामान् जहतीत्येतेन
 सम इति स्तुयते १३

परमप्रकृतस्याक्षरोपासकंस्तौतितद्वय कथने हि साधकानांतेषु गुणेषु दूरो भविष्यतीति बुद्ध्याहं प्रदेष्टे
 ति प्रदेष्टा चेदुदासीनः स्यात्तत्राह मे त्रैमये मे त्रैमये न तदासीनः कदाचिदपि नान्यस्मिन् शस्त्रे सति
 कथं मे त्रैमये स्यात्तत्राह करुण इति दुःखदातारमपि करुणयानवाधितुमीष्टः पितृत्रातु मेवेष्टेति एते
 न सर्वभूताभयप्रदः संन्यासी उक्तः अतएव स्यात् निर्मम इति विशेषणं मुख्यमद्वैतविदो लक्षणं निर
 हंकार इति अहंकारो हि सर्वानर्थनिदानं स एव निर्गतो यस्यात् स निरहंकारः अतएव समेदुःखसुखे
 यस्यात्तत्र को मोहोर्केशो क एव त्वमनुपश्यत इति श्रुतेः क्षमी क्षमावान्परिभवप्राप्तावपि स्वस्याचित्तप्रन्यो

अदेष्टा सर्वभूतानां मे त्रैमये करुण एव च निर्ममो निरहंकारः समेदुःखसुखः क्षमी १३
 संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः मय्यर्पितमनो बुद्धियो मे भक्तः समेप्रियः १४

विष्णुमुत्तरेतान् धर्मान् अनुतिष्ठेदित्यर्थः १३ संतुष्टो यदृष्ट्वा लाभैव संजाता लं प्रत्ययः सततं सर्वदा
 योगीश्वरणादौ समाहितः चित्तः यतात्मा संयतशरीरेंद्रियादिसंघातदृढः स्थिरः प्राप्नोति तत्त्वविषयो
 निश्चयो यस्य सः दृढनिश्चयः असंभावनाशून्यः दृढं प्राप्नोति वा न यमपि निर्गुणो वृत्तलिप्तिप्रतिनि
 हते प्रविलापिते वा मनः संकल्पादिरूपं बुद्धिरध्ववसायस्तेऽनेयेन समं यर्पितमनो बुद्धिरतादृशो यो
 मे मम भक्तः समे मम प्रियः प्राप्नोति त्वादेव स परप्रेमास्मादंजानीत्वा तमेव मे मतमित्युक्तं एतेन पूर्वस्को
 कोक्तायाः निरहंकारतायाः साधनाभ्युक्तानि १४

सनिरहं क... विविधः समास्थो व्युत्थितश्च तपोर्नक्षत्रं क्रमेण हृदा भाग्यमात्मा समाधिस्थत्वेन काष्ठसमात्तलोको
नो द्विजते तत्र स्याति लोको दपियो मुनित्वान्नो द्विजते प्रतएव हर्ष इत्यन्तर्भाति मनस उत्फुल्ले अमर्क प्रसहि
सुताभयप्राप्तो दृष्टं का उद्वेगस्तत्कृता वक्त्रा कुलता एतौ निर्मितेस्तुल्यत्वादेव स्वयमेव मुक्तस्तुक्तः न
त्वेता नृस्वयं त्यक्तुं इह ते साधनवान् ईदृशो यो मे भक्तः स च मे प्रियः १५ प्रस्ये बव्यस्याना वस्या मा ह्यनपेक्ष
इति सुखप्राप्तौ दुःखं हानौ वा तत्साधने वा तिसाश्रये न पेक्षः शुचिः बाह्याभ्यंतरं शोभवान् पुण्यापुण्या

यस्मा न्नो द्विजते लोको लोका न्नो द्विजते वयः हर्षमर्षमयो द्वैयौ गैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः १५
न पेक्षः शुचिर्दत्तः उदासीनो गतव्यथः सर्वरंभपरित्यागी यो मदुक्ता समे प्रियः १६ यो न ह
प्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति शुभाशुभपरीत्यागी भक्तिमान्यः समे प्रियः १७ शमः शमो
च मित्रे च तथा मानापमानयोः शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः १८ ॥

भ्यामलिप्रोवाहः भगवद्भजनादौ अनलसः उदासीनो मानापमानादौ समवृत्तिः प्रतएव गता व्यथा चेत्तः स पाडा
यस्य संगतव्यथः सर्वरंभपरीत्यागी संन्यासिता देवयो मदुक्तः समे प्रियः १६ एतमेव क्लेशं व्याचष्टे त्रिभिस्त्रैः
यो नेति इष्टलाभे सति न हृष्यति अनिष्टप्राप्तौ न द्वेष्टि इष्टवियोगे सति न शोचति इष्टसंयोगे अनिष्टपरिहारं वानकां
क्षतिश्च न पेक्षत्वात् शुभं कल्याणं पुण्यं च प्रशुभमंगलं पापं च ते उभे परित्युक्तं शीलं यत्स्य स शुभाशुभं परित्यागी
एतेन शुचित्वं व्याख्यातं भक्तिमान् भक्तो स ततो युक्त इति दत्त इत्यर्थः १७ उदासीनत्वं व्याचष्टे सम
इति गतव्यथत्वं मुपपादयति संगविवर्जित इति संगीही व्यथते ननु तद्वर्जित इत्यर्थः १८ ॥

४१ टी.

सर्वीरंभपरिगीनेत द्यावष्टेतुल्येति शिष्टेषु विगीतो न स्यामिति व्यालोकेषु ख्यातः स्यामिति वा दंभूणादिति वा का
मपमानः किंचिदारभ्यते न तुल्यनिंदास्तुतिस्तुल्यनिंदास्तुतित्वास्तुष्टत्वाच्चमौनीसंन्यासी प्रतएवानिकेतः
निकेतस्य कुटीमपि चात्मार्यं नारभते यतः स्थिरमतिः स्थितप्रज्ञः इदं श्रद्धेया सर्वभूतानामित्यादिनां गुणेन प्रति
पादितं धर्मजातं तं देवा मृतस्य मोक्षस्य साधनत्वाद्मृतं धर्ममृतं यथोक्तं उक्ताः न तु क्रमेण पर्युपासते साका
ल्येनानुतिष्ठति श्रद्धधानाश्च पुक्ता मत्परमाः अहमेव भगवान्वासुदेवो क्षराख्यः सर्वदेवविशेषरहि

स्तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनीसंतुष्टोयेन केनचित् अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्नेप्रियो नरः येन
धर्ममृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते श्रद्धधाना मत्परमा भक्तास्ते तीवमेपियः २ इति श्रीभगवद्गीता
सप्तमोऽध्यायः १२

तः परमानंदरूपः परमः पार्यतिकः प्राप्नोषेष्वांते मत्परमा भक्ताः मत्परमा शांतिदाता मत्सदिमं ते मद्भजनशाला
स्ते तीवमेममप्रियात्तानां तु भगवान् प्राप्ते वपरिशेषादतीव प्रियत्वं भक्तेष्वेव पर्यवसन्तं यौ मुक्तानां स्वाभवि
को धर्मः समुपुत्तारणं यत्नतो नुष्टेय इत्यर्थः यथोक्तं वार्तिके उक्तं नास्मिन् प्रबोधस्य घट्टेष्टत्वादयो गुणाः प्रय
त्नतो भवंत्येव न तु साधनरूपेण इति समाप्त उपासनप्रधानस्तत्पदार्थविवेकः अतः परं वाक्यार्थविवेकः
जीवब्रह्मभेदप्रतिपादको भविष्यति २० इति श्रीभरतभावदीपे भगवत्पर्वणि भगवद्गीतार्थप्रकाशे द्वा
द्वादशोऽध्यायः १२ समाप्तश्चावमुपासनाकांठः

प्रकृतिमिति १ ननु प्रवक्तो यमचिंत्यो यमविकार्यो यमुच्यते नित्यसर्वगतः स्यात् एतच्च लोपं सनातन इति द्विती
येत्वं पदार्थः स्वरूपमुक्तं तथा दशमेत्वे च रमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते सर्वत्र गमचिंत्यं च कूटस्थमचलं ध्रु
वमिति तत्पदार्थस्वरूपमुक्तं न चानयोर्भेदसंभवाति न तस्यैकात्म्यं न तु एतत्तत्त्वं एतत्तत्त्वं एतत्तत्त्वं एतत्तत्त्वं
गतत्वं चेत्पादिसमानं न च द्वयोः सर्वगतत्वं संभवति अन्योन्यव्याप्यत्वेनासर्वगतत्वात्पतेन चलत्तत्त्वं एतत्तत्त्वं
प्रमाणभावात्पित्तदात्मगता विसंति ये मुक्तात्मना जीवेशयोश्चान्यो भेदमावहंति स्वात्मानं च स्वाश्रयात्स्वयमे
व व्यावर्तयंतीति वाच्यं विशेषाणामसत्त्वे प्रमाणभावात् ननु मासं तु विशेषावंधमोदादिव्यवस्थान्यथा नुपपत्त्या

अर्जुन उवाच प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च एतद्वेदितुमिष्टमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशवः १ श्री
भगवानुवाच इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते एतद्यो वेति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः २

तु निर्विशेषेषु भेदः सिद्धति यथोक्तं सांख्यवद्वैः जन्ममरणकारणं प्रतिनियमादयुग पत्यवतेश्च पुरुषे बहुत्वं सि
द्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैवेति जन्मादिव्यवस्थातः पुण्यत्वं सतदर्शनात् सात्विकराजसदिभेदाच्च पौरुषेकामित्यर्थः
न ननु व्यापकात्मनादेः भगासां कर्षप्रसंगात् न ह्येकजांतकरणे सुखादिरूपेण परिणमते तत्प्रतिसंवेदी ए
व एव च तन्नयति नियंतं शक्यं सर्वेषां सानिध्याविशेषे प्रति संवेदनात्पतेरवर्जनीयत्वात् तं श्रोतस्यैकापि सर्व
शकुलीरूपोपाधिभेदादिवांतः करणरूपोपाधिभेदात् एकस्याप्यात्मना शब्दग्रहव्यवस्थावज्जन्मादि
व्यवस्थापि सेत्स्यतीति न पुरुषवत्त्वं तत्तश्च जीवाशयोर्लक्षणो वाक्याभेदे सिद्धे किमुत्तरग्रंथे न तस्य

न.भा.
म.टी.

तिपादनार्थेनितिचेत् सत्यं पत्रत्वं स्य सर्वमात्मेवावभूतत्वेन कं पश्येदिति श्रुतेर्वि
द्यावस्यायां प्रंतः प्रविष्टः शास्त्राजनानां एष द्वेवसाधुकर्मकारयति तं यमेभ्यो
लोकेभ्य उन्निनीषत इति व्यवहृद्दशायां शास्त्रशासितभावेन कर्तृकारपित
भावेन प्रसक्तस्य जीवेश्वरयोर्भेदस्य निरासार्थत्वात् उत्तरगुंथस्यारंभ उप
पद्यते तत्रानुपपदेत्तेन तत्पदार्थेन सदा स्यात् भेदं वक्तुं योगतायेव भास्य क
भावेन क्षेत्रक्षेत्रस्य कुंभाद्भास्वत इव विवेकं दर्शयति इदमत्मत्वेन भासं
घटा घटं कर्मांतं शरीरं विशरण धर्मि हे कौंतेय क्षेत्रेक्षेत्रेणोत्पात्मानमवि
धयात्रा इति च विद्यते इति क्षेत्रं कर्म बीजप्ररोहस्यानं क्षेत्रशब्देनोच्यते
एतयोवेति भासं यीत विदात्मानं क्षेत्रक्षेत्र इति त्वर्थं संज्ञा प्रादुः
कै प्रादुः तद्विदः क्षेत्रक्षेत्रक्षेत्र विदः एतेन गणामि
पश्यामि भुंजैति प्रवृत्तमवादे हेन्द्रियाहं
काराः प्रतीति तो भासककोटि
निविष्टा इव भांतितथापितेषां
तत्त्वज्ञो भासत्वलक्षणो मात्म
भावसिद्धिः २

शिव
२५

नमेवंतत्तणमुपाधितो निष्कृष्टं क्षेत्रं चेतो क्षेत्रमपि मां परमेश्वरमेव उभयमंतरेण सततो विदितत्वं मस्मिन् ब्रह्मस्मिन्
 क्षेत्रे वेदं सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति शास्त्रात् यस्मादुभयोऽपि मां हंतस्मात् क्षेत्रं क्षेत्रज्ञं यो र्पतन् ज्ञानं क्षेत्रस्य सर्वं बाधावधिभूतं त्वे
 न च यत् क्षेत्रज्ञं प्रपरोक्षेण तत् त्वनिष्प्रयस्तदेव ज्ञानं मम मन्त्रिष्यस्य सम्पत् ज्ञानं एतयोरेव ज्ञानं ब्रह्म ज्ञानमिति ज्ञानं नि
 श्चितं ब्रह्म विद्विः नेह नानास्ति किंचनेति क्षेत्रस्य बाधात् नान्यतोऽस्ति द्रष्टेति क्षेत्रज्ञात् नान्यस्य द्रष्टुर्निषेधाच्च यद्यपि
 सर्वस्य ब्रह्माभिन्नत्वात् यत्किंचिदपि ज्ञानं तत् सर्वं ब्रह्म विषयमेव भवति तथापि रज्जुसर्पौ तन्नापश्यतां रज्जुविष
 यं वा सम्यक् ज्ञानं नस्ति नापि तस्य ज्ञानस्य रज्जुव्यतिरेकेण विषयांतरं वास्तवमस्ति किंतु यदा सर्वं बाधेन रज्जुतत्वं

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्वि सर्वं क्षेत्रं पुं भारत क्षेत्रज्ञं क्षेत्रज्ञो र्ज्ञानं यत्तद्वानं मतं मम ३ तत् क्षेत्रं यच्च
 यादृक् कथं विकारि यत्तद्वयत् सच यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणुः ४

धिगच्छति तदेव सर्पमिष्या यमिति सम्पत् ज्ञानातिरज्जुतद्वदिहाप्युभयं विदेव सम्यक् ज्ञानीत्यर्थः न हि प्रत्य
 तत्स्य तत्त्वं स्य ज्ञाते कृतकृत्यनास्ति न हि सांख्यनिषेधात् सविदपि प्रपंचमवाधमानः शून्यवादी व प्रपंचं तु छलेन
 पश्यन् निषिष्टा न्न ब्रह्म नास्तीति बुवाणः कृतकृत्यो भवतीति वक्तुं युक्तं मतो द्वयोरपि तत्त्वं बोधव्यमेव ३ क्षेत्रज्ञं क्षेत्रज्ञ
 पदं निषेधात्तु मां भतेतदिति यच्चैदं क्षेत्रं निर्दिष्टं तत्पादकपादशं स्वकाये धर्मैरस्ति यद्विकारि यत्तस्य विकारा यत्तद्वयत्
 यस्माद्विकारा ह्यप्यज्ञापयत इति प्राञ्चः तत्पूर्वोक्तं क्षेत्रं यद्यत्स्वरूपं यादृक्यत्प्रकारकं यद्विकारि यच्च तस्य विकाराः य
 तश्च क्षेत्रं वयवात् यज्ञापयते तत्तद्वयत् तथा सच क्षेत्रज्ञः यो यत्स्वरूपः यत्प्रभावश्च तदपि मतः शृणुः ४

चतस्रविकारियत इत्युक्तं तदाह इष्टेति इष्टासुखेन तत्साधने जीवास्पृहा रूपाचित्रवृत्तिः इदं मे भूयादिति साकाम इ
 तिराग इति चोच्यते द्वेषदुःखेन तत्साधने च इदं मे भाभूदिति स्पृहा विरोधिनी चेतोः वृत्तिः सुखदुःखप्रसिद्धे संघा
 तः आत्मैन्द्रियमनोयुक्ते भोक्तेषां रुर्मनीषिण इति श्रुति इन्द्रियमनश्चिदात्मना मे कलोनीभाव रूपो भोक्ता चेतना
 या एवोक्ता बुद्धिः सैव शुद्धा सत्त्वमयत्वादिमलादर्शवच्चित्प्रतिविवग्राहणी तप्रायापिंडो वह्नित्वमिव स्वयमेव
 चेतना त्वंप्राप्या यया स्पृह्य पिंडोपि चेतन एव प्रतीयते सेयं चेतना मया संज्ञिता सैव इष्टादिरूपा परिणते तथा

इष्टाद्वेषः सुखदुःखं संघातश्चेनाधृतिः एतत्तद्देवं समासेन सविकारमुदाहृतं ७

श्रुतिकामः संकल्पो विचिकित्साश्चाश्चाधृतिरधृतिर्हीरित्येतत्सर्वमन एवेति कामादीनां मनोवृत्ति
 त्वमाह एतत्तत्तत्र मयक्ताख्यं सविकारं विकारेण मुहदादिना तद्विकारेण चेष्टादिना सहितं उदाहृतं
 उक्तं तन्निष्ठादयो हं प्रत्ययविषयस्यात्मनो धर्म इति कारणदा वदंति सत्यमेव वदंति ते परं त्वस्माकं मुख्य
 आत्मैव न भवति तस्य शुद्धायां चित्प्रभेदेनाध्यस्तत्वादिति प्रागेवोक्तं अतः क्षेत्रं तर्जतस्याहमर्थस्य दृश्य
 स्यात्तादृशा एव दृश्या इष्टादयो धर्माः संतु ननः किं विच्छिन्नं प्रात्मनो संगत्त्वमहंकारस्यानृतत्वं च अ
 नुभवः सिद्धे श्रुती अपनुवदतः असंजो ह्यपुरुष इति प्रवृत्तेन हि प्रत्युदाहृति ७

सभा
दीप्ति

प्राणिनां

इदानीं ज्ञानसाधनान्चऽभिधत्ते प्रमानित्वमिति प्रमानित्वादयोपि चेतोवृत्तिविशेषादप्यत्वात् क्षेत्रविकाराः एव
संतः सत्त्वगुणकार्यत्वात् ज्ञानस्य साधनभूता अभिउपचारात् ज्ञानपदवाच्यमिति एतद्ज्ञानमिति प्रोक्तमित्युपसं
हरात् तत्र विद्यमानैर्वागुणोरात्मनः श्रुत्या धित्वेनाभावात् जात्याप्यर्थस्त्वधर्मस्य प्रकटीकरणं दं वित्वं कायवाङ्मनो
भिः प्रोक्तं हिंसातेषां वर्जितं प्रमानित्वं प्रदं मित्वं प्रहिंसाचरणदिकृतैः पितस्य निर्विकारत्वं चांति प्रज्वं प्रको
टित्वं प्राचार्यपासनं स्पष्टं प्रोचं मृजुलाभावाद्वा ह्यभावमुद्धिरांतरं स्यैर्यमोक्षसाधने प्रवृत्ततस्य व्यसनसद्भावे पित

प्रमानित्वमदं मित्वमहिंसा चांति रार्जवं प्राचार्यपासनं शौचं स्यैर्यमात्मविनिग्रहः ८
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च जन्ममृत्युजरा व्याधि दुःखदोषात्तददर्शनं ९ असे
क्तं न भिषंगः पुत्रदाराहादिषु नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु १० मपि चा
नन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी विविक्तदेशसेवित्वमुरतिर्जनसंसदि ११

दाणानं प्रात्मविनिग्रहः ८ इन्द्रियादिप्रचारसंकोसः ८ इन्द्रियार्थेषु दृष्टेषु प्राणप्राविकेषु वाग्नादादिषु
वैराग्यं रागाभावः अनहंकारः दर्पराहित्यं प्रयोग्य व्यवच्छेदार्थ एवकारः समुच्चयार्थकारः जन्मादिषु यन्नाय
मानंदुःखं दोषाश्च देत्यादयस्तेषां परस्य व्यनाप्रनुदर्शनं ९ असक्तिरितिसक्तिपुत्रादौ ममतामात्रं प्रमिषंगः
स्तेन सहतादात्म्याभिमानोपमेवाहमिति च पुत्रादेः मुखे प्रहमेव सुखी तस्य दुःखे हमेव दुःखी तिसंगाभिषंगो
नृधर्जनमित्यर्थः ममचित्तं हर्षविषादराहितं कुत्रश्चानिष्टोपपत्तिषु दृष्टप्राप्तौ हर्षभावः अनिष्टा प्राप्ते विषाद

शिव

अध्यात्मशास्त्रेनेनेतिष्टावत्वे अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानस्य अर्थः प्रयोजनं प्रविद्यानिवृत्तिरानंदावाप्तिश्च तद्वर्शनं एतत् प्रमानित्वज्ञानार्थदर्शनं तं विंशतिकं ज्ञानं ज्ञानसाधनमिति प्रोक्तं वेदेषु प्रज्ञानं ज्ञानविरोधश्चो
न्यथापत्तत्त्वज्ञानित्वादिकमित्यर्थः तस्मात्परित्यागेन प्रमानित्वादिकमेवोपादेयमिति भावः १२ एवं चेत्त्रै
व्याख्यायसचयोयत्प्रभावश्चेत्युक्तं चेत्तत्स्वरूपं तस्य मायिकं प्रज्ञेयत्वं व्याचष्टे ज्ञेयमिति एतैर्ज्ञानसाधनैर्पत्त
ज्ञेयं तत्प्रवक्ष्यामि पत्तज्ञेयं ज्ञात्वा प्रमत्तं मोक्षं प्रप्नुते प्राप्नोति तस्य स्वरूपं तावदाह प्रनादिमदिति प्रादिमत्
प्रवक्तुं तस्मादव्यक्तमुत्पन्नामिति तदुत्पत्तिस्मरणं तत्तदुत्पत्तं प्रनादिमत् प्रनादित्येतावत्पुक्तं प्रवाहनिमित्त

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं एतत् ज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानं यदतो न्यथा १२
ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि पदूत्वा मृतमश्नुते प्रनादिमत्परं वस्तुन सत्तन्ना सदुच्यते १३

मवाक्कादानामप्यस्तीति तेषां मापि नादितायां प्राप्तायां तत्प्रतिषेधार्थं प्रनादिमत् इत्युक्तं पद्मा प्रादिमच्च ततः
परं प्रनादिमत्परे कार्यकारणताभ्यामन्यत् प्रनादिमत्परमिति प्रतएव परनिर्विशेषं न चापरं सविशेषं व
स्तुत्रिविधपरिच्छेदस्य न सत्यध्यायपरमानादिवत् सदिति नोच्यते नाप्यसत्तत्पर्यवदसदपि नोच्यते तथा
च नासदासीन्नोसदासीतएतां नासीद्रजोनाव्योमापरोयदिति श्रुत्युक्तं प्रसङ्गद्वितस्य शून्यस्य सङ्गदि
तस्य प्रधानस्य रजः शब्दितानां परमाणूनां परव्योमप्रादितस्य प्रसदभिमतस्याव्यक्तस्य नाशः
प्राक् निषेधं दर्शयति १३

श्री. टी.

धीवासनामयंसमष्टिस्त्वप्रपंचमवभासयति अस्य चोपाधिभूतंव्रत्सांङातमसकलप्राणा

एवं स च इत्येतत्तद्वेत्रज्ञस्वरूपमपास्तसमस्तविशेषमुपपाद्ययत्प्रभावइति प्रतिज्ञा तंतस्य प्रभावं वैश्वरूपं न सं-
लभ्यामुपपादयेति सर्वत इति सर्वतः सर्वासु दिक्षु ग्रन्थ हि श्र पाण यः पादाश्चास्य संतीति सर्वतः पाणि पादो शि-
र्वच सर्वतः क्षितिशिरो सि मुखानियस्य तत्सर्वतो द्विशिरो मुखे सर्वतः अति मृत् अवगवत् लोके सर्वं प्रावृ-
ष व्याप्तिष्ठति तथा स्वप्न कूते ज सो वासन म ये नैव पाणि पादादिना स्वाप्नं प्रपंच मनुभवति तस्य च जाग्रत
काल उपाधि भूतं पिंडगतं बीजं कुरु न्यायेन न पारयो न्यसद्रा वोऽप्रन्योन्य कारणत्वं चास्तीति एवं सकल प्रा-
णि धावासनोपरक्तास्तानोपाधिक चैतन्यं सकल प्राणि पादादिक मेव एवं च सर्व वत् स्थूल सूक्ष्म योगे रपि

सर्वतःपाणिपादंतत्सर्वतोत्तिशिरोमुखं सर्वतःश्रुतिमहोकेसर्वमावृत्यतिष्ठति २४

समष्टिप्रपंचयोरन्योन्यांजीकुरुन्यायेनकार्यकारणभावमन्योन्यास्मिन्भावंचाभिप्रेत्योक्तंभगवताभाष्यकारे
एसकलप्रातिकरणोपाधिद्वरेणसेयवृत्तलोस्तित्वंप्रतिपादतइतिकार्यद्वारास्तित्वसिद्धेचकारणभवे
प्यपोद्यतेप्रनादिमत्परंवृत्तनसतन्नासदुच्यतेइतिननुप्रक्षालनाद्विपंकस्यदूरादस्पर्शनंवरमितिन्याये
नव्यर्थस्तर्हिकारणोपत्त्यासइतिचेत्तततर्विशुद्धाधिगमायोगात्शाखाचंद्रन्यायेनहिस्सुणंनिर्गुणस्य
वस्तुतोज्ञापकंयथोक्तंभाष्येउपाधिकृतंमिथ्यारूपमप्यस्तित्वाधिगमायज्ञेयधर्मवत्परिकल्पोच्यतेस
र्वतःप्रातिपादमित्यादितयाहिसंप्रदायविदांवचनमध्यारोपायवादाभ्यांनिष्प्रपंचंप्रपंचतइति २४

नूपविचित्रयथा जलसूर्योत्थास्यश्चकंपतश्वाभासते ननु वस्तुतोऽध्यस्यकंपते वातद्वत आत्मानो ग्राह्य

ननु भूपाहवनीयादिवदलौकिकमविब्रल कार्यकारणप्रपंचविशिष्टविचित्रमेव सर्वतः पाणिपादंतत्तदित्यादिना शास्त्रेण कामधेयतया समर्पतेन च वाच्यं उपासनापरं शास्त्रं न ब्रह्मणो वैचित्र्यं प्रतिपादयितुमीष्टे इति देवताधिकारेण न्यायेन देवताविग्रहादिवत्तत्तद्देवित्रस्यापि प्रवोतरतात्पर्यविषयतया सिद्धेना च देवताविग्रहादेर्वा बहुरिकमेव सत्त्वं नापरमार्थिकं ब्रह्मज्ञानेन तस्य वादादिति वाच्यं सताद्देविध्यस्याप्रसिद्धेः तस्मात्सर्वतः पाणिपादत्वादिकं ब्रह्मणो वास्तवमेवेति नापवादमहंतीत्याशंकाह सर्वेद्रियेति सर्वाणि प्रंतराणि वाद्यानि चंद्रिपाणिमने बुध्यंहे काचित्ताख्यानि श्रोत्रादीनि वेति ग्राहकमानं संगृहीतं गुणश्च विषयता तेन ग्राह्यमात्रं गृह्यते समस्तं ग्राह्यग्राहकवदाभासते ननु ग्राह्यग्राहकस्वंग्राहकाकारत्वमित्यर्थः कुत एतत्तय

सर्वेद्रियगुणाभासं सर्वयविवर्जितः प्रसक्तं सर्वभूतैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च २५

तत्सर्वेद्रियविवर्जितं इन्द्रियेति गुणानामप्युपलक्षणं न हि ब्रह्मणि किंचित् ग्राह्यं रूपं शक्तिग्राहकं वा मनः प्रादिभूतवर्तते प्रशब्दमस्य र्शमरूपमव्ययं प्रप्राणो हि मनः शुभ्र यत्तददृश्यमग्राह्यमचक्षुःश्रोत्रं तदप्राणिपादमित्यादिशास्त्रात् तस्मान्नपि पंचवित्रं ब्रह्मवाक्यं तद्देव सर्वव्रत्तेति शास्त्रमित्याशंकाह प्रसक्तं सर्वभूतैवेति प्रवृत्तं सर्वभूत इति सर्वाधारतोक्त्या सर्वस्मात्पृथग्भूतमित्युक्तं सर्वस्य ब्रह्मण्यसदधाराधेयभावोपि किंचिद्वटरूपयोरिव समवायसंबंधेन कुंडवहूयोरिव संयोगसंबंधे वेत्याशंक्य संबंधं विनैव सर्ववृत्तं ब्रह्मण इत्याह प्रसक्तमिति ननु व्याहृतमेतत् प्रसक्तमिति व सर्वभूत इति चेति नैष दोषः न ह्यपरभूतिर्मराचिकोदकेन संसक्ता प्रयत्नसदधारभूता

नृपं मिथ्यतिकिंचित्तिर्गुणभोक्तृत्वमप्यस्यचिदाभास नृपस्योपपद्यते प्रीतिर्विवोपाधिं च तनाधिकं

म.भा.

भा.टी.

न

पिभवंति तद्वदेतद्विषयतिनन्वेवंपंचस्यमापततितथाच कर्मेपास्तिविधयउपरुध्येनैवह्यमैक्यत्वज्ञानेनैववत्
दैतंनवाध्यतेतावत्क्रियाकारकादिसर्वव्यवहारस्यसत्त्वतोपगमात् प्राणवेसत्वेनेषामेषसत्यमितिस्फुट्यापि
प्राणोयलक्षितस्य कृत्स्नस्यप्रपंचस्याव्यवहारिकंसत्यत्वेमुक्ताततोपिधवूपरमार्थसत्यंवृत्तेतिदर्शितंसत्य
त्वंचोवाध्यत्वंतत्किंचित्कालं प्राणनामास्ति ब्रह्मणस्तुसार्वदिकमितिपेद्याभ्युपगमोपरित्युक्तेरेष्वर्थ
त्यत्वभयस्त्वक्तोभेदंस्यष्टएवमिहापिद्रष्टव्यंतस्माद्ब्रह्मणः सविसेषत्वेनिकलात्मवोधात्प्रागेवनतू
र्ध्वमितिप्रवश्यंतत्वंज्ञानेनवाधित्वंशक्यमितिनुयादिकंब्रह्मनकेनचित्कार्यशेषतांनेतुंशक्यंतदधिग
मेक्रियाकारकादिदैतोयमर्ददुपासोपासकोपासनाभेदस्यवाधितत्वात् तस्माद्युक्तंउपाधिकृतंतथाचश्रुति
ध्यायतीवलीलायतेवेतिवृद्धौध्यायंतोतत्रप्रविष्टश्चिदाभासोध्यायतीवविषयान्बुद्धौलेलायंतंविषया
नदेशंगच्छंत्यासोपिलीलायतीवनतुयतोध्यायतीलीलावतीएतेश्रुतेः प्रतिपादयति एतेनप्रपातिपादेजव
नोग्रहीतापश्यत्यचक्षुः सशृणोत्यकर्ण इत्यपिब्रह्मणउपाधिगुणानुगुण्यभजनशक्तिमत्त्वेनैवव्या

ख्येयं प्रापादोपिपादोजवतिजववान्भवतीतिप्रधोमणिमविदधिदिप्तादिवाक्येनजा

संवाचानुसंधेयतस्माद्युक्तमुक्तंनिर्गुणगुणभोक्तृचेतिभाष्येतुंनिर्गुणंस

सत्त्वादिगुणरहितमपितेषांगुणानांमुखदुःखमोहात्मकत्वे

नपरिणतानांभोक्तृचउपलब्धचेतिव्याख्यातं १५

१५ १५ १५ १५ १५ १५ १५

म.भा.
भा.टी

एतदेवोपपादयत्यर्थेन प्रविभक्तं चेति एकरवतुभूतामाभूतेभूतेव्यवस्थितः एकधावहधोवेवदृश्यते नलचंद्रवदित्युतेर्भू
तेषु कार्यकारणसंघातापन्नेषु जलपात्रेषु चंद्रस्येव ब्रह्मणः प्रतिबिंबजीवाते चोक्तरीत्या विवर्तनन्या इति तद्रूपेण
भूतेषु प्रविभक्तं च विभागसंप्राप्तमपि ज्ञेयवस्तु मूढदृष्ट्या विभक्तमिव हरदेशस्य मिव चातविभिन्नमिव स्थि
तं एवं तर्हि चंद्रो द्रुदपात्राणामिव भूतानां पृथक् मत्वा पतिरित्याशंका हे भूतमर्त चेति प्रधिष्ठानत्वेन सर्वा
णि भूतानि धारयतीति न च ततस्तेषां पृथक् सत्तास्ति रजुत एव तदध्यस्तानां सर्पदंडधारादीनामित्यर्थः एतदेवा
ह ग्रसिस्तु प्रभविस्तु च यथारजस्तत्त्वज्ञानदशायां सर्पादीन् ग्रसति प्रज्ञानं दशायां चतानेव प्रसूते तद्वत् ज्ञानं
सहस्रसर्वभूतग्रसिस्तु ग्रसनशीलं प्रज्ञानं च सर्वभूतानां प्रभविस्तु इत्यादनशीलं ७ एवं ज्ञेयस्य तटस्थत्वं

प्रविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितं भूतमर्त च तद्रूपेण ग्रसिस्तु प्रभविस्तु च ७
त्योतिषामपि तत्त्वोतिस्तमसः परमुच्यते ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदिसर्वस्य धिष्ठितं ८

सहस्रमुक्तास्वरूपलक्षणं ज्योतिषामिति ज्योतिषां वाद्यानामादित्यादीनां मंतराणां च बुद्ध्यादीनामेतरावभासकानाम
पि ज्ञेयं वृत्तज्योतिरवभासकं चैतन्यं ज्योतिर्जडज्योतिरवभासकः तथा च अतः पः येन सूर्यस्तपतिते ज्ञेयः तस्य भासा सर्व
मिदं विभातीत्याद्याः वस्यति च यदादित्यगतं तेज इति तमसो प्रज्ञानादभूतग्रामप्रसवहेतौ परं दूरस्थं तदुच्यते ननु यथा
चंद्रस्य ज्योतिषोचभासकं तत्सजातीयं सौधं ज्योतिर्ज्योतिषा स्त्रे प्रसिद्धं एवं सौरादि ज्योतिषामपि भासकं किंचित्तस
जातीयं ज्योतिरलौकिकं स्यादित्यासंकाहं ज्ञानमिति ज्ञानवत्त्वमानशरीरं यज्योतिर्नर्तु भौतिकं तदेव ज्ञेयं तत्तु अमृत
त्यो ज्ञानेन ग्राप्तिमयं तत्तमं कुतस्तर्हि तत्ज्ञानमतग्राह ज्ञानगम्यमिति यतस्तत्ज्ञानेन प्रपन्नमि त्वादिना ज्ञानसा
धनेन गम्यं प्राप्य किंतर्हि ज्ञानांतरवत्तद्देशव्यवहितं वा वाक्ययो वनमिव प्रवस्योतरवत्कालव्यवहितं वा तत्प्रा
प्यमस्तीत्यत ग्राह हृदिसर्वस्य धिष्ठितमिति स्वात्मभूतमेव तदंते दृष्टीनां सम्यक् प्रकाशितमित्यर्थः १८

उक्तमर्थजातमुपसंहरति इति चेत्तत्र महां भूतादि धृत्यंतं ज्ञानं ज्ञानसाधनं प्रमानित्वादितत्त्वज्ञानादि दर्शनांतं ज्ञेयं प्रना
दिमत्परामितादि धिष्ठितमित्यंतं प्रकृतिभिस्मृतिभिश्च समासतः संक्षेपत उक्तं मदुक्त एतत्र यं विज्ञाय समद्रावाप
वृक्षभावायोपपद्यते युक्तो भवति भक्तौ वप्राप्य वृक्षयत्त प्राप्य वृक्षेव भवतीति च १५ तथा च प्रकृतिरस्य देवे परा भक्तिर्य
था देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिता धर्माः प्रकाशं ते महात्मन इति वृक्षविद्वृक्षेव भवतीति च १६ एवं चेत्तत्र शरीराख्य
मव्यक्तं मुक्तं तत्प्रकारं समहदाद्यास्त्रयो विंशतिः तद्विकारा इच्छादयो ज्ञानाज्ञानाद्विज्ञानाद्विज्ञानात् प्रमानित्वमानित्वा

इति चेत्तत्र तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः मदुक्त एतद्विज्ञाय समद्रावावोपपद्यते १५
प्रकृतिं पुरुषं चैव विधनाद् उभावपि विकाराश्च गुणाश्चैव विधिप्रकृतिसंभवात् २०

दयः पुरुषश्च उक्तः इदानीं चेत्तत्र ज्ञेयं मध्ये यस्माद्यज्ञायाते तच्च ज्ञेयं प्रभावश्चेति द्वयं वक्तव्यं विवक्ष्यते
त्रिभिः प्रकृतिमिति सप्रमाध्यायेष्टधाया प्रकृतिर्या तु जीव भूता परा प्रकृतिरुक्ता सा त्र पुरुषशब्देनोच्यते एतौ
हि संपृक्तौ संसारं जनयतः वियोगश्च तयोर्मोक्षः तत्र तादुभावप्यनादे विद्वितयोरादिमत्वे संसारस्या कस्मि
कत्वापातात्कृतं हान्यकृताभ्यां गमप्रसंगश्चेत्यन्यत्र विस्तरः विकारान् इच्छादीन् बुद्धीन्द्रियादींश्च प्रक
तिः संभवान्विधिः २०

म.भा.
भा.प.

उभयोरपि संसारं प्रतिकारणत्वे द्वारमाह कार्येति कार्यं शरीरं तदंशं कानि भूता विषयाश्च कारणं त्रयोदशेन्द्रियाणि तदा
तल्लक्षिताश्च सुखमोहात्मका गुणाश्च कारणमिति पाठोपि स एवार्थः एतयोर्कार्यकारणयोर्कर्तृत्वे निमित्त्वे सति कर्तृ
त्वेनेत्यर्थः हेतुः संसारस्य कारणं प्रकृतिर्भवति तथा पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे संसारस्य हेतुरिति यदि ह का
र्यकारणसुखदुःखस्वरूपहेतुफलानामनाप्रकृतिनपरिणमेततदा पुरुषः किमुपलभेता अनुपलब्ध्वा वा कथं
संसारी स्यात् अनुपलब्ध्वा वा प्रकृतिकुत्रोपपुज्यते तस्मादुपलभ्योपलब्ध्वसंयोगः संसारकारणमिति य
थाभाष्यं व्यख्यातं यद्वा पुरुषस्य कार्यत्वे कारणत्वे कर्तृत्वेन प्रकृतिरेव पुरुषतादात्म्यं प्राप्ता हेतुर्भवति तथापि

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते २१

कृते सुखदुःखभोक्तृत्वे स्वध्यायाप्रदाने पुरुषः कारणं वहिरिव लोहस्य स्वध्यायाप्रदानेन दग्धत्वे तथा हि कार्यत्वादयः
प्राकृतदेहेन्द्रियबुद्धिधर्मासंतश्चैवात्मन्यारोप्यते गौरोहं ननु व्यपुत्रो हं खं जेहं करोम्यहमकार्यमहमिति तथा विधा
यापन्ना बुद्धिः चेतनाम्यहं सुखदुःखादीनपलभे इति मन्यते सोऽयं प्रकृतिपुरुषयो रन्योनधर्माध्यासः संसारस्य का
रणमिति युपाहितं भवति सांख्याभिमतं पुरुषस्य भोक्तृत्वमपि निरस्तो भवति अन्यथा प्रकृतिकर्त्री पुरुषो भोक्तृत्वेति कर्तृ
त्वभोक्तृत्वे यो वै पधिकरणमापद्यते न च भोक्तुः पुरुषस्य निर्विकारत्वमपि वक्तुं शक्यमित्यन्यत्र विस्तरोद्धांतोऽस्म्यसा
णं पदं प्रत्येकमपि संबंधत इति त्वप्रत्ययस्य पूर्वाभ्यामभिसंबंधे कार्यत्वे कारणत्वं कर्तृत्वं चेति त्रिग्रहे द्वंद्वकवद्व
वश्च प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमेत्यादिवत् २१

शिव
रूप

ननु यथा बंधं कर्तुं त्वं पुंसीं प्रारोप्य तं वा वयं स्तं भो कृत्वं बुद्धावस्तीत्येतन्मं वारयति पुरुष इति हि प्रसिद्धं वक्तुं तस्य देहं द्रिय
मनः संघातं ध्यात्वा स्तं तादात्म्यं गत इत्यर्थः प्रकृतिजान् सुख दुःख मोहात्मकात् गुणान् भुंक्ते उपलभते यदा तु समाप
मूर्च्छा दौ प्रकृतिस्थत्वं नास्ति तदा न सुखादीनुपलभते तेन उपाधिगता न्येव सुखादीनि तदभावेन प्रतीयंत इति सिद्धं
प्रतिरपि प्रोक्तं द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति इन्द्रियमनोयोगादेवात्मनि भोक्तृत्वं दर्शयंती शुद्धस्य केव
लस्य भोक्तृत्वं नास्तीति दर्शयति कुतस्तर्ह्यभोक्तृरप्यस्य प्राकृतो बंध इति तत्राह कारणमिति अस्य पुरुषस्य सद
द्योनिस्मान्नो जन्मसु तत्र सदद्योनिजन्मान्नो देवाः प्रसद्योनिजन्मान्न स एवाः स्यावराश्च सदसद्योनिजन्मानो

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान् गुणान् कारणं गुणसंयोगो यस्य सदसद्योनिजन्मसु २२

मनुष्याः एतेषु त्रिष्वपि जन्मसु प्राप्तेषु प्रस्पृष्टं सः गुणसंगः सुखादिषु प्रभिष्टुंगः कारणं हेतुः तथा हि सात्विका देवा भ
वंति राजसा मनुष्याः सामसाश्च पशवः तेषां तद्योनिप्राप्तौ तत्तद्गुणप्राधान्यमवकारणं वक्ष्यति व उद्धृगं छंति सत्त्वं
स्यादित्यादि इत्थं प्रकृतिस्थो विद्वानविद्वान्वा गुणभोक्तेति पश्चादिभिश्चाविशेषादिति न्यायात् तत्तत् किं प्रविद्वान्
पि कुतो न मुच्यते प्रविद्वानिव विद्वान्वा कुतो न बध्यते इत्याशंकाह कारणमिति गुणेषु देहं द्रियविषयेषु संगः प्र
हृदि दं ममेति न्यभिनिवेशः स एव जन्मकारणं विदुषां तु तद्भावात् न जन्मसमानेपि देहसंबंधे यदा पुरुषो दे
हान्मानं धत्ते तदा स एव देहपीडया पीड्यते न तु देह इति जीवो यदा तु प्रहं देहमिमानं धत्ते तदा तेन र इति प्रसिद्धं स
गृह्य बंधकत्वं न तु सानिध्यमात्रे बंधकं प्रतो विद्वदविदुषोः समानेपि देहसंबंधे संगस्य रभावकृतो महा
विशेष इति भावः २२

संघेयौ प्रभावश्चेति तत्र तत्प्रभावौ व्याख्यायत्वेन प्रतिज्ञातौ तत्र ते त्रयः प्रागेव वर्णितः तस्येदानीं प्रभावमा
 हं द्रष्टेति तत्र पूर्वगुणसंगो जन्मकारणमित्युक्तं तत्र संगश्चतुर्विधः पुरुषा पत्न्या येन गुणमात्रप्रधानेन यामं
 तर्भाष्यगुणप्राधान्येनेवेति तत्राद्यदेहं द्विपमनः प्रादिरूपं गुणसंघातमेव प्राप्नुते न पश्यन् भोक्ता भवति यथा चार्वा
 कादिद्वितीयगुणानां प्राधान्यादात्मनि वास्तवकर्तृत्वाद्यभिमानेन कर्मफलानां भर्ता सचेता भवति यथा तार्किका
 दितृतीयगुणानां समप्रधानेन गुणगतमपि भोक्तृत्वं प्रसंगोप्यात्मनि दर्शयितुं लज्जुं वदनुमन्यते यथा सांख्य
 चतुर्थे सर्वथापि गुणधर्माणामात्मनि संक्रमं पश्यन् उदासीनबोधरूपत्वेन गुणप्रचारदृष्टौ उपद्रष्टा भवति यथा
 स्मार्कसाक्षात् एतेषु चतुर्थपि गुणसंगिषु उपद्रष्टा तत्र मप्रनुमंतः मध्यमः भर्ता प्रथमः भोक्ता धमाधमः स

उपद्रष्टा नुमंता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः परमात्मेति चाप्युक्तो देहे हि निरुपस्थितः परः २३

एव गुणान् वशीकृत्य पदार्थाः क्रीडति तदा महेश्वर इत्युच्यते यः सर्गस्थित्यंतकर्ता प्रभुर्जगदंतर्फी मीस एव स गुणः
 न पदार्तत्वात् सा हि त्वेन स्थितो भवति तथापि तस्यैव संघातो तत्र प्रचारदर्शित्वाभावाद्यं कर्मलसंघातप्रचारदर्
 शीति सर्वोक्तं त्वोत्तरमोपमात्मा तमेन वक्ष्यति उत्तमः पुरुषस्त्वन्या परमात्मे सुदाहृतयो लोकत्रयमाविश्य वि
 भर्त्यः व्यप ईश्वर इति एतावपि गुणसंगिनौ एव मेक एव देहे स्मिन् विद्यमानां पुरोगुणः तीता स्वात्मनि गुणात्पु
 विलाप्य स्थितो मुखं डैकर स प्राप्ता गुणसंगेन बद्धिर्धो भवति प्रयमेवा स्य प्रभावात् तत्र प्रनुमंत भर्ता भोक्तृ
 मिः त्रिभिरूपैर्यवधाने उपद्रष्टु महेश्वर परमात्मरूपेस्तु नित्यमुक्त एक एवेति ज्ञेयं प्रवभाष्यापी व्यनु
 संघेयो विस्तरभयात् न प्रदर्शितः २३

एवंपद्योक्तलक्षणान्मज्ञानेफलमाहयएवमितिगुणैः स्वविकारेः सर्वथाविहितेनविषिद्धेनवाकर्मणावर्तमानोपि
सम्भूयो न जायते पुनर्जन्म न लभते मुक्तो भवतीत्यर्थः २४ एवंविधात्मदर्शनेऽधिकारिभेदेन उपायविकल्पाना
हृद्धानेनेति प्रवये प्राप्ता न विविदिषन्ति ते निष्कामकर्मणा परमेश्वरं प्रा रा धयन्ति कर्मयोगिनः त एवात्य
विविदिषा देहांतश्रवणे प्रवर्तते तथा प्रमाणगत संभावना निवृत्तये सत्ता तस्यैवार्थस्य मनने प्रवर्तते प्रमेयता
संभावनाया निवृत्त्यर्थं न तरे प्रनात्मनि देहादा वात्मबुद्धिस्त्वा पा विपरीतभावनाया निवृत्त्यर्थं निधिध्यासनं वि

य एवंवेति पुरुषप्रकृतिंचगुणैः सह सर्वथावर्तमानोपि न सम्भूयोपि जायते २४
ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना प्रत्येसां ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे २५

जातीयप्रत्ययतिरस्कारपूर्वकसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणलक्षणं कर्तुं प्रवर्तते ततस्तत्परिपाके प्राप्ता निबु
द्धौ नो प्राप्ता न परमेश्वरं पश्यन्ति ते ध्यायिनः तत्तये कर्मसांख्ययोगिनि स्नाता स्ते ध्यानेनात्मनि देहे प्राप्ता न पर
मेश्वरं प्राप्ता न परमेश्वरी बुद्ध्या पश्यन्ति प्रत्येकतकर्मणः सांख्येन योगेन ध्यानद्वारा पश्यन्ति प्रत्ये पुनः कर्मयो
गे जातिच पूर्वोक्तलक्षणैः सांख्यध्यानद्वारा पश्यन्तीति साधनत्रयस्य समुच्चयेन तु विकल्पः २५

पक्षांतरमाहः प्रत्येत्वितियेऽप्रत्येकहायोहकोशाल्पहीनातुशवेनपूर्वोक्तेभ्योविलक्षणाः एवंपूर्वोक्तप्रकारं प्रजानेतः
 अत्रैवपाचारैभ्यः श्रुत्वा प्रात्मनो निर्विशेषवृत्तचेतन्यरूपत्वं तदुपासनाचाधिगत्य उपासते यथोक्तप्रकारेण
 ध्यायति तेपि चमृत्युसंसारंतरं तेवऽप्रपिशाक्यात् पूर्वज्ञो कोक्तोतरंतीत्यत्र किमाश्रयंगम्यते एवशाब्देनेषां भु-
 र्वक्रममाभावेपितरणे संशयो नास्ति श्रुतिपरायणा श्रुतिश्रवणं तदेव परं प्रयत्नं मोक्षसाधनं पेषां ते तथा
 ध्याने प्रवृत्त्यतिशयात् तेषां चित्तशुद्ध्यर्थं कर्मपेक्षा वेदोक्ते तत्वे दृढनिश्चयाच्चा संभावना निवृत्त्यर्थं श्रवणम-
 तनापेक्षेति भावः अपंचवृत्तसाक्षात्कारः संवादिभ्रमरूप इत्यन्ये तथा हि यथा कश्चिन्मणिप्रभामणिबुद्ध्या पश्यन्भीत

अत्रैवैवमजानंतः श्रुत्वान्येभ्य उपासते तेपि चातितरं तेवमृत्युं श्रुतिपरायणाः २६

एव तथापि तद्गृहणकाले मणिं लभते अतः संवादि एवं त्वंपदार्थं ततदार्थं मणिप्रभाभूतं तदार्थं बुद्ध्या भावयन् व्यवहाम-
 नोभांत एव तस्मात् साक्षात्कारः काले तदनन्यस्य तत्पदार्थस्य साक्षात्कारोपि संवादिभ्रमन्यायेन जायत इति तथा च वशिष्टः
 न प्रसत्ये सत्येतासाधोशाश्वता परिदृश्यते शून्येन ध्यानयोगे शाश्वतं प्राप्यते पदमिति व्यवहारतो निर्विशेषरूपत्वेन प्र-
 सत्येऽप्रात्मनित्तं निर्विशेषत्वभावनं शून्ये निर्विषयोयं ध्यानयोगो विधिः प्रगुं ध्यानवर्तते तथापि तेन शाश्वती रत्यंतो
 प्राप्यादृश्यत इति वशिष्टवाक्यार्थः कल्पदुमाचार्यस्तु वेदांतवाक्यजध्यानभावना जापरोक्षधीर्गलप्रमाणद्वैत-
 ननभ्रमत्वं प्रपद्यते इति प्राहुः २६

पूर्वकार्यकारणकर्तृत्वे इत्यत्र चिदचित्तेः पुं प्रकृत्योरन्योन्याधर्माध्यास उक्तस्तस्यैव गुणसंगस्य कारणगुणसंगो
 स्येति नानाजन्मत्वे चोक्तं तद्विशदयति पावदिति सत्त्वं जीवरूपं गुणसंगो वरूपाध्यासशक्तिर्न किंतु चेन्नैत्रयोः संयोगो
 न्योन्यात्मकताध्यासलक्षणो बोध्यः शेषं स्पष्टं २१ तन्माशेषापापमाह सममिति सममपरिणामिर्न कूटस्थ नित्यं स
 र्वेषु भूतेषु देहाकारेण परिणतेषु तिष्ठंत एतेन देह एव तदधिगमस्यानमित्युक्तं परमेश्वरं प्रतेर्यामिहं सर्ज
 स्थित्यंतकर्तारं प्रतएव प्रतमुखदृष्ट्या विनश्यत्सु तेषु भूतेषु रज्ज्वादिवा कल्पितत्वात् प्रदर्शनं गच्छत्सु विभुः

यावत्संजायते किंचित्सूत्रेण वरजंगमं चेन्नैत्रसंयोगात् तद्विदिभरतवर्म २० समं
 सर्वेषु भूतेषु तिष्ठंतं परमेश्वरं विनश्यत्सु विनश्यंतं यः पश्यति स पश्यति २१ समं पश्य
 हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरं न हिनस्तेनात्मनः ततो यांति परां गतिं २२

त्वात् आत्मत्वान्नित्यद्वयत्वाच्च प्रविनश्यंतं सर्वा सुषुप्तवस्थासु प्रदर्शनं गच्छंतं यः पश्यति प्रत्येधादूतमर्थः २८
 दर्शनं फलमाह सममिति स्वदेह इति सर्वत्र देहमात्रे समवस्थितं ईश्वरं समं समतया पश्यन् न हि पतः स सर्वा भेद
 दर्शोऽप्यत्मत्वादेहादिनाऽप्राप्तमानं ईश्वरं न हिनस्ति नाना योनि संकटेषु पातनेन न पीडयति किंतु ततः प
 रं गतिमोक्षं याति यद्वा एका सदृशित्वात् स्वात्मानं मिवान्यमपि न हिनस्ति सर्वत्र दयालुर्भवतीति भावः त
 पश्च परां गतिं याति २५

ननु विषमस्वभावानि भूतानि भूतानिकः समबुद्ध्या पश्यत्यग्निमिव शीतबुद्धेः त्वष्टा शंकाहप्रकृत्यैवेति सर्वशः स
वशात्कारेण कर्माणि वाङ्मनः काये रारब्धानि प्रकृत्यैव। क्रियमाणानि त्रयः पश्यतीत्युक्त्यात्मानं च कर्तारं यः
पश्यति पूर्वोक्तरीत्या स एव सर्वत्र समं पश्यतीति पूर्वोक्तं न्वयः ३ ननु कथं प्रकृतरेव कर्तृत्वं तद्योऽत्मन इत्यारं
क्याह यदेति भूतानां विषदादीनां जरायुजादीनां च पृथग्भावना नाभावेन वस्थानं परिदृश्यमानमिदं य

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः यः पश्यति तद्यात्मानमकर्तारं स पश्यति ३०
यदा भूतपृथग्भावमेकस्य मनुष्यपश्यति ततएव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ३१

दा एकस्मिन्नात्मनि स्थितं रजं सर्पादिवत् कनके वा कुंडलादिवत् विलीनं शास्त्राचार्योपदेशमनुपश्यति ततए
व कस्मात् विस्तारं च पृथग्भावस्य बुद्ध्या तावस्थामनुस्वप्नादिवत् पश्यति तदा ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मैव भवति प्र
यंभावः कर्तृत्वं हि क्रियापरिस्यंदः स च परिच्छिन्नस्य पृथक् भूतस्य प्राकृतस्य बुद्ध्यादेरेव संभवति ननु
व्यापकस्य सर्वभूतपृथग्भावस्य सिसोरस्येति ३२

नन्वात्मनो विभुत्वेन रूपेण कर्तृत्वं मासाकारिदेहवच्छिन्नेन तुरूपेण तद्वक्तव्यं प्रत्यथानुभवविरोधादित्याश
 क्वाह प्रनादित्वादिति प्रयं सर्वेषां प्राणिनां प्रपरोक्षः परमात्मा देहादिभ्यो परमेभ्यः प्रनात्मभ्यो न्यः कोशपंच
 कातीतिः प्रात्मा परमात्मा प्रव्ययः न व्येति परिच्छिद्यते देशतः कालतो वस्तुतश्चेत्यव्ययः प्रव्यये हेतुः प्रना
 दित्यादित्यदि प्रादिमहाकाशादिततव्येति न प्रनादिनन्वनादिभावस्यानंतनियमेनात्मनः कालतः परिछे
 दो मास्तु तथा देशतः परिछिन्नस्य नाशवश्यं भावादनादित्वा योगाच्च देशतो विपरिछेदो वस्तुतो मास्तु न
 नु परमाणुवद्द्रविष्यतीति चेन्न दशदिगवच्छेद्यप्रदेशो भेदवतो द्वयस्य निरवयवत्वरूपणत्वासिद्धेर्न हि पर

प्रनादित्वा निर्गुणत्वात् परमात्मा यमव्ययः शरीरस्योपि कौंतेय न करोति निलिप्यते ३२

माणोः पूर्वदिगवच्छिन्नो भागः पश्चिमायामप्येव चेतुं शक्यते अनुभवविरोधात् देशतः परिछेदाभावादेव सजातीय
 वस्तुसद्भावः कृतपरिछेदोऽपि मास्तु तथापि विभिन्नशक्तियुक्तस्य अभिनवप्रपंचरचनाघटीयं त्रस्य परस्य सर्व
 स्वरत्वसर्वतत्वादीषा गुणयुक्तस्य स्वगतभोदो वश्यं भाविस्वशक्तिमापावच्छिन्नेन रूपेण जगत्कर्तृत्वं देहावच्छे
 नाग्निहोत्रादिकर्तृत्वं चावश्यं वक्तव्यमित्याशं क्वाह निर्गुणत्वादित्येो हि गुणवानाकाशादिः स संयोगं विभा
 गं कोपाधिप्राप्य स्वगुणं शब्दं प्राविशति न तत्स्वस्मिन्नसतं स्पर्शं केन चिदपि उपाधिना दर्शयितुं शक्यं
 तं मात्मा सर्वगुणहीनः सत्यप्यवच्छेदलोभे कर्तृत्वादिकं गुणमाविष्यतुं न समर्थ इति फलितमाहुः शरी
 रस्योपि स्य शर्चमेतत् ३२

निर्गुणत्वात् न करोतीति सिद्धं संगृह्यत्वा नोपलिप्यत इत्याह यथेति यथा प्राकाशे धूमादिना न लिप्यते सौहृद्यादसंज्ञस्वभा
वत्कैः एवमात्मापुण्यपापादिना नोपलिप्यत इत्यर्थः ३३ न करोतीति न लिप्यत इति द्वयमपि दृष्टं तां तरेण प्रतिपादयति
यथेति यथा सूर्यः स्वसत्तामात्रेण विष्णुं प्रकाशयति न तु व्यापारा विष्टतया कुविंद इव घटं यथा चैष प्रकाशयति मेरु
जं धादिभिर्न लिप्यते एवमयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञः सूर्यवदेक एव स न अनेकधा भूतं क्षेत्रं महाभूतानि त्वादिना चतुर्विंश

यथा सर्वगतं सौहृद्यादाकाशं नोपलिप्यते सर्वत्रावस्थितो देहेतयात्मानोपलिप्यते ३३
यथा प्रकाश इत्येकः कृत्स्नलोकमिमं रविः क्षेत्रक्षेत्रज्ञतया कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ३४

तितत्वात्मकमिच्छादेषादिविकारयुक्तं तत्स्वसत्तामात्रेण प्रकाशयति हे भारत न तु व्यापारा विष्टतया संपादय
तितद्धर्मैर्वापुण्यपापादिभिर्न लिप्यते सूर्यदृष्टं तेन एकत्वमकर्तृत्वप्रयुक्तमलेपत्वं च दर्शितं तथा च श्रुतयो यथा
स्वयं ज्योतिरात्मा विवस्वान्पोमिना बहुरूपा नु गच्छन् उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रक्षेत्रज्ञतोपमात्मा सूर्यो
यथा सर्वलोकस्य च ह्यर्न लिप्यते चोत्तरैर्वाह्यैः एकस्तथा सर्वभूतानां लिप्यते लोकदुःखेन बाधय
ति ३४

अध्यायार्थकस्त्रमपसंहरहरतिक्षेत्रेतिक्षेत्रक्षेत्रयोः पूर्वोक्तयोरेवंउक्तरात्प्राप्तरंभेदंजडत्वाऽजडत्वकर्तृत्वाकः
 त्वविकारिताविकारित्वकृतं वैलक्ष्यणंज्ञानचक्षुषाशास्त्राचार्योपदेशात्प्रत्येतिज्ञानेनज्ञानचक्षुषायेविदुस्ते
 परंमोक्षंयांतिप्राप्नुवंति किंसंख्यानामिवप्रस्माकमपिगुणपुरुषांतरज्ञानादेवकैवल्यमुच्यतेइत्याशंकाहभूतप्र
 कृतिमोक्षमितिभूतानांविपदादानांप्रकृतिरूपादानंत्रिगुणामिकाप्रविधातस्याः मोक्षंनिरत्वयोछेदंचयेवि

क्षेत्रक्षेत्रक्षेत्रयोरेवमंतरंज्ञानचक्षुषा भूतप्रकृतिमोक्षंचयेविदुर्यंति
 तेपरं ३५ अद्वितीश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रे श्री
 कृष्णार्जुनसंवादेक्षेत्रक्षेत्रक्षेत्रनिर्देशोनामत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

दुस्तएवपरंयांतिनतुक्षेत्रक्षेत्रयोरेवंमंत्रविदइत्यर्थः यद्येकानित्याविधाचप्रकृतिस्तर्हि विभूतामनुप
 दृशांवहूणांपुरुषाणांमुक्तानामपितदर्शनं मपरिहार्यंतथाचतेषामपिबंधप्रसक्तिर्यदितुमिच्छातर्हि
 यस्यैवात्मसाक्षात्कारो जातस्तद्व्यासवैवर्ज्यरजरावध्याधिता कालत्रेपिनास्तिइतरेषांत्वनादिरनंताः स्ये
 वेतिवरकृष्णकृतस्मान्प्रकृतिपुरुषांतरज्ञानमात्रात्कैवल्यं किंतुप्रकृतिबाधनंरजुदर्शनात्तन्मयानि
 वृत्तिरिति सिद्धं ३५ इति नैलकंठीयेभारतभाष्येदोषेगीतार्थप्रकाशेचत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

पूर्वाध्यायांतेभूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुस्ते परं यांतीत्युक्तं तत्र कावाभूतप्रकृति किमाश्रयेण तस्याभूतजनकत्वं कथं
वाच्यं कत्वं कथं च ततो मोक्षः किंच ततो मोक्षः किंच मुक्तो नो लक्षणं इत्येतदर्थं जातं विपरीतं चतुर्दशो ध्याय
आरभ्य ते तत्र रुच्युत्पादनार्थं परं ज्ञानं स्तुवनं श्रीभगवानुवाच परमिति परं सर्वोत्कृष्टं ब्रह्मविषयत्वात् अर्थः
पुनः असकृदुक्तमपि प्रवक्ष्यामि किंतु स्वस्वरूपमित्याह ज्ञानानां प्रमा नित्वादीनां यक्षादीनां संज्ञानसाध
नानां मध्ये यत उन्नमं ज्ञानं मोक्षं फलत्वा दंतरां तदेतत् अहं घटं जानामीत्यत्राह मर्थस्य घटाकारवत्तेर्घ
टस्य शोभनमस्तीति विषयभेदात् ज्ञान उपमस्ति तत्राद्यद्येता र्त्तरीयकं यच्च उन्नमं चरमं घटप्रकाशफलरू
पज्ञानं तदेव परं ब्रह्मेत्यर्थः यथोक्तं वार्तिकत्वा रै परागर्थप्रमेयेषु पा फलत्वेन संमता संविसे वेरुज्ञे योर्थे

श्रीभगवानुवाच परंभूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमं यद्वात्मानुनयः सर्वपरां सिद्धिं तोग
गताः १ इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः सर्वे यिनोपज्ञायते प्रलयेन व्ययंति च २

वेदस्य प्रमाणत इति यत् तद्गाने ज्ञात्वा वेदांत वाक्यजन्यपाधी दत्ता अपरीक्षी कृत्य परं सिद्धिं मोहं हतः संसारात् सं-
सारं विहाय गता प्राप्ताः । इदं ज्ञानं विषय रूप विकल्प विनिर्मुक्तं उपाश्रित्य मम ईश्वरस्य साधर्म सर्वो भूत्व सर्व नियं
तृत्व सर्व भावा धिया तृत्व मित्रादि धर्म साम्य साधर्म्य मा गता तथा च श्रुतया घ एव वेदा हे वृत्ता स्मी ति स इदं
सर्वं भवति सर्वस्य वशी सर्वस्यांतगतः सर्वस्याधिपति स न साधुना कर्मणा भरणं नो एवासाधुना कनीयानिति ज्ञान
फलं ज्ञान साधर्म प्राप्तौ माहुः किं बहु सुं उपभूतयो ज्ञान वलादेव सर्गे पि न जायंते प्रलय काले च तत्तद्रूपभावं गच्छंते
न प्रलयाग्मादिभिः व्यच्यंते व्यथां प्राप्नुवंति इहं लोक द्वयभावं वश्यमाश्नन् ज्ञानंस्तु त्यर्थत्वेनैव व्याख्यातं तत्तत्तो न मुपाश्रित्य

॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

अथेदानीं का वास्तव प्रकृतिः किमाश्रयेण तस्याभूतजनकत्वं तदाहममेति मम शुद्धचिन्मात्रस्य योनिः प्रवेशस्थानं महत्त्वस्य
 प्रस्यमकार्यस्य ब्रह्म ब्रह्मकारणमव्यक्ताव्याकृतपरपर्यायं विगुणतमकं मापाख्यं तस्मिन्गर्भं स्वप्रतिविंवस्त्वपदधामिधा
 यं भिमप्रहं चिदात्मा ततो मत्प्रतिविंवगर्भिता यामाया ततः सर्वेषां भूतानां भवनधर्माणामहदादीनां च संभवऽत्यतिर्भ
 वति हे भारत एतेन चित्प्रतिविंवसापेक्षत्वेन पपादनेन प्रकृतेः साख्याभिमतं स्वातंत्र्यं अनिरस्तं ३ किंच सर्वेषु भूते
 बुद्ध्यादानभूतैषु रचि व्यामोषधय इव याः मूर्तयः शरीराणि सुरनरतिर्यक् चरात्मकचतुर्विधानि संभवन्ति तासां मू
 र्तीनां ब्रह्म महत् सर्वोक्तं महतो ब्रह्मा ब्रह्म महत् राजहो दिवा दुपसर्जनस्य परनिपातः मायेव यो निरित्यर्थः ग्रहंतु तासां बीज

मम योनिर्महद्ब्रह्मतस्मिन्गर्भं ददाम्यहं संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ३ सर्व
 योनिषु कौतैयमूर्तयः सृष्टे संभवन्ति याः तासां ब्रह्म महद्यो निरहं बीजप्रदः पिता ४ सत्त्वं
 रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः निवध्नन्ति महाबाहो देहे देहि नम व्ययं ५

प्रदः पिता तासु स्वप्रतिविंवसर्वपिता यथा पुरुषः भार्यया प्रनुशयसंष्टयः कं रेतो निर्विचलिततो भार्या तो पिंडो तस्य त्रिरे
 तों शतस्तत्र चेतन्य विशिष्टस्य पिंडस्य पिता ग्रहं माता च मायेत्यर्थः ४ एवं ईश्वराश्रयेण प्रकृतिभूतानि सजातीय
 कं इदानीं सा कथं भूतानि वध्नातीति तदुच्यते सत्त्वमिति प्रकृतेः सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थानतः सकाशात् परस्पर
 गंगिभावेन वैषम्येण उदीच्यमाना प्रकृतिसंभवा इत्युच्यंते ननु प्रकृततोऽप्येवैशेषिकाणां निवद्रव्यादुणा अन्य
 एते हे महाबाहो देहे प्रव्ययमविकारणमपि रेहिनं स्थणायं वत्समिव रशना भूताः गुणाः निवध्नन्ति ॥ ५ ५

मा. २१.

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयं सुखसंगेन वध्नातिज्ञानसंगेन चानघ ६ रजोरागा
त्मकं विद्धि तृष्णासंगसमुद्भवं तन्निवध्नातिकौन्तेयकर्मसंगेन देहितं ७ तमस्त्वज्ञान
जं विद्धि मोहनं सर्वदेहितां प्रमादालस्यनिद्राभिसतन्निवध्नातिभारत ८ सत्त्वं सुखैसं
जयति रजः कर्मणि भारत ज्ञानमादाय तु तमः प्रमादेशं जयत्युत ९

मिमानिने ७ तमोगुणस्तुपूर्वाभां विलसतं प्रज्ञानं मायायाः शक्तिस्तत्तुदुतं प्रज्ञानजं विधिप्रतः सर्वेषां
देहिनां मोहनं भांति हेतुप्रमादे प्रभवतत्वं सत्त्वसत्त्वकयिं प्रकाशविरोधिप्रालम्बं जडतातश्चरतः कार्यप्रवृत्तिविरो
धिउभयकार्यनिरोधनात् तमोगुणावनाद्वृत्तिनिशताभिरेतत्तमो नितरां वधांति हेभारत देहिनमित्यनुवर्तते ८
सत्त्वमुत्तरेण सत्त्वुखेदुःखकारणमभिभूय संजनयति संश्लेषं जनयति एवमुत्तरत्रज्ञानं प्रकाशं प्राहृत्य प्रमादे प्रव

नैप कर्त्तव्य स्था कर हो ५

मत्वाद्यः कदास्वस्वकार्ये प्रभवन्तीत्याशंक्य इतरैतरयोरभिभवे सतीत्याहरज इति रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वं भवति वर्द्धते
एव रजोपि सत्त्वं तमसी अभिभूय भवति तथा तमोपि सत्त्वं रजसी अभिभूय भवतीत्यर्थः १० ततद्गुदणो भवति गान्धा
हृत्रिभिः सर्वेति अस्मिन् देहे पदासर्वेषु घारेषु वा घातं रकरणेषु प्रकाशः स्वस्वविषया वरणविरोधी परिणामविशे
षो जायते तेन च ज्ञानं शब्दो दिविषयस्य पायात्मेन प्रकाशो पदा जायते तदा सत्त्वं विवर्द्धमिति विद्याजानीया
त उत अपि सुरवादि लिङ्गेनापि जानायादित्यर्थः लोभाद्विके प्रवृत्तिरग्निहोत्रादेः आरंभो गृहादिः कर्मणां प्र

रजस्तमस्यापि भूय सत्त्वं भवति भारत। रजः सत्त्वं तमश्चेव तमः सत्त्वं रजस्तया १० सर्व
घारेषु देहे स्मिन् प्रकाश उपजायते ज्ञानं यदा तदा विद्या विवर्द्धे सत्त्वं मित्युत ११ लोभं प्र
वृत्तिरारंभः कर्मणा शशमः स एह रजस्येतानि जायन्ते विवर्द्धे भरतर्षभ १२ अप्रका
शो प्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च तमस्येतानि जायन्ते विवर्द्धे कुरु नन्दनः १३ यदा सत्त्वं
प्रवर्द्धे तु प्रलयं याति देह भूत तदोत्तम विदो लोकानमलान् प्रतिपद्यते १४

शमः सतामसतां वा कार्याणामनुपरमः स एहः दृष्टे परधनादौ उपादित्वा रजसि विवर्द्धे सति एतानि लिङ्गाणि जायन्ते
हे भरतर्षभ १२ सत्यपि बाधके गुर्वीदौ अप्रकाशः सत्त्वं कार्यप्रकाशानुदयः अप्रवृत्तिः सत्यपि प्रवृत्तिनिमित्ते रजः का
र्यप्रवृत्त्यनुदयः प्रसादः कार्यकार्यविवेकः राहित्यं मोहो निद्रालस्यादिरूपा १३ प्रलयं मरणं उत्तम विदो हि र
ण्यगर्भायुषासकानां देवानां लोकान् प्रमलान् निर्दुरवान् १४

कर्मसंज्ञिषु श्रोतस्मार्तकर्मनुष्ठातृषु मनुष्येषु मरुदयोनिषु तिर्यस्यावरचंडालादिषु ११ सुकृतस्य सात्विकस्य कर्मणाः
फलं निर्मलं दुःखाज्ञानमलं शून्यं सात्विकं ज्ञानं वैराग्यादिकं रजसो राजसस्य कर्मणाः फलं अज्ञानं सात्विकादिकर्म
लक्षणं च नियतं संगरहितमित्यादिना १४ दृष्टो वक्ष्यति १५ एतादृशं फलं वैचित्र्यं पूर्वोक्तं सवहेतुमाह सत्त्वा
दिति ७ पतः सत्त्वादिभ्यो ज्ञानादां निजायते तैः सत्त्वादिर्वृद्धि काले प्रलयं गच्छतः क्रमेणोन्नतममध्यमाधमा
सुयोनिषु सायंत इत्याह ऊर्ध्वमिति ऊर्ध्वदेवभावं मध्ये मानुषमर्तुप्रधः नरकतिर्यकस्यावरभावं जघनं निचं

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसंज्ञिषु जायते तथा प्रलीनस्तमसि मूलयोनिषु जायते १५
कर्मणाः सुकृतस्याहुः सात्विकं निर्मलं फलं रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलं १६
सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च प्रमाद मोहो तमसो भवतो ज्ञानमेव च १७ ऊर्ध्वं
गच्छति सत्त्वस्या मध्ये तिष्ठति राजसाः जघन्यगुण इति स्यात्प्रयोग गच्छति तामसाः १८ ना
न्यंगुणेभ्यः कर्तारं यदा दृष्टानुपश्यति गुणेभ्यश्च परं वेति मद्भावं सोधि गच्छति १५ ॥

यद्गुणं वृत्तं निद्रा लस्य प्रमादादितरस्यास्तामसाः १८ कथं प्रकृतिः पुरुषं वध्नातीत्यस्योत्तरमुक्तं कथं वा ततोऽस्य मुक्ति
रित्यस्योत्तरमाह नान्यमिति गुणेभ्यः कार्यकारणविषयाकारपरितेभ्यो न्यंदश्यमानं प्राप्मानं दृष्टा जीवः कर्तारं नानुप
श्यति किंतु गुणा एव कर्तार इत्येव पश्यति न त्वहं कर्ता तितथा गुणेभ्यः परंगुण व्यापारमाप्तिभूतं मां यदा वेति तत्र
सवेदिता मद्भावं ब्रह्मभावं गच्छति अन्यथा तु गुणभावं गतो भवति १५

मृदुस्त्वित्तिसोपंनियसमाधिस्य

人正統

人正統

人正統

मृदुस्त्वित्तिसोपंनियसमाधिस्य

मा भा.
भा. टी.

प्रथमं पदार्थं भाव्यं गतो ब्रह्मविद्वरीयानुच्यते उदासीनवदिति पोषं समाधौ उदासीनवदिति युस्याने किमपि
प्रयोजनं नमपश्यं इदं मम कर्तव्यमस्तीति वासनामृत्युत्वात् यथास्ते एव न तु परप्रयत्ने मन्तरेण कदाचिदपि गु
णो विचाल्यते परेण युस्यापितोपि गुणानुपश्यन् गुणवर्तते इत्येव सात्वापि एव तिष्ठति स्तद्ध एव वर्तते न
तु गणकृतैर्मिष्टा मिष्टस्पर्श इंगते च लक्ष्मिप्रपमर्थः यथा कश्चित् भुञ्जानो रसना मोतत् स्वपंकाशादिरसं न।
विंदति परेण सापितोपि। किं विंदसविशेषमुपलभ्यापितत्रोदासीन एवास्ति। ऋटित्वेव विशेषदर्शनस्य ति
रोधानात् न तत्कृतं सुखं दुःखं वा पश्यति तद्वदयं ज्ञेयाः २३ प्रथमं पंचम्यां भूमावशाक्तिनामिकायां स्थिते

उदासीनवदासीनो गुणैर्योनविचाल्यते गुणवर्तते इत्येवंपोवतिष्ठति नेंगते २३
समदुःखसुखः सुस्थः समलोष्टाश्मकांचनः तुल्यप्रियाप्रियोधीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुति २४

ब्रह्मविद्वरूपं नते समाधौ समदुःखसुखेयस्य समदुःखसुखः स्येस्त्वेस्त्वेनैव स्वेष्टेयैव तीष्टतीति त्वस्यः पदा तु न स
माधौ इष्टा तदा स्वयमेव युतिष्ठतातिभावः सोपि युस्यानावस्थापो समलोष्टाश्मकांचनो विरक्त इत्यर्थः तुल्यप्रि
याप्रियस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिश्च प्रियाप्रिययोनिंदास्तुत्योश्च प्राप्तौ ५ तुल्यो हर्षविषादप्रत्ये प्रवहेतुधीरशति
यः कश्चिद्वरस्तीव्रमहोरणवेदनातोपिनव्यामुस्थितधैर्यं हृदनां चानुभवति तद्वदयं हर्षविषादवनुभव
नपि धैर्यं न च लक्ष्मिपूर्वस्य तुजातायामपि वेदनायां हर्षाद्युदय एवास्ति तत्पूर्वस्य तु वेदने वनास्तीति भेदात्
न श्लोकत्रयेण सर्वेषां जीवन्मुक्तानां समाधौ लिंगानितत्संवेद्यानि प्राचाराश्च परसंवेद्यानि लिंगानि

अथचतुर्थ्याभूतौ सत्त्वापतिसंज्ञायां स्थितस्य योगिनः समाधिसखाभावेन स्वसंवेद्यलिङ्गाभावात्तन्मि
श्रयेन द्वैतस्य बाधात् लिङ्गमाचारश्च परमं वेद्य एव तदाह मानेति यथा हि परीक्षकः कूटकार्षापणस्य ला
भे विनाशो वा हर्षविषादशून्यो न च तद्वाभार्ययत्नमारभते मूढस्तु ताभ्यां बाध्यते न लोभार्थयत्ने वा यत्नं
एव विद्वान्महमराचिकान् रुदसमानं पश्यन् तत्र मानापमानयोर्वी निवारिपक्षयोर्वी तुल्य एव न तु न्यतरला
भायपरिहाराय वा यत्नमारभते प्रतो गुणातीत इत्युच्यते सर्वत्र पदार्थ २५ अथ कथं त्रींशु गुणान् प्रतिवर्तते

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः सर्वरंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते २५
मां च योऽभिचारेण भक्तियोगेन सेवते स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते २६

इत्यस्योत्तरं विवक्षन् साधनभूता सुतिष्ठु भूमिषु तृतीयां तनुमानसामाह मां वैति यश्च साधको मां प्रत्यगात्मानं च
कारस्त्वर्थे सर्वभूमिस्थापेक्षया स्पृहैलक्ष्णं धोतयति अभिचारेण हृत्पंतरानंतरतेन भक्तियोगेन मपि भगव
तितैलाधारावदनवच्छिन्नद्विप्रवाहमनः प्राणिधानरूपेण योगेन सेवते ध्यायते स एवं ब्रह्मा कृतचिन्तः ए
तन्महान्समतीत्यव्याप्य परिपाकांते सत्त्वमपि बाधित्वा ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावां कल्पते योग्यो भवति मु
वोभाव इति भवतेः काए २६ य

विषयं प्रदर्शनद्वारा विचारणाख्यां द्वितीयां भूमिमाह ब्रह्मणो हीति ब्रह्मणो वेदस्य प्रतिष्ठातात्पर्येण वस्थानं ग्रह
मन्त्रत्वं कर्मब्रह्मोपदर्शनद्वारा मृतसाधनस्य प्रव्यस्य प्रनादित्वादनंत्वा चोपौरुषेयत्वेनाप्रामाण्यशंका कलं
कश्यपस्य त्वतः प्रमाणभूतस्येत्यर्थः एतेनोपक्रमोपसंहारादिपर्यालोचनया वेदाविरुद्धतर्कपकरण
या कृत्स्नस्य वेदस्य तात्पर्यं प्रदर्शकं मीत निर्णितव्यमिति विचारणाख्या द्वितीया भूमिरुक्ता हेतुफलोपद
र्शनमुखेन पुनर्भेदाख्यां प्रथमां भूमिमाह शाश्वतस्येति कामधर्मवत्फलदानेन नाशाभावात् भगवत्स्य

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकांतिकस्य च ७
इति भगवद्गीतास्य निषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे प्रकृतिगुण
भेदो नाम चतुर्दशोऽध्यायः १४

पियो नित्यो धर्मः शाश्वतः विविदिषद्दिपारंपर्येण मोख्यात्स्य शाश्वतफलहेतुत्वात् शाश्वतस्य च धर्मस्य प्रतिष्ठा
भ्रमं प्राप्य फलमहमेव तथा एकांते कं विषयसंगजन्यसुखमव्यभिचारिस्वरूपभूतं मोक्षसुखं तस्यापि प्र
तिष्ठपराकाष्ठहमेव एवं निष्कामधर्मेण विशोद्धितचित्तस्यैकांतिकसुखेष्वाभवति संपुनर्भेदाख्या
प्रथमा भूमिप्रत्यपरां भूमिमारोदुमशक्तस्य पूर्वापूर्वाभूमिरूपदिश्यते पयाध्यानेनात्मनि पश्यतीत्यत्र नि
दिध्यासनासक्तस्य कर्मयोग उपदिश्यते तद्वत् ७ इति नैलकंठीये भारतभाष्ये भाष्यपर्वणि गीतासंनिधौ

पूर्वध्यायंतेसुखस्यैकांतिकस्यप्रतिष्ठापराकाष्टाहमित्युक्तंतत्रकिंलक्षणंतत्सुखंकेनवाप्राप्तंकेनवासाधनेनवाप्राप्तं
 अंगकेनवातत्कारिणतत्प्राप्यमित्यादिवर्णयितुंपंचदशोऽध्यायप्रारभ्यतेऊर्ध्वमूलमितिआनंदाध्यैवखलिमानिभूता
 तिःप्राप्यंततिश्रुतिप्रसिद्धमानुष्यानांरमारभ्योतरोत्तरसतगुणविद्वद्धानंदसोपानपंक्तिरूपरिस्थितंपरमानंदोऽहं
 वस्तुऊर्ध्वतदेवमूलमूलकारणमस्यसंसारश्चत्यस्यतमूर्ध्वतदेवमूलंप्रधःशाखंडर्ध्वदिबोधःसोपानेस्थानी
 योःशाखाप्रव्यक्तमहदहंकारपंचेतन्मात्राषोडशविकारादिरूपंगभविशट्पञ्चापतिसुरगंधर्वासुरनरतिर्यगृस्या
 वररूपाःशाखायस्यसोधाःशाखस्तान्प्रोपिस्थानुंयोग्यंप्रवृत्ततातप्रवृत्त्यंसंसारवृत्तंतथापिप्रव्ययंमूलानांप्र

श्रीधर्मादिनुवाच ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वस्यंप्राहुरव्ययं छंदांसिपस्यपर्णानियस्तंवेदसवेदवित् १० प्रधश्चोर्ध्व
 प्रसृतास्तत्प्राग्गुणप्रवृद्धाविषयप्रवाला प्रधश्चमूलान्यननुसंततानिकर्मानुबंधीनिमनुष्यकैलौ २

नाघनंतप्राहुर्वेदाऊर्ध्वमूलोर्वाकशाखएषोश्चत्यःसनातनद्रुत्यादयः छंदांसिवेदास्तु उपलक्षितापञ्चादयः एवपर्णा
 निपर्णसंघातवतशोभाहेतवोपस्यतरोःतमश्चत्यंयोवेदमिथ्यात्वेनसएववेदवित्विदितवेदइत्यर्थःअत्राश्चत्यरूपके
 णसंसारोवर्णिते १० प्रधश्चमानुषेभ्यस्तिर्पकस्यावरादयोऽप्रकीचीनाऊर्ध्वचमानुषेभ्यएवोपरिचगंधर्वपञ्चादिहिर
 ण्यगर्भपर्वतंप्रसृताःप्रसरंप्राप्तातस्यशाखागुणैःसत्त्वादिभिःप्रकर्षेणवृद्धागुणवृद्धाःविषयाएवरंजकतयाकोमलप
 ल्लवरूपानिप्रवालानियासांतांसंसारवृत्तस्यपरंमूलंवृत्तंऊर्ध्वमूलमनुष्यलोकेतस्यमूलानिवासनारूपाणिप्र
 वृत्तमूलानिसंततानिप्रवाहनिनियतःकर्मनुबंधीनिकर्मेवधर्माधर्माख्यंअनुबंधःपञ्चाद्वेपेषांतानिकर्मा
 नुबंधीनिवासनाभ्यःकर्मणिकर्मभ्योवासनाइत्यनवरतसंतानोपवृत्तत्यर्थः २

ननु प्रोपि स्यात्तु मनो ह्यव्ययमेतत्तु प्रतिस्ति ए विनाशविज्ञानसंतानरूपो वा ब्राह्मणदिवत्प्रवाहनिर्वाहपंसंसारस्तर्हि दुर्लभो दो
 शमनोऽयं कर्मणां च बीजां कुरुवदं न्योन्ये जन्महेतुस्यावर्जनायत्वादित्याशंक्य सत्त्वाभ्यामनिर्वचनापोषमित्येतं पक्ष
 माश्रित्य प्रतिहरति न रूपमिति रज्जुरागस्ये वास्य रूपं सम्यग्दृशा वा स्यात्मा एतन् नोपलभ्यते इह जीवते वदेहे यथा पूर्वमज्ञानं
 दृशा कंतया नोपलभ्यते ज्ञानदृशायां चास्य मृषात्वे मनुभवे कवेद्यमित्युक्तं एतेन अनुपलभ्य रूपत्वं वचनेनैव प्रकाशयानां
 विज्ञानानां रूपवतां बीजादीनां च शास्त्रेषु हतिः तर्हि शाखाविषाणतुल्य एवायं स्यादित्यत आह नांतो न चादिरिति उ
 पादानस्य मूलज्ञानस्याद्यंतस्य न्यत्वादयमपि प्राद्यंतस्य न्यत्वं इत्यर्थः तर्हि प्राप्तात्मवदपरिहार्यस्यादित्याशंक्या हनचसंप्रति
 ष्टाप्रत्यप्रतिष्ठाख्यलपस्यानेह दोषमभिरिव नास्ति न चायं ब्रह्मलो विकारी येन तत्रैव लीयते न चेष्टापतिः ब्रह्मण को

न रूपमस्य हननोपलभ्यते नांतो न चादिरनचसंप्रतिष्ठा
 प्रत्यस्य मेनं सुविरूढमूलमसंगशस्त्रेण दृढेन छित्वा ३

दस्य भंगा पक्षेः किं तर्हि तुष्टमज्ञानमस्योपादानंतस्मिंश्च ज्ञानेन विनष्टे समूलस्यास्योच्छेदो भवति प्रज्ञानस्य चतुष्टत्वं तु छेना भवपि
 हितं यदा सीदिति प्रुत्वा ते कार्यस्य रज्जुरादिप्रलयेन तदनुपलंभस्यानुभवेन च सिद्धं तस्मादस्य संप्रतिष्ठानोपलभ्यत इति युक्तमेव
 कंसममस्वयं वासानां रज्ज्वा तसु विरूढमूलं दृढतरमूलमपि असंगशस्त्रेण संगोदेहदिता रस्य बुद्धिस्तद्वर्जनमसंगः तेन ह
 तं परिष्कृतं छित्वा ततः पदं तद्विनाशितव्यमिति उत्तरेणान्वयः यद्यपि स्थूलसूक्ष्मयोः संसारयोरसंगः सुषुप्तोत्थयमेव ज
 यते तेन तन्मूलवासनाभिरप्यात्मनोऽसंगो नुमीयते तथापि वासनामूलस्य ज्ञानेनानुच्छेदात्तनासंगधीर्दृढो भवति तस्मान्नि
 र्विकल्पसमाध्यभासेन कारणशरीरस्याप्यसंगः साध्यः तेन वा संगशस्त्रेण स्योच्छेदो मूलोच्छेदः लवणोदकवतर
 रज्जवद्व्यापविलापनरूपः कर्तव्यः ननु संख्यानामिव स्वरूपेण सतः परिवर्जनमात्रं ३

शिव
 २०५

तान् समस्वस्यंछित्वा किं कर्तव्यमतः आहतं तद्वृत्तिन केवलं निर्विकल्पसमाधिना तदसंगमात्रेण कृतार्थता किंतु हिततो संगमो
 चरुंततस्युतिप्रसिद्धपदं पदनीयं ब्रह्मपरिमाजितव्यं युतिपुक्तिवलेनाहमेव ब्रह्मास्मीति ज्ञातव्यं यस्मिन् पदे निर्विकल्पे गता प्राप्ताः
 सेतो न निवर्तते न पुनर्निवर्तते प्राप्य नंतरं माद्यं पुरुषं पुरुषादीरेषा पानमपि प्रपद्ये शरणागतोऽस्मीति भावयेत् भगवन् एवावोचन्
 इति धनं लोकशिक्षार्थं वर्तयन् च कर्मणीति वत कोसोः पुरुषः पतः पुराणी प्राद्या प्रवृत्तिः सो कामयत वहस्यां प्रजापेयं ति इ
 वं रूपा प्रसूता प्रस्था स्वपिहताः ग्रतो वयमपि इहानां कामयामहे धनादिना वयं भूपासः स्याम प्रजा प्रजापेयमहीति चेति येने

ततः पदं तत्परिमाजितव्यं यस्मिन् तावन्न निवर्तते भूयः तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये पतः प्रवृत्तिः सूता पुराणी ४
 निर्माणा मोहाजितसंगदोषाः प्रध्यात्मनि प्राविनिवृत्तकामाः द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंगे गच्छन्त्यमूढाः पद
 मव्ययं तत् ५

प्रवृत्तिर्दिशिता प्रमाणेनैव सानि वर्तय्य इत्यर्थः ४ एवं एकांतिकस्य सुखस्याष्टादकं संसाराप्स्येत तच्छेदकमसंगशस्त्रं चोक्ता त
 स्य सुखस्य प्राप्ताधिकारी तस्य स्वरूपं चारु द्वाभ्यां निर्मानेति मानोदर्पः मोहो विपर्ययस्तद्रहितानिर्माणमोहाः जितः संगः
 कर्तृभित्वाभिमानः दोषो रागादिस्त्रयैस्ते जितसंगदोषाः प्रध्यात्मनि त्यागनिष्ठावन्तः आत्मध्यानपरा इति यावन् विनिवृ
 त्तकामाः त्यक्तसर्वपरिग्रहा द्वंद्वैः सुखदुःखेति उपलक्षणांशो ज्ञातोऽस्मादीनामपि ते विमुक्ता यतोऽतस्ति तिष्ठन्त इत्य
 र्थः प्रसूता प्रविद्यानाशं कृतवन्तः तत्पदं प्रव्ययं प्रपुनरावृत्तिं गच्छति ५

म. ५.
५०.
५०.

ननु यदि तदूर्ध्वपदं गच्छति तर्हि ततः पातोऽप्यवश्यं भावीयत नो तासमुच्छ्वासा इति न्यायात् ततश्च यस्मिन्नाताननिवर्ततीत्यनुपपन्नमित्याशं
 क्यतस्य पदस्य स्वरूपमाह नतदिति तत्पदं सूर्यो नभासयति स्फुटं दिहानत्वेन चक्षुरगोप्यत्वात् एतेन सर्वेषां वाद्येन्द्रियाणां नि
 वृत्तिरपि स्फुटं दिवत्तु येषां तत्सूर्येण चक्षुरनुगाकेन भास्यं इदं तु न तथेत्यर्थः न शशांकश्चन्द्रोऽपि नासयति यन्मनोग्राह्यं व
 स्तु तच्छब्देन मनसोऽनुग्राहकेन भास्यं इदं तु न तथा यन्मनसानमनुत इति श्रुत्याऽप्यमनोग्राह्यत्वे निषेधात् नापि पावकः भास
 यति पदवाचा ग्राह्यं ततः तदनुग्राह्यं केन पावकेन वाच्यं इदं तु न तथा न यद्वा न भुदितमिति श्रुत्याऽप्यवागगोचरत्वे निषेधात्
 न चक्षुषा ग्राह्यं तेनापि वाचेत्यादिश्रुत्यंतरे च पतश्चक्षुर्मनोवाचा गम्यं तेन स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपञ्चातीतं प्रत्यगद्वयं
 नांतः प्रज्ञं न बहिः प्रज्ञमिति प्रस्थूलमनस इत्यादिश्रुतिभिः सर्वविशेषा विहितं पतप्रतिपादितं तत्परमं धाम हति
 रूपज्ञानादपरमादन्तज्योतिश्चिन्मात्रं ममेति संबंधो राहोः शिर इति वत उपाचारात् मद्भिन्ने ज्योतिः स्वयं प्रकाशमित्यर्थः

ननु द्वा सयते सूर्यो न शशांको न पावकः यद्वत्त्वाननिवर्तते तद्धाम परमं मम ह

प्रतएव पदं ज्ञत्वा प्राप्य ज्ञात्वेत्यर्थः न निवर्तते निवृत्तिकारणस्य मूलाज्ञानस्याभावात् एवं व्याख्या यद्वत्त्वे वैषम्ये तस्मिन् दृश्ये
 प्रजात्मेति रुक्तेऽनलयेनेभ्य प्रतिष्ठं विस्तृत्यऽयसोऽभयं गतो भवतीति श्रुत्यर्थानुगमो दृश्यतेऽदृश्ये इति दृग्गोचरत्वेन सूर्यभा
 सत्वं पर्युदृश्यतेऽनात्मे प्रात्मनो मनसो योग्यं प्रात्मे तदप्यत्र प्रजात्मे इति मनसोऽप्ययोगत्वेन चंद्रभास्यत्वं निरस्यते प्रा
 निः पने विलीयते स्मिन् सर्वस्थूलसूक्ष्ममिति निलयनं कारणं तद्विज्ञे प्रतएव निरुक्ते निर्वचना योग्ये वागगोचर इत्य
 र्थः तेन पावकाद्यकाश्या इति सिद्धये तु सूर्यादिप्रकाशं प्रचिरादिमार्गगम्यं सत्यलोकादप्युपरितनं प्रप्राकृतं वैश्वं पदं नित्यं दे
 शांतरे स्ति तद्वत्त्वा पुनर्न निवर्तत इति वाच्यं ते तेषां न रूपमस्येह तथोपलभ्यत इति दृश्यतु च त्वत्वादेव सा दृश्यस्या
 निः स्वत्वमपरिहार्यं दृश्यत्वा विशेषात् तस्माद्यद्योक्त एव ज्ञोकार्थः ६ ६

ननु यदि सूर्योद्यमस्य ज्योतिरूपस्त्वं क्षेत्रं संचापि मां विद्मि तस्मै वक्ष्ये तर्हि क्षेत्रं सस्य सतः तव घटादिप्रकारो किमिति
 सूर्योद्यमस्य ज्योतिरूपः स्वविषयावभासने ज्योतिरंतरमपेक्षते दिपादिष्वदर्शनादित्याशंक्याह त्रिभिर्म
 मेवेति यत् ईश्वरो जगत्सृष्टा शरीरं प्रवाप्नोति स एव द्रुहप्रविष्टः प्राणरवाग्नेभ्यः तन्सृष्टा तदेवानुप्राविशदित्यादिश्रुति
 ३१: ईश्वर एव शरीरधारी तथा यद्यस्मात् हेतोः अपि शब्दो वधारणार्थः चः समुच्चयार्थकस्मिन् हमुक्ता तउक्तां तो भवि
 ध्यामिकस्मिन्वा प्रतिष्ठते प्रतिष्ठास्यामीति तस्य प्राणमसृजतेति श्रुतेः प्राणिधारणेनोपाधिता ईश्वर एव च उक्ता मतिरततो हेत
 द्रुपात् जीवलोकसंसारो जीवभूतः प्राणी स सनातनः सर्वदेवकृत् पोहमेवेति वक्तव्योपपत्तौ: शुश्रूषुस्त्रिंशोऽयुश्चरंत्ये
 वमेवेतस्मात् सनातनः सर्व एव प्राणमनोबुधचरंतीति बह्वि विस्फुलिंगा येन सममेवांश इत्याशां सिभावोक्तिः पद्यविवहो भेदः परिभा
 समेवांशो जीवलोकसंसारो जीवभूतः सनातनः मनः घटानां द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ७ शरीरपदवा
 प्रोतिपञ्चायुः क्रामतीश्वरः गृहीत्वैतानि संयाति वा पुर्णधानि वा प्रायत ८

तं च स्वगतं न दृश्यते तथा तस्याधिगतमेव तद्दुभयं तत्राप्युपचर्यते अस्मादग्रेभिर्न प्रयमस्य स्फुलिंग इति यस्मादन्य
 ति एवमस्य लमन एव ह्रस्वमदीर्घ इति श्रुतिश्चतुर्विधपरमाणुस्यैव ह्रस्वाणि ममेवांश इति अंशो सिभावेन दूदात्त
 मत्वमहत्वं चोपचारादौषाधिके धेतया च सतिः बुद्धर्गुणेनात्मनश्चैव प्राणाग्रमात्रोद्यवरोपि दृष्ट इति समः सर्वेण समो मस
 केन समो नागेन सम एव एभिस्त्रिभिर्लोकैरिति च यथा च विस्फुलिंगवह्निरेव न तु ब्रह्मंश एव जावोपि बलैव न तु ब्रह्मंशः
 ब्रह्मदसा ब्रह्मते कितं वा उतेति दासादिषु पिंडेषु जोतस्यैव कृत्स्नेन एकैकस्मिन् ब्रह्मभावपरिसमाप्तिदर्शनात् निरंशो
 शिकल्पनायां प्रयोगाच्च स एव जीववभूत ईश्वरो ममेवांश इवांशो रूपभेदो मनः घटं ये यतानि मनसा सह घटि द्रियाणि
 प्रकृतिस्थानि इन्द्रियाणां स्वभावोदविषया प्रावण्यं तत्र स्थितानि कर्षति सुप्तिप्रलयसमाधिकालेषु संकोचयति तथेता
 न्येवांशो यान्तालपस्यानात गृहीत्वा संयाति विषयदेशं प्रतिगच्छति प्रबोधसर्गस्य स्थानकालेषु तत्र दृष्टं तः वा पुर्णधानि वा

३१: ईश्वर एव शरीरधारी तथा यद्यस्मात् हेतोः अपि शब्दो वधारणार्थः चः समुच्चयार्थकस्मिन् हमुक्ता तउक्तां तो भवि

कान्तिनिमनः षष्ठानि निगृहीत्वा चायं किं करोतीति तत्पुनः आह श्रोत्रमिति अधिष्ठाय व्यापारं वतिकृत्वा विषयानुपपन्न उप
श्रवणे प्रकाशयति यथा दीपः स्वस्ववृत्तिलाभाय तैलवर्त्यघपेक्षमाणा पितृविषया वभासने स्वयमेव प्रभुः एवं जीवो घटाकार
वृत्तिलाभाय मनः षष्ठानां द्रियाणि स्पर्शदीप्तापेक्षते तथा पि घटावभासं स्वयमेव करोति ते तराणि इन्द्रियस्पर्शदीपानि स्व
भास्यत्वात् तैलवर्त्यदिवादिताशयः ५ नमेव भूतं मनः षष्ठानां द्रियाणि चाधिष्ठाय तेषामुक्ताणे नोक्ता मंतं वा
स्थितननिष्ठं तं तेषां भोगेन भुजानां तेषां सत्त्वरजस्तमोगुणपुक्तत्वेन गुणान्वितं घटाकारमिव घटजमनोदिगामनादि

श्रोत्रं च तत्स्पर्शानं च रसनं प्राणमेव च अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ५
उक्ता मंतं स्थितं वापि भुजानं वा गुणान्वितं विस्मृतं न उपश्यंति पश्यंति ज्ञानचक्षुषा ९
यतंतो यो मीनाश्चेनं पश्यंत्यात्मन्यवस्थितं यतंतो यः कृतात्मानो नैनं पश्यंति चेत्तसः ११

नंतं स्वतस्तू क्रमणादिभ्यस्तमपि विस्मृतास्तात्त्विकरूपं नानुपश्यंति ज्ञानचक्षुषस्तु पश्यंति उपाधेरवो क्रमणादिकं न त
पश्यंति स्यात्मानं इति ज्ञानं तेषैवेत्यर्थः १० यतंतो यत्त्रिशालयोगिनश्च एनं प्राप्तात्मनि वद्धौ प्रवस्थितं विभुमुक्तां त्यादिदि
हीनं प्रसंगं पश्यंति यतंतोपि अकृतात्मनो यस्तादिभिरशोधितचित्तासननपश्यंति यतः प्रचेतसः अनिर्जितचित्ति
तापाषाणनुत्पादुत्यर्थः ११

कथं तर्हि स्वर्यं नमपि भासकत्वं लोके दृश्यते तदपि मदावशादेवेत्याह मदादित्येति प्रजात्मादिपदैकरणाधिष्ठात्रो
 देवनास्तदधिष्ठेयानिकरणा निचतंत्रै एव गृह्यंते पदधिष्ठातृषु तदधिष्ठेयेषु वाद्यकरणेषु च गतं पदमाणांते ज्योतिः
 यप्रकाशनसामर्थ्यं ततो ज्योमानकं मदीयं विद्वियेन स्वर्यं संपातिते जसे ह्येन च चक्षुषि पश्यति त्यादिश्रुतिभ्यः एतं
 मनश्चंद्रमसोर्यदंतरपुपंचप्रकाशनसामर्थ्यं तदपि मानकमेव तथापि वागज्यो सर्वजगद्रासयते प्रव्याकृतादि
 विषयप्रकाशनसामर्थ्यं तदपि मानकमेव तस्यार्थः अक्षरयोजनास्पष्टा १२ न केवलमादित्यादिगतं प्रकाशनसामर्थ्यं
 मानकं प्रापितुं पृथिव्यादिगतं भूतं धारणा ध्यायनसामर्थ्यमपि मदीयमेवैतस्यार्थः जामिति गां पृथिवीं प्रविशतो दृष्ट
 कृत्वा भूतानि प्रहमेव धारयामि ज्यो जसा बलेन अन्यथा पृथिवी सिकता मुष्टि वद्धि दीयेत याचमंत्रवर्णः येन यो

यदादित्यगतं ते ज्यो जगद्रासयते खिलं यच्चंद्रमसि पञ्चाग्नौ तते ज्यो विद्विमानकं १२ गामाविश्य
 च भूतानि धारयाम्यहं भोजमा पुष्मानि चोषधीः सर्वा सोमा भूत्वा रसात्मकः १३ अहं वैश्वानरो
 भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः प्राणापानसमायुक्तः पचामन्नं चतुर्विधं १४

रुग्णपृथिवी घटंति सदा धारयति विमिति च तथामेव सोमो रसात्मको जलात्मकः रसो जलं रसो ह इत्यनेन कार्यमे-
 लमयो भूत्वा सर्वा ओषधीः पुष्पानि च रवती पुष्टं करोमिशो मोहि स्वात्मरजनि प्रवेशेन सर्वा ओषधीः पुष्पातीति
 १३ अहं वैश्वानरो सां उदरस्यो अग्निर्भूत्वा प्राणिनां सर्वेषां देहं प्राश्रितः सन् प्राणापानाभ्यां वायुभ्यां समायुक्तः समुदा-
 श्रतुर्विधमन्नमदर्शयं भक्ष्यं दंत व्यापारापेक्षमुपपादितो ज्यं तदनपेक्षं पापसादिते घंगुडशर्करादि चोषां निश्चोष्य स
 ज्यमान इत्तदंतादि एतेन सर्वत्र सर्वशक्तिर्या दृश्यते समदीयैवेति भावः तदेवं भोक्ता वैश्वानरो गृभो जमानं सोम
 स्त्वेदेमुभयमग्राषां मो सर्वमिति पश्यतो न दोषलेपो न भवतीत्यपि द्रष्टव्यं १४

किंच सर्वस्य प्राप्तिजातस्याहं हृदिसंनिविष्टप्रामेत्स्यर्थः प्रतोमतप्रामनस्तेषां स्मृतिज्ञानं च पुण्यवतां पापिनां तु तपोर
 पोहनं विस्मरणमज्ञानं च भवति तथा सर्ववैदेः कर्मपाप्मिज्ञानकुंडात्मेद्रुमेव पारमात्मा वेद्यो वेदांतोक्तविद्या
 संप्रदायकृतवेदवित् वेदार्थविज्ञाहमेव एतेन वेदांतविद्येदविज्ञेस्वस्वभूतिरित्युक्तं भवति १५ सर्वशास्त्रहृदयं
 संगृह्णाति धावितिलोके प्रसिद्धोद्गमोदावेव पुरुषोत्तरो विनाशो स च सर्वाणि भूतानि प्राणवन्ति कर्मक्षपकैः
 उपाधिनाशमनु विनाशो शीतो जीवो ब्रह्म प्रतिविंबभूते जलाको यमः प्रज्ञान एव तेभ्यो भूतेभ्यः समुत्प

सर्वस्य चाहं हृदिसंनिविष्टो मतः स्मृतिज्ञानपयोहनं च वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदांतकृद्दे
 (दविदेव चाहं १५ धाविमो पुरुषो लोके क्षरश्चाक्षर एव च क्षरः सर्वाणि भूतानि कुरस्यो क्षर
 उच्यते १६ उत्तमः पुरुषः स्त्वन्य परमात्मे तु दाहृतः पालो कत्रयमा विष्पविभर्तव्ये ईश्वरः ७)

न्येवानुवित्पत्तीति श्रुतेः कूटस्थोतिर्विकारो मायो पाधिरक्षरः तदुपाधेरकर्मजत्वेन नाशसंभवात् उपाधिदोषेणाव
 शीकृतत्वाच्च सो न रक्षति स्वरूपान्न चावते इत्यक्षरः १६ एताभ्यां कार्योपाधि कारणे पाधिभ्यामन्यो नि संधिरुत्तमः
 पुरुषः पोसो परमात्मेति उदाहृतः शास्त्रे पोसो मायया ईश्वरो भूत्वा लोकत्रयं उत्तममध्यममधमशरीररूपं
 विष्पधारयति शरीरत्रयं प्रथापि प्रव्ययः सर्वज्ञत्वेन ईश्वरधर्मत्वेन जीवधर्मे एवा एवीति वर्धतं क्षायते
 वेत्स्यर्थः ७)

चेति चशब्दात्तत्त्वमसि १

यस्मादिति तदुपाधि मतीतोऽप्रतिक्रमस्थितो हं प्रतोदंशः। दपि उत्तमऽऽत्कृतमः जडः क्षररूपाऽपाधेऽत्कृ
ष्टस्तदुपहिते जीवश्चेतनत्वात्ततोऽपुत्कृतरोमायोपाधित्वं तत्त्वोत्ततोऽपुत्कृतमोऽनुपाधिऽप्रनागतु
रूपत्वात् प्रद्वार्यः स्पष्टः १८ एतद्विज्ञानफलमपि भक्तिरेवेत्याह यो नामिति प्रसंमूढः मम पुरुषोत्तमत्वे सशयि
विपर्ययादिहीनः स एव सर्ववित्पतेमां पुरुषोत्तमं जानाति तत्फलं च मां सर्वभावेन सर्वतना सर्वप्रकारे भज
ति १९ प्रस्मिन् ध्याये भगवतत्त्वज्ञानमोक्षफलमुत्कायेदानां तत्त्वोद्गीति इति एतत्तु गद्यतमप्रत्यंतरहस्यं

यस्मात्क्षरमतीतो हं मत्सि रादपि चोत्तमः प्रतोऽस्मिन्नेवेदेव प्रथितः पुरुषोत्तमः १८ यो नामेव मम स
मूढो जानाति पुरुषोत्तमं स सर्वविद्वज्जतिमां सर्वभावेन भारत १९ इति गुद्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मया
नद्य एतद्वुद्धावुद्दिमान् स्पात्कृतकृत्स्न भारत २० इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः १५

शास्त्रं यद्यपि द्रुपमहाध्यायीकृत्स्न शास्त्रं तथापि प्रस्मिन् ध्याये कृत्स्नस्य शास्त्रार्थस्य प्रदर्शनात् इदमपि शास्त्रं
प्रवृत्तिकार्यकारणविभागसंसारवृत्तस्यानित्यत्वं भगवतो विभक्त्यः यस्तं वेदसवेदवित् वेदश्च सर्वरहमेव प्रसि
द्योऽस्यादिना सर्वः शास्त्रार्थः दर्शितोऽस्ति इदं मया उक्तं हे नमो निर्व्यसन रहस्यं बुद्धावुद्दिमान् ज्ञानी स्यात् प्राप्तावि
द्वेतावता कृतकृत्यः सर्वहिकृत्य परमात्मा वगतिपर्यंतं तत्रैव कृत्स्न पुरुषार्थसमाप्ते स्यात् भवति नातः परं कर्तव्यम
वशिष्यते इत्यर्थः इति नैलकंठीये भारतभावदाये भीष्मपर्वणि भगवद्गीताार्थप्रकाशे पंचदशोऽध्यायः १५

नवमध्याये रक्षसी आसुरादेवी चेति तिस्राः संपद उक्तास्तासुराक्षसी मासूर्यमेवांतर्भाव्ये एव संपदा वचमुत्पा-
द्येते ह्यप्राजापत्या देवा आसुराश्चेति प्लुतौ प्रभयं सत्त्व संसुध्यादि धृष्टयो देवाः दंभदर्पाद्या वचनयोः सुरा-
इति द्वे राशि दर्शनात् पूर्वाध्यायां तैत्तिरीयसुक्तं मयानधेः तत्तु न सं बोध्यता प्रनयत्वे देव संपत्ति मत्वं तद्विपर्यस्त्वा सुरी संपदि-
ति दर्शयितुं श्री भगवानुवाच प्रभयं स्तोत्रे देव ध्यभावा सत्त्व संसुद्धिः चित्तैर्मत्वं ज्ञानं प्रवणादि जन्मं दे-
जास्तान् र्ये चिति प्रणिधाय पा व्यवस्थितिः निष्ठा एषामुख्या देवी संपत् दानं यथा शक्तिः संविभागेऽन्नादीनां र्यो वा-
घेन्द्रिय नियमः यत्तः श्रौतस्मार्त दिस्वाध्यायो वेद ध्यायनं तपो वत्पमाण लक्ष्यं लंशरीरादि विविधं प्राजं वं अंजुत्वे
सर्वदा १ किंच प्रहिंसा प्राणि पीडा वर्जनं सत्यं अप्रियान्ति वर्जनं यथा भूतार्थ भाषणं अक्रोधः पराकुट्टस्यापितस्य

क्रोधस्योपशानं त्यागः सर्वकर्म संन्यासः पूर्वतस्योक्तत्वात् शान्तिः प्रतः करणोपशमपेषु नंत द्वर्जनं मपेषु न तथा दुःखि
श्री भगवानुवाच प्रभयं सत्त्व संसुद्धिः स भयोग व्यवस्थितिः दानं दमश्च यत्तश्च स्वाध्यायस्तप
प्राजं १ अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपेषु नंत द्यभस्तेषु लोलुत्वमार्दवं हारचापलं २
तेजः समाधृतिः शोचमशोहो नाभिमानता भवन्ति संपद देवी मभिजातस्य भारत ३

तेषु भूतेषु कृपा प्रलोलत्वं इंद्रियाणां विषय संनिधा वप्पक्रियामार्दवं मृदुता ही स्त्रार्ज प्रचापलं प्रसति प्रपो जने वा क्वा-
लिपादा दानां विक्रियारपितत्वं किंच तेजः प्रागल्भ्यं नत्स्यता दामा प्राकुट्टस्य ताडितस्य वात विक्रियानुसत्ति इत्यन्ना-
नां विक्रियाणां देहेन्द्रियेषु वसां प्राप्तेषु तस्य प्रतिबंधकोतः करणवृत्ति विशेषाय यास्तमितानि देहादीनि नावसीदं ज-
सौ च द्विविधं मृजलाभां वा घं प्राभ्यंतरं मतो वृत्ते नैर्मत्वं मायारागादिकालुष्याभावः नातिमानिता प्रत्यंतं मा-
सुराहित्यं एतानि प्रभपादीनि देवा सत्त्व प्रधानां संपदं अभिलक्ष्य जातस्य स्वभावतो भवन्ति हे भारत ३

शिद
१२५

अथेदानीं रजस्तमो मपी आसीत् स यदुच्यते दंभ इति दंभो धर्मध्वज त्वंदर्पः धनाभिजननिमित्त उत्सेकः अभिमानः आत्मनि
 मदावुक्तिः क्रोधः प्रसिद्धः पारुष्यं निरुभाषणं अज्ञानं प्रविवेकजनितो मिथ्या प्रत्ययः एते आसुरा संपदमभिजातस्य
 जातस्य भवन्ति हे पार्थः ४ अतयोः संपदो कार्यमाह देवीति पूर्वोक्ता अर्जुनस्य शंका किमहमासुर्यो संपदि जातोस्माति
 त्वां मपनुदति माप्नुवति ५ द्वा द्विसंख्यो भूतसर्गो भूतानां स्वभावो मे मध्वेना तृष्ट ए ६ प्रवृत्तिविधिवाक्यं निवृत्ति
 नषेधवाक्यं न विदुः धर्मा धर्मयोरिति दृष्टे हेतुत्वज्ञानरहिता इत्यर्थः ७ असत्यं सत्यवर्जितं जगत्प्राणिजातं तथा

दंभो दयोः अभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरा ४ देवाः संपदमोक्ता
 यनिबंधा मासुरी गता मासुच संपदं देवीमभिजातोऽसि पांडव ५ द्वौ भूतसर्गौ वल्लोके स्मिन् देव
 आसुर एव च देवो विस्तरशः प्रोक्तः आसुरं पार्थ मेष्ट ए ६ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जनानविदुरा
 सुराः न शोचन्तापि चाचारैः न सत्यं तेषु विधत्ते ७ असत्यमप्रतिष्ठते जगदाह रक्षाचरं अपरस्पर
 संभृतं किमन्यत्कामहेतुकं ८ एतां दृष्ट्वा मष्टभ्य नष्टात्मानो ल्यबुद्धयः प्रभवन्त्युग्रकर्माणां क्षपाय जग
 तोहिताः ९

प्रतिष्ठं धर्मा धर्मरव्या प्रतिष्ठा प्राप्तिस्तथैतत् प्रतीचरं प्रनियतं कं प्राहुः अपरस्परसंभृतं अपरस्परक्रियासातं तेषु
 तिसु ठवी जांकुरवत्परस्परकारणी भूतानां धर्मा धर्मा तद्वासनानां यत्सातं तस्मात्संजातं किमन्यत् लोके स्ति न किंचिदपि ध
 माद्यपेक्षं वा उत्पत्तौ किंतु सर्वकामहेतुकं स्त्रीपुंसयोर्मिथुनाभावः कामस्तदुक्तस्वभावादेव जंतुर्जायते न त्वदृष्टादित्यर्थः
 ८ एतां मनुपदोक्तो लोका यत्तिका नामभिप्रेतां दृष्ट्वा प्रवष्टभ्यता माप्तिपनष्टात्मानः कामादिव सत्वेन दृष्टो
 यतो ल्येह दृष्टे सुरवे एव बुद्धिर्पेषां ते अल्यबुद्धयः अहिताहिंसाः ९

प्रसंदाहान् वश्याकर्षणनिबन्धनकायसिद्ध्यादिसाधनेषु प्रसमीचीनेषु ग्राह्याः निर्वधातंताभिनिवेशपातगृहीत्वा प्रपुचं
 निमग्नमांसादीपापेस्ताणिव्रतानि नियमविशेषायेषां ते तथा भूताः संतः कुमार्युवर्तनेन प्रवर्तते न ठात दयायेति
 संबंधः १० चिंतायोगधेयविषयां प्रलयांतामरणवधिं एतावत् देह एवात्मा कामभोग एव पुरुषार्थ इतो पन्नास्तीति नि
 निश्चिन्ता निश्चयवन्तः तथा ह्वाहं स्यात्पंस्त्रं चैतन्यविशिष्टकायः पुरुषः काम एवैकः पुरुषार्थ इति च ११ प्रत्या

काममाश्रित्य दुपूरंदंभमानमदान्वितः मोहद्रुहीत्वा सद्गुहान् प्रवर्तते अविताः १० चिंतामपरमे
 यांच प्रलयांतामुपाश्रिताः कामोपभोगपरमारतावदतिनिश्चिताः ११ प्राशापाशाशतैर्वद्धाः
 कामक्रोधविवर्जितपरायणः इह ते कामभोगार्थं मन्यायेनार्थसंचयात् १२ इदमद्यमया लब्धा
 मिदं प्राप्ते मनोरथं इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुर्धनं १३ असौ मया हताशत्रुहनिष्ये चापरा
 नपि ईश्वरो हं भोगसिद्धो हं बलवान् सुखी १४ आहो भिजनवानस्मि को न्योस्ति सद
 शो मया पश्येदास्यामिमो दिव्य इत्यस्ता विमोहितः १५

येन परवचनादिः प्रर्थसंचयान् धनराशीन् इह ते लिप्संति प्राशापाशान् विवर्णोति इदमद्येति १३ क्रोधपरायण
 त्वं कामपरायणत्वं च सर्वेति राभ्यामदाभ्यामहं प्रसाविति ईश्वरः समर्थः सर्वेषां निग्रहे सिद्धः लब्धाखिल
 लभोगसाधनो बलवान् विषयोपभोगसमर्थः प्रतएव सुखी १४ आपो धर्मी प्रभिजनवान् कुलीनः प्रज्ञा
 नेनाविवेकेन मोहिता विवधं भ्रमप्रापिता १५

अहंकारोहमेव सर्वश्रेष्ठ इति वृद्धिः चलं शरीरं जातिधनाभिजननिमित्तं च द्रव्यपरावृत्तं कामं क्रोधं च संश्रिताः

अनेकं तारुण्यं चित्तनीयं पस्पतरः ॥ अनेकं वरुषं विषयेषु पूर्वोक्तेषु लघुं चित्तं येषां ते ॥ अनेकचिन्ताः ते च ते विभ्रान्ताः ॥
अ किमिदमादौ साधनोऽयमिदमादौ साधनोऽयमिति विशेषेण भ्राता कुलाः ॥ अनेकचिन्तविभ्रान्ताः मोहोऽसत्त्व
पिसद्बुद्धिः तदेव जालं तेन प्रावृताः ॥ प्रसक्ता प्रकर्षेण लग्नाः ॥ प्रसुचो विरामादिमये ॥ १६ ॥ आत्मनेवात्मानं
मन्यंते तेऽप्रात्मसंभाविताः स्तब्धाः ॥ प्रप्रणताः धननिमित्तोत्तमानो गर्वो मदो नतं ताभ्यां ॥ अन्विताः धनमानमदान्वि
ताः तामयज्ञैर्नाममात्रैर्पद्मैर्दम्भेन धर्मधजितया ॥ अविधिपूर्वकं पथोक्तं धनदानं स्वपमृत्तिकपन्थादिषु द्वि

॥ अनेकचिन्ताविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति भरकेषु च ॥ १६ ॥ आत्म
संभाविता स्तब्धा धनमानमदान्विताः यजन्ते नाम पद्मैस्ते दम्भेन विधिपूर्वकं ॥ १७ ॥ अहंकार
वलेन दयं कामं क्रोधं च संश्रिताः मामात्मपरदेहेषु प्रविष्टोऽप्यस्यकाः ॥ १८ ॥ तानहं विधतः कू
रान् संसारेषु नराधमान् क्षिप्यम्यजस्रमसुधानासुरोऽप्येव योनिषु ॥ १९ ॥

रहिता यजन्ते ॥ १७ ॥ मां सर्वदेहेषु ॥ अविष्टं ॥ आत्मदेहेऽस्वदेहशोषणेन कर्षयन्तः ॥ अशरस्यं भूतग्राममवेत समाचैवोतः
अशरस्यं तान्विध्यासुरनिश्रया निति वक्ष्यमाणं दिस्वपरदेहे च हिंसादिना प्रविष्टतः ॥ अभ्यस्यकाः सर्वत्र गुणे
षु समादिषु ॥ प्रसक्तत्वादिलक्षणां दोषमारोपयन्तः ॥ १८ ॥ तेषां फलमाह तानिति सर्वभूतसमोऽप्यहं तान् वेदोक्त
शासनातिगान् भूतद्रोहक्रान्दं ॥ अहमेतदात्मानं न तटस्थोऽप्येन मे वैषम्यं स्यात् ॥ पूर्वपूर्वसंस्कारांते तथैव पापं
कुर्वन्ति देतेन रूपं फलं च प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥

आसुरीयोनिप्राप्तेरपि फलमाह आसुरीमिति प्रधमां नारकीतिर्यक् स्याद्वरादिरूपं वा २० संक्षेपमासुर्याः संपत्तेराह
 त्रिविधमिति २१ कामादिपरित्यागे किं स्यादत आह एतैरिति तमोद्वारे तमसो नरकस्य दुःखमोहात्मकस्य द्वार
 भूतैर्विमुक्तैः सन्नात्मनः श्रेयः कल्याणं भागवदाराधनादिकं प्राचरति ततश्च परांगतिं मोक्षं याति तस्मात् कामादि
 त्रयं त्यजेदिति २२ न केवलं कथितं पश्चिमतं कामादित्यागमात्रेण उच्छास्य वर्ती सध्यतीत्याह पद इति शास्त्र

आसुरीयोनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि मामप्रयैव कौंतेय ततो यांति धमां गतिं २०
 त्रिविधं नरकस्य द्वाारं नाशनात्मानः कामक्रोधस्तया लोभस्तस्मादेतत्रयं त्यजेत् २१
 एतैर्विमुक्तैः कौंतेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरैः प्राचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परांगतिं २२
 यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः न सा सिद्धि मवाप्नोति न सुखं परांगतिं २३

विधिं शास्त्रेण दृष्ट्वा धनतया निष्टसाधनं तथा च स्तापितं ब्राह्मणो यज्जेत न सुरां पिवेदित्यादिना विहितं।
 त्रिविधं च उत्सृज्य विहितमकरणेन निषिद्धं प्राचरेण च उत्सृज्य वर्तते कामकारत इच्छया स सिद्धिं
 चित्तशुद्धिं सुखं वैराग्यादिजनितं तदपि परांगतिं मोक्षं च नावाप्नोति २३

तस्मात्तथास्त्रातिक्रमः सिद्धादिकं च यन्नाप्नोति तस्मात्तेन वसिष्ठादिकामस्य शास्त्रमेव प्रमाणं किं कार्यं किं न कार्यं मित्य
स्थाव्यवस्थायां एवं तत्र शास्त्रं दूरे कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति शास्त्रे वेदाज्ञानरूपं विधानं च दुर्लभं चितप्रतिसमाधानं अ
ग्निहोत्राद्यकरणेऽप्येव सत्यपरित्यागार्थमिदं कृच्छादिकं प्रायश्चित्तं ब्रह्महत्यादिकरणेऽप्येव सत्यपरिहरार्थम् ।
मिदं वाष्पश्च मेधादिः प्रत्यक्षाप्रायश्चित्तं शास्त्रं च विधानं च ताभ्यामुक्तं कर्म इह मनुष्यलोके कर्तुमर्हसि लोकांतरे
कर्मस्वनधिकारं दर्शयितुमिहेत्युक्तं तदेवं शास्त्रानुवर्तिन एव चित्तप्रवृत्त्यादिकं नान्यस्येति सिद्धं २४ इति नैलकं
ठेयेभारतभावेदायेभीष्मपर्वणि गीतार्थप्रकाशे षोडशोऽध्यायः १६ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं त इति प्रश्नबीजमुपलभ्या
र्जुन उवाच य इति ये पुरुषाः शास्त्रविधिं शास्त्रपदेनात्र श्रुतिस्मृतिशिष्टाचारकुलाचारागृह्यं ते सर्वेषां धर्मप्रमाण

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि २४
इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे देवासुरसंपद्विभा
गो नमोऽष्टोऽध्यायः १६ अर्जुन उवाच येशास्त्रविधमुत्सृज्य यजंते श्रद्धयान्विताः तेषां नि
। श्रुतुं का कृष्ण सत्त्वमाहरजस्तमः १

त्वात् त्रये विधिर्विधेयं तदुत्सृज्य सर्वात्मानापरित्यज्य यजंते एजयंते तात कृपादीनमपि न कृतोयं कृपो गंगाशता
द्वयधिकोऽत्रैव स्नानपाना वगाहना नृपारे चर्पप्रदक्षिणप्रक्रमत्वादेतत्सेवेनादहमिदं फलं मवश्यं प्राप्स्यामीति ह
उतरयाश्च श्रयान्विताः स्तः तेषां निरादयं का कीदृशी किं सत्वं सात्विकी वापि अकूपे श्रद्धाधिक्यदर्शनात् किं रजः राजसा वा ते
षां निराशास्त्रातिक्रमेण कामकररूपत्वात् अहो इति प्रश्नोक्तिं तमः तामसीवासो निराशं रजतधारिवाशास्त्राया अपत्येन
हत्वं बुद्धेर्विषया रूपायाः दर्शनात् पदपितुभाष्ये ब्रह्मव्यवहारदर्शनादेव श्रद्धाधानतया देवादीन् यजंत इत्युक्तं तत्रा विविगा

नारद उवाच ॥ अथ विना ते स्मिन्नाम सत्त्वादि संकाया प्रपि ॥ १ ॥

एवंसमान्यतः पृष्टेसामान्यमेवोत्तरंश्रीभगवानुवाचत्रिविधेतिस्वभावः प्रारम्भावीपोधर्माधर्मोत्तोजातास्वभावजायदिराभावी
 सात्विकोदेवताः राजादिधर्माः इनेनानुष्ठितस्तर्हितस्यशुद्धसात्विकेवश्रद्धाभवतिपदिराजसोपक्षादिपूजास्वरूपस्तर्हिराजसोव
 यदितामसोभतेप्रेतादिपूजास्वरूपस्तर्हितामसोश्रद्धाभवति एवंत्रिविधाश्रद्धादेहिनां देहमिमानवतांभवतितामसाव्याख्या
 स्यमानांश्रुणु २ ननुश्रद्धावितोभूत्वात्मनोवात्मानं पश्येदितिश्रद्धायाः प्राप्तदर्शनसाधनेष्वंतरंगत्वमुच्यतेकथं तस्या
 राजसत्त्वंचोच्यते इत्याहसत्त्वेतिप्रोक्त्वमसंस्कारोपेतंयादृशं बुद्धिसत्त्वंसात्विकंराजसंतामसंवातदनुस्तेष्वेवसात्वि
 क्पादिरूपदेवतादिपूजासुफलापत्रेयंभावनिश्चयाश्रद्धापिभवति तथायंपुरुषोपिश्चद्वयः श्रद्धाप्रधानोषोपत्त

श्रीभगवानुवाच त्रिविधाभवतिश्रद्धादेहिनांसास्वभावजा सात्विकीराजसीवैवतामसीचेतीताश्रुणु
 २ सत्त्वानुरूपासर्वस्यश्रद्धाभवतिभारत श्रद्धामयोयंपुरुषोपोयच्छूदः सगच्छ ३

क्षोपोययाश्रद्धयोपेतः स एववसति सात्विक्याश्रद्धापात्रपेतः सात्विकः एवंराजस्याराजसस्तामसस्यातामसइति
 एवंसतियदितातकूपभक्तैर्बुधैर्वपुषा वशा तदेवबन्धन्यतेतर्हितंसात्विकं पुंडरीकमिवदेवाः अनुगच्छन्तिनित्यकर्षण
 गतिमितामपिदोषमेस्यापनुदेति यदित्वेतामंत्रतंत्रादिनासिद्धं पूर्ववासना वशापक्षादिरूपंमन्यतेतदातं पक्षो ए
 वानुगच्छन्तिनास्यकामकएवतो नित्यकर्मत्यागजंदोषमपनेतुमर्हतिनहिदेवतापराधीयदौस्वातुंशक्यतेचदित्व
 यंप्रेतः पितामकुटुंबमावाधिष्टेति सर्वधर्मत्पत्को एनमस्यप्रियंकूपे पूजयामीतिमन्यतेतदातंपितरीप्रेतत्व
 बुद्धियोगाद्विपर्यस्तंतदासंप्रेता एवानुगच्छन्ति द्रुद्रभोगैः देवाश्चनरकैपातयंति ३

शिव
 १४

यजंते सात्विका देवान् पृथुस्तथा सिरास्तसाः प्रेतान् भुजगान् चान्ये पतन्ते तामसा जनाः ४० प्र-
शास्त्रविहितं धीरन्तर्प्यते ये तपो जनाः संभ्राह्मकारसंयुक्ताः कामरागवलाजिताः ५ कर्षयन्तः शरी-
रस्थं भुजगाममचेतसः मन्वेवांतः शरीरस्थं तान् विध्यासुरनिश्चयान् ६० प्राहुरस्त्वपि सर्वस्य वि-
विधो भवति प्रियः यस्तस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ७० ७० ७० ७० ७० ७० ७० ७०

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ॐ भा.
 मः
 ११३
 प्रायुर्जीवनं सत्त्वमुत्साहः बलं शक्तिः आरोग्यं रोगराहित्यं सुखं चित्तप्रसादः प्रीतिः अभिरुचिः एषां विवर्धनाः
 वृद्धिकराते प्रायुः सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः रस्या रसोपेतास्निग्धाः स्नेहवतः स्थिराः देहे रसांशो न चि
 रकालस्यापिनः दृढाः हृष्टमात्रा एव हृद्यप्रियाः आहाराः घृतनीरसितादयः सात्विकप्रियाः ८ कष्टिति
 प्रतिशब्दः सर्वत्र संबध्यते प्रतिकटुर्निवादिप्रत्यं सा तिलवणा तु स्याः अतिताक्षो मरीचोदिः प्रतिरुद्धः स्ने
 हः प्रत्यं कंगुकोइवादिदुःखं तात्कालिकं पीडांशो कं पश्चाद्वा विदौर्मस्यं आमयो धातुवैषम्या पादनरोगास्तस्य

प्रायुः सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्विकप्रिया ८
 कष्टमूलवणा तु सती दण्डरूतविदाहिनः आहारराजसश्रेष्ठः दुःखशोकामयप्रदाः ९ पात
 यामं गतरसं प्रतिपर्युषितं च पात उच्छिष्टमपि चामेधं भोजनं मसप्रियं १० अप्रफलाकांक्षिभि
 र्यत्तो विधिदृष्टो यद्रूपते पृष्टव्यमेवेति मनः समधा यसात्विकः ११ अभिसंधायतु फलं
 दंभार्थमपि चैव यत् १२ ज्यते भरत श्रेष्ठं यत्तं विद्धि राजसं १२

राः ९ पातयामं प्रहरात्प्राप्तं शीतलतांगतमित्यर्थः पातयाममर्धपक्वं निर्वीर्यस्य गतरसेनैवोक्तत्वा ९
 दिति भाष्यं गतरसं रसविमुक्तं एति दुर्गंधिपर्युषितं पक्वं सद्रात्रं तपितं उच्छिष्टं प्रमेधं यत्तानर्हं भोजनं १०
 नैकामसप्रियं १० यत्तत्रैविध्यमाह फललेति विधिदृष्टः अवश्यकतया विहितः पृष्टव्यमेव नु यत्ता दृष्टं
 मदृष्टं वा फलं प्राप्तव्यमिति मनः समधा एव समाहितं कृत्वा पोयत्तद्रूपते ससात्विकः ११ राजसं यत्तमाह अभिसं ११

विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिहीनं प्रसृष्टं न दत्तं प्रन्नं पस्मिन् प्रसृष्टं न १३ देवाः विष्णुवाद्याः दिजाः ब्राह्मणगुरुवै १४ पित्रो
चर्षादयः प्रास्ता ब्रह्मनिष्ठाः तेषां रजनं प्रार्जकमकोटित्वं १४ प्रियं च तत्तद्विहितं च प्रियहितं प्रवणकाले परिणामवासुखद
मित्यर्थः मनः प्रसादः रागद्वेषादिरहित्यं सौम्यत्वं परहितैर्वित्तं मौनं वाक् सजमः आत्मविनिग्रहः मनोनिरोधः भावसं
शुद्धिः परैर्व्यवहारकाले माया राहित्यं इति एवं प्रकारं अत्यन्तदयादिकं एतन्मानसं तप उच्यते त्रिविधं कायक वाचिक

विधिहीनमसृष्ट्यन्नं मंत्रहीनमरसितं अस्त्राविरहितं पशून्तामसं परिचरते १३ देवदिज्ञगुरुप्रा
स्तपूजनं शौचमार्जवं ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरतप उच्यते १४ अत्रुद्योगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं
च यत् स्वाध्यायाभ्यासं चैव वा श्रयंतप उच्यते १५ मनः प्रसादः सौम्यत्वं मौनं वाक् सजमः भाव
संशुद्धिरित्येतत्तपो मानस उच्यते १६ अथ दया परयातपंतपस्तत्रिविधं नरैः प्रफलाकांक्षिभिर्वृ
त्तैः सात्विकं परिचरते १७ सत्कारमान् पूजार्थं तयोदंभेन चैव यत् कियते तद्विहप्रोक्तं भ्राजसं
चलमध्रुवं १८ मूढग्राहेण मनोयत्प्राउयाकपते तयः परस्योत्सादनार्थं वा तन्नामसमुदाहृ
तं १९

मानसमेवेन युक्तैः प्रभवहितैः १७ सत्कारः लोके साधुरयमिति वाक्यं मानः अभ्युत्थानाभिवादनादिः कायि
की पूजा लाभादि एतदर्थं दंभेन च यत्तपः कियते तत्तत्तजसंचलं विनाशिप्रध्रुवं प्रनिश्चितफलं मूढग्राहेण प्रवि
वेक कृतेन दुराग्राहेण आत्मनः शरीरस्य उत्साधनार्थं विनाशार्थं १९

रातव्यमेवेतिबुध्वायदानं प्रदेयद्रव्यं दायतेननुफलमुद्विष्यदायतेकस्मै अनुपकारिणे प्रत्युपकारा समर्थपदेशो दुर्लभो वा
दो काले संक्रांत्या दायते तत्सात्त्विकमिति संबंधः अचदानं पात्रे समर्पणं तद्विषयात्त्विकमिति योजना अत्र प्राच्योदा
नशब्दः कर्मलिख्युत्पन्नः प्रदेयद्रव्यवाची द्वितीयांतः तत्संपोगात्संप्रदाने चतुर्थ्यपेक्षा द्वितीयस्तुभावव्युत्पन्नः त्याग
मात्रवाची तेन तत्र भूतेषु चतुर्थ्यपेक्षा कर्मणा यममिष्येति ससंप्रदानमिति परिभाषिकाः संप्रदानसंज्ञया अत्र कर्म

रातव्यमिति यदानं दायतेनुपकारिणे देशो काले च पात्रे च तदानं सात्त्विकं स्मृतं २० पतु
प्रत्युपकारार्थं फलमुद्यस्य वा पुनः दायते च परिलिख्यं तदानं राजसं स्मृतं २१ अदेश
काले यदानमपात्रेभ्यश्च दायते असत्कृतं मवशातं तन्नाम समुदाहृतं २२

विभक्त्यभावेनाप्रवृत्तेः तेन पात्रे इति चतुर्थ्यर्थे संप्रमीति वा पातशब्दस्य चतुर्थीयमिति वा कल्पनं व्यर्थमेव दानं शब्दस्य
वृत्त्या च देशकालानुपकारित्वविशिष्टेन दानमित्येका कोटिः पात्रे दानमित्यपरा उभयसमुच्चये तु महानुगुण इ
ति भावः २० परिलिख्यं कथमेतावत्द्रव्यव्ययः कर्तव्य इत्याकुलतायुक्तं यथा स्यात्तथा दायते इति क्रियादेशो
षण् २१ असत्कृतं प्रियभाषणपादप्रदालनादि पूजासत्काररहितं अत्र शातं पात्रपरिभवपक्तं दानं पु
देयं हिरण्पादि २२

अष्टशर्पानां यस्तद्वानतपः प्रभृतीनां संकल्पसंकायां सादुरयसि धर्म्यप्रायश्चित्तमुपदिश्यते ॐ तत्सदिति ॐ मि
 तितदितिसदिति च विविधस्त्रिप्रकारो यं ब्रह्मणो निर्देशो नाम्नापाठः यथा सहस्रनामानि एवमस्मिन्नपि नामपा
 ठे त्रीणि एव नामानि त्वर्थः ॐ मि तिव्रह्मेति तैत्तिरीयेतादितियेतस्य महतो भूतस्य नाम भवतीत्येतरे यकैस देव
 सौम्ये दमग्र आसीदिति छंदोग्ये च एतेषां शकानां ब्रह्मनामत्वप्रसिद्धेः तेन नामयेन ब्राह्मण्यदयो विहिताः पुरास

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुराः २३
 तस्मादौमित्युदाहृत्य यस्तद्वानतपः क्रियाः प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां २४

गीहो ब्रह्मण एतन्नाम त्रयोच्चारण सामध्येनैव विधात्रा विप्रदयो विहिताः प्रकाशिता इत्यर्थः यस्मादेतत्
 यं नाम पूर्वकं एतेषां विधानं सर्गद्वौ दृष्टं तस्मात् त्रिषितेषु नामसु ॐ मित्येकमेव नाम उदाहृत्य ब्रह्मवादिनां वेदि
 कानां विधानोक्ताः यज्ञादयः क्रियं सततं प्रवर्तन्ते तथा च श्रुतिः ॐ मिति ब्रह्मा प्रसीति ॐ मिति राहोति
 शंसंति ॐ मित्यर्धयुः प्रतिगरं प्रतिगृह्णाति ॐ मिति सामानि गायंतीति यज्ञे सर्वेषां मृत्विजां क्रियायां का
 रणार्थिकोऽस्येतददर्शयति २४

मभा.
११५

ओंमितिनाम्नः काम्याकाम्यकर्मसाधारण्येन यज्ञादौ विनियोगमुक्ता तदिति नाम्नो निष्क्रमेणुमुमुक्षु कर्मसु विनि
योगदर्शयतितदिति मोक्षकांक्षिभिः फलं प्रनमिसंधाय विविधाः पक्षतपः क्रियाः दानक्रियाश्च क्रियंते इति योज
नाननुफलं चेन्नमिसंधायते तर्हि किममिसंधाय क्रियंते इत्याकांक्षापामाहतदिति क्रियंते इति सर्वं क्रिया
स्तदिति वृत्तेति क्रियंते पथा वृत्तवादिभिर्वृत्तापणं वृत्तरु विवृत्ताग्नौ वृत्ताण हुतं वृत्तेव तेन गंतव्यं वृत्तं कर्म
समाधिनेत्युक्तदिशा सर्वाः ससाधनफला क्रियाः वृत्तेवेदं सर्वमिति बुद्ध्या क्रियंते तथा मुमुक्षुभिरपीत्यर्थः य
यदेव हि मुक्तानां त्वभा विकंशीलं तदेव मुमुक्षुणा शास्त्रेण विधीयत इति प्रसिद्धेः फलमनमिसंधायैतिसांनि
ध्यातदित्यत्रापि सामर्थ्यादमिसंधायेतिलभ्यते तेन फलमनमिसंधाय पतदित्यमिसंधाय क्रियाः प्रवर्तत इत्यत्र

तदित्यनमिसंधाय फलं यज्ञतपः क्रियाः दानक्रियाश्च विविधाः क्रियंते मोक्षकांक्षिभिः २५
सद्रावेसाधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते प्रशस्ते कर्मणि तथा स छब्दः प्रार्थयुज्यते २६
यज्ञतपसि दाने च सितिः सदिति चोच्यते कर्मचैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते २७

योपि सुलभ एव तदिति वृत्ताभिधानमुच्चार्येति भाष्येऽपि उदाहृत्येति पूर्वश्लोकोक्तक्रियां नुवृत्त्या योजनमस्मदुक्ता
भिप्रायेणैव व्याख्येयं उच्चारणस्यापि वृत्तानुसंधानार्थत्वादिति दिक् उक्तं स छब्दो विनियोगमुक्ता स छब्दस्य
विनियोगमाह द्वाभ्यां सद्रावे इति सद्रावे प्रसित्वे साधुभावे समीचीने च स छब्दः स छब्दितं कर्म इति प्रशस्ते
कर्मणिसत्त्वे वेदोक्तं वृद्धस्तिवेति शतशब्दः प्रयुज्यते प्रास्तिकैः १६ किं वपज्ञादौ स्थितिर्निष्ठा सदिति समी
चीनेति उच्यते तदर्थं छब्दार्थं कृतं तदर्थीयं परमेश्वरप्राप्त्यर्थं कृतं कर्म सत्येव समीचीनमित्येवाभिधीयते
लोकैतदेवं प्रस्ताविकं त्रिगुणं वा यज्ञादिकं अद्वा सर्वकं वृत्तं लोभिधानं नृपोच्चारणे न सात्त्विकं सद्रावे च स

२७
१६
१५

संज्ञा च प्रद्वैवसाहु एप हेतुरिति व्यतिरेकमुत्वेनाह प्रश्रद्धपेति हुतं होमः दत्तं दानं तपः तप्रे प्रनुष्टितं भविकृतं प्र
श्रद्धया विहितं भवंतमत्र यस्मिन् एमपि पञ्चासत्त सर्वमसत् प्रभावमित्युच्यते पार्थ प्रत एव तत् प्रेत्य मृत्वा पर
लोके नोपयुज्यते इह प्रस्मिन् लोके वाने नोपयुज्यते तस्माद्देवसात्त्विकभावे सुखकामैः शरणी करणीयेति
भावः २८ इति नैलकंठीये भारत भावरीपे गीतार्थप्रकाशे सप्तदशोऽध्यायः ७० प्रस्यमष्टादशाध्यायां प्रथ
मेऽपोथीते तानां द्वितीये स्तुतानां शेषेषु त्वादितानां मर्त्यानां कास्मिन् नोपसंहारार्थं यमेति सोऽध्यायः प्रारभ्यते तत्र पूर्वाध्यापो
अ तेऽध्यायः कृतो नैव वार्यमित्युक्तं तत्र फला वश्यं भावनिश्चयः श्रद्धासावफलं वलां कर्मणामेवांगंतुकर्मविरहस्य

अथ द्वाहृतं दत्तं तपस्तपस्कृतं च यत् प्रसदिषुच्यते पार्थ न वत त्प्रेत्यनोऽह २८ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ अर्जुन उवाच
सन्नासस्य महोवाहोतत्त्वसिद्धमिवेदितं त्वागस्य च हृषीकेश पृथक् केशनिषूदनः ॥

संन्यासस्य भावः रूपफलवर्जितस्त्वप्रभावाद्भावोत्पत्तरयोणात्तस्मात्तद्व्यासापेक्षं कर्म कर्मापक्षया श्रद्धाश्रद्धानपे
क्षः संन्यासः प्रत्येकान्नचास्यैवं रूपस्य श्रद्धेत्रे विधाप्रयुक्तं सात्विकादिभेदेन त्रैवोध्यं संभवति तेन फले तारतम्यं
स्यात्तत्फलस्य दृष्टिं विधेयनिवृत्तिरूपस्य सर्वत्र तुल्यत्वात् स च संन्यासो यदि कर्मत्याग एव तर्हि तद्धनः समी
हितं यदि तु तौ भिन्नौ तर्हि तयोर्वैलक्षण्यं विचार्य मित्याशयेनार्जुन उवाच संन्यासस्येति हे महाबाहो हृषीकेश
हे केशिनी प्रदनेति बहु कृतः संवोधय नृजितासिते र्ये त्वाद्दं दर्शयति संन्यासस्य तत्त्वं याथात्म्याभावात् पृथ
ग्भूतं वेदितुमिष्टमित्यागस्य पायात्म्यं संन्यासात् पृथग्भूतं वेदितुमिष्टमीति चकारेणानुवक्ष्यते १

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच कामानामितिकामानां रागतः प्राप्ता नो पुत्रकामेष्ट्यादौ नो ननु फलस्य कामना विषयात्
 सर्वस्य कर्मणः फलवत्त्वं नियमात् सर्वकाम्यमेवेति नित्यादीनामपि मुमुक्षोः त्यागः स्यादिति सिद्धं न समं हित
 नित्याशं क्वाह सर्वेति सर्वेषां नित्येने मितिकानां कामानां कर्मणः फलत्यागमेव त्यागं विचक्षणाः प्रहर्तृस्वस्तु
 पतस्त्यागं प्राहुरतो न त्वदिह सन्मासः सिध्तीत्यर्थः अयमाशयः यद्यपि सत्यासत्यागशब्दौ निर्वृत्तिमेवेष्ट
 तः तथापि वैराग्याद्वाकाय क्लेशभयादमोहाद्वा भवतीति तत्कारणानां सात्विकादिभेदेन भिन्नत्वात् तस्यापि सा
 त्विकराजसतामसभेदेन त्रैविध्यं त्रिविधं प्रधानत्वं च दुर्वारं च विरक्तो अश्वधानः प्रत्यक्त कर्मी

श्रीभगवानुवाच कामानां कर्मणो त्यासं सत्यासं कवयो विदुः
 सर्वकर्मफलत्यागं प्राह स्यागं विचक्षणाः २

विदुः विदुः पदं नो दृश्यते यथोक्तं वार्तिकाचार्यैः प्रमादिनो वहिष्मिन्नाः पिशुताः कलहोत्सुकाः सत्यासिनो
 विदुः पते देवसंघषिताशया इति तस्मादविरक्तः कः सत्यासापेक्षया निष्कामकर्मचराणामेव श्रेय इत्याशये
 न भगवता काम्यकर्मत्यागः सत्यासत्त्वमित्यादिकर्मणः फलानभि संधानं च त्यागत्वेन स्तूपत इति तस्माद
 अश्वपाकृतः ससत्यासोऽप्यसन्नेवेति सत्यासाद्वृत्तः स्यान्मिति स्मृतः स्वफलं दातुं न समर्थ इति युक्तमु
 क्तं भगवता अश्वपाकृतं सर्वव्यर्थमितियतु नित्यानामेव यदि चाप्योगात् कामानां तत्स्वरूपतोऽपि त्यागः
 पूर्वार्थः सर्वेषां कर्मणः फलतस्त्याग इत्युत्तरार्धे इति व्याख्यानं पक्षद्वयप्रदर्शनपरं तदग्नौ लोकाः

विदुः पदं नो दृश्यते यथोक्तं वार्तिकाचार्यैः प्रमादिनो वहिष्मिन्नाः पिशुताः कलहोत्सुकाः सत्यासिनो

नैव प्रत्यक्षमाहत्याज्यमिति एकेमुखाः मनीषिणो मनोनिग्रहसमर्थः परमात्मनि उत्पन्नं विविदिषाणां दोष
 वत्तरागादिवयो यथा त्याज्यस्तद्वत्कर्मत्याज्यमिति प्राहुः अपरे तु विविदिषार्थिना यज्ञादिकं न त्याज्यमिति चात्र
 हरिस्तनुवर्तते तथा च द्विविधाः श्रुतय उपलभ्यंते न कर्मणान प्रजयाधनेन त्यागेनैकेन प्रमत्तत्वं मानश्रुः कुर्वन्नेवेह
 कर्मणि जिजीविषे श्रुतं समादृत्याद्याः अविद्वद्द्विषयमेवैतत्तद्वत्तद्विदुषां तु कर्मसु प्रवृत्तिकारणस्य ज्ञानस्य न

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्मप्राहुर्मनीषिणः यस्तदुनतपः कर्मन त्याज्यमिति चापरे ३
 निश्चयं श्रुत्य मेतच्च त्यागे भरतस तम त्यागो हि पुरुष व्याघ्रविधिः संप्रकीर्त्ति
 तः ४

श्रुत्वा तत् स्वतः सिद्ध एव त्याग इति ता श्रुति कर्मविधि कीर्त्तत्यागविधिर्वीन प्रवर्तते यथेकं न कर्म किं त्यजेद्योग्य
 कर्मभिस्त्यज्यते घसा विति निश्चयमिति तत्र कर्मणो त्यागा त्यागविप्रतिपत्तौ सत्यां प्रथमोपाते त्यागे विप्रथमे मद्भव
 नाश्रये श्रुत्य हि यस्मात्तद्देपुरुष व्याघ्रत्यागस्त्रिविधः सात्विक राजस तामस भेदेन त्रिप्रकारः परिकीर्त्तितः
 शास्त्रे दृढवैराग्यपूर्वकः कर्मसंन्यासः सात्विकः प्रायासभयात् त्यागो राजसः मोहात् त्यागस्तामस इति
 तस्माद्गृह्यते त्यागो निश्चयेन विचारणाय इत्यर्थः ४

म.भा.
१२३

स्वर्ची कंटा हन्यायेन त्यागस्वरूपकथनात्पाकपरमतमत्यागपक्षं उपन्यस्यति यज्ञेति यज्ञादिकं कर्मन त्याज्यं किंतु कार्यमेव विधिगृ
हीतेन पुसा अवर्यं प्रनुषेवमेवतत् प्रकरणे प्रत्यवापश्च वणात् च कारोहेत्वर्थः यस्मात्तं यज्ञोदानंतपश्चैव मनीषिणां नि
ष्कामाणां दंभदिरहितानां पावनानि चित्तशोधकानि तथा च श्रुतित्रयो धर्मस्त्वं ध्यायज्ञो ध्यायनंदानमिति प्रथमस्तप
एवं द्वितीयो ब्रह्मचर्याचार्यकुलवासी तृतीय सर्व एते पुण्यपरतोका भवन्तीति यज्ञादीनां गृहस्थधर्माणामप्येव वनस्य
धर्मस्य आचार्यकुलवासस्य ब्रह्मचारीधर्मस्य च पावनत्वं दर्शयति अत्रापि यज्ञदानशब्देन गृहस्थधर्मोक्तो न पक्षो
वनस्य धर्मस्य आचार्यकुलवासस्य ब्रह्मचारिधर्मस्य च पावनत्वं दर्शयति अत्रापि यज्ञदानशब्दे गृहस्थधर्मो
क्षेपाः तपश्चिवाण्यस्य धर्मः परिशेषात् धर्मेति ब्रह्मचारिधर्मश्च ज्ञेयः ५ एवं त्यागपक्षमुक्त्वा गौतमस्तु कथाप्रथमं

यज्ञदानतपः कर्मन त्याज्यं कार्यमेवतत् यज्ञोदानंतपश्चैव पावनानि मनोविणो ५ एतानां पि
तु कर्माणि संगत्यात्का फलानि च कर्तव्यानीति मे पार्थ न श्रितं मतमुत्तमं ६

स्वामिमतं त्यागार्थं समुच्चयपक्षं दर्शयति अविशद एव शब्दार्थः एतान्येव कर्माणि यज्ञदानतपःसंगत्यात्का प्रह
मेतेषां कर्तृमया वश्यमेतानि कर्तव्यानीत्यभिमानं वयोवर्णयध्यासनिमित्तं त्यात्का एतेरुद्धितैरहंरुग्ंधा चित्तशुद्धिं
वास्तानं वा प्राप्स्यामीति फलानि त्यात्का च कारादेशात्करणे मम प्रत्यवापे भविष्यतीत्येतमपि अभिसंधित्य त्यात्का ब्रह्म
निवृत्तवदसंगस्वभावेन पुरुषेण कर्तव्यानि इति एवं प्रकारं मे मम मतं उत्तमं पूर्वमतात् श्रेष्ठं तत्र हि कर्तृत्वाभिमान
रूपेण संप्रत्येन प्रत्यगा वा यो त्यादभयाच्च कर्मानुष्ठानं विहितं प्रवर्तुत भावादसंगत्वाद्यं शेषकर्मणां त्यागः स्व
रूपेण त्याग इति भेदे ६

प्रतिज्ञां न त्यागत्रै विध्यमाह नियतस्येति तु शब्दः सर्वोक्तपक्षद्वयवैलक्षण्यार्थः तस्मादधिकृतस्य मुमुक्षोः नि
यतस्य प्रवश्यानुष्ठेयस्य कर्मणः संन्यासः स्वसूत्रेण त्यागो नोपपद्यते न युज्यते प्रवश्यानुष्ठेयत्वात् एवं सति यो
मोहादज्ञानात् नियतस्य कर्मणः परित्यागः सतामसः परिकीर्तितः अवश्यं च तज्यते चेति विप्रतिषेधात् ७
एवं तामसमुपपाद्य राजसंन्यागमाह दुःखमिति दुःखरूपमेवेदं कर्मेति मत्वा कायक्लेशभयात्पतयेत् सपु
मानतस्मादेव हेतोः राजसंन्यागं निवृत्तं त्यागं कृत्वा त्यागफलं चित्तसुद्धिमसौ नैव लभेत् ८ एवं ह्यभ्यास
श्लोकाभ्यां नमो सराजसौ नमुखत्वेन त्यागावुक्तौ तामसराजसयोरसंभवस्य भगवतैव मोहात्तस्य परित्यागः

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते मोहात्तस्य परित्यागस्तामसा परिकीर्तितः ७
दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्पतयेत् सकृत्त्वा राजसंन्यागं नैव त्यागफलं लभेत्
८ कायमित्येव यत्कर्म नियतं कियतेर्जुन संगं त्यक्त्वा फलं चैव सत्यागः सात्त्विकामः ९

इति कायक्लेशभयात्पतयेदिति सूचनात् न घृष्टं संभवति मूढश्च करोति चेति विप्रतिषेधात् यदि करोति नैव
मूढः यदि मूढस्तर्हि नैव करोति नैव कायक्लेशाद्विभेति तस्मात्करोति कायक्लेशाद्विभेति चेति विप्रतिषेधि
नैव प्रतस्मात्तस्य राजसयोरसुखस्य भाग्यो रसं भवति नैवोक्तौ सात्त्विकस्य सुखस्य त्यागः संभवति यथा स्फु
टिके जपाकुसुमाश्रिते लोहितं विवेकिना प्रतीतं त एव स्ति न वस्तु त एव मात्मनि स्थिराधीने विवेकिना
कर्तृत्वं प्रतीतं त एव स्ति न वस्तु त इति वक्तुं शक्यं एवं च कर्तृत्वमिनिवेशाभ्युपगम्य पुमान् प्रतीतः करोत्ये

वनवस्तुतः संभवति सुखोपि सात्विकस्य इति तमेव मुख्यत्वागेधिकारहेतुं प्रथममाह कार्यमिति कार्यकर्तव्यमित्ये
 वयत्कर्मनियतं नित्यं क्रियते हेतुन संगं त्यक्त्वा चेति प्रवधारणं प्रागुक्तस्य त्यागपक्षस्य व्यावृत्त्यर्थं स एव भूतस्या
 गः सात्विको मतः वेदे दृष्टः तथा च श्रुतिः ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किंचित् जगत्प्राजगत् तेन तपस्तेन भुंजीथा
 माग्धः कस्य विद्वन्मिति ईशा परमेश्वरेण सर्वकारणकर्त्ता तस्मै केन इदं जगत् स्यात्वरजं जगत् स्यात्संज्ञा
 स्थितं वास्यमाणादितं व्याप्यैव न हेतुना सर्वतदधीनं तेन कारणेन तपस्तेन त्यागेन कर्तृत्वमिति त्वमिति नान्य
 न वर्जनेन भुंजीथाः विषया भुंक्ष्वमाग्धः गार्धमा कार्षीः कस्य विद्वन् कस्यापि तत्र स्वामित्येति त्वमिति वृथैव
 तत्र गर्ध इत्यर्थः एवं कर्माण्यपि यज्ञादीनि कर्तृत्वाभिमानं त्यक्त्वा कुर्वतस्तव लेपो न भविष्यति एतच्चति
 रेकेण च उपायातरं नास्तीति अग्रिममंत्रेण प्रदर्श्यते कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतंसमाः एवं त्वयि ना
 न्यथेतोस्ति न कर्म लिप्यते न रे इति इदमेव मुख्यस्वमतं भगवतो प्रदर्शितं एतान्यपि तु कर्माणां निष्फलो केन
 नानेत्यानां फलमेव नास्ति किं त्यक्तव्यमिति चेत् इत एव भगवद्वचना तेषामपि फलमस्तीति जानीहेति
 फलस्य वेदेनानुष्ठानासंभवात् तथा चायस्तं वः तद्यथा मन्त्रे फलार्थं निमित्तैर्धर्मैश्च इत्य
 उद्यते एवं धर्मचर्पणाणामर्थमनूयद्यंत इति अनुषंगिकं फलं नित्यानां दर्शयति
 अकरणे प्रत्यवायस्तत्प्रापितेषां प्रत्यवायपरिहारः फलमिति प्रदर्श
 ने धर्मेण पापमपनुदतीत्यादिना च नित्येष्वपि कर्मसु फलं
 दृश्यते तदेव वक्तव्यमिति नकोपि विशेषः ६

तदसंभवं सात्त्विकत्यागमुक्ता मुख्यं तमाह न दृष्टीति सत्त्वेन सम्पत्त्या विष्टो वाप्यस्यागी मुख्यः सात्त्विकस्यागी सन्यासा
 त्वर्थः अकुशलं असुखप्रदं कर्म त्रिषस्त्रान चतुर्गुणशोचमिताटनादि प्रपास रूपं न दृष्टि कुशले मिष्टान् मि
 क्षादौ नानुषजते न संगं प्राप्तिं करोति यद्वा कर्म कुशले सेवादि कर्म कुशले शिष्यादौ न सज्जते तत्रा कुशलं वा
 न दृष्टि एतेन यागदेषश्रुत्यत्वमस्य दर्शितं तदपि कृत इत्यपेक्षा यामाह मेधावीति उहापोह कुशलं तत्पानि
 त्पानित्यवस्तुदिवेचनादौ प्रज्ञावान् अत एव छिन्नसंशयः किं कर्मात्मेव मुक्तिं धनं नानि उस्तस्यास एवेति
 विचिकित्सा रक्षितः एवं त्यागीत्यनेन यस्तो दूनं तपः कर्म न त्याज्यमित्युक्ता दत्यागा द्यावृतिः मेधावीत्यनेन मो
 क्षस्य परित्याग इत्युक्तौ नाम सत्यागा द्यावृतिः पूर्वीर्द्येतरा देषाभावप्रतिपादनेन कायलेश भयात्यजेदित्युक्ता राजसत्या

न दृष्ट्य कुशलं कर्म कुशले नानुषजते त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः १०

गा द्यावृतिः छिन्नसंशय इत्यनेन कार्यमित्येव यत्कर्मैत्युक्ता दमुख्य सात्त्विक त्यागा द्यावृतिः न दृष्टी कर्मणां तु
 त्वं सन्यासस्य महाभाग्यत्वं ततो वेदवेदचेत्सागमपि कर्मसु न तिष्ठेत् न हि दाहापशमार्थानि कटस्थं दाहवी प्रहार्
 दं जान न ग्रीष्मोष्म प्रतप्रपाद्य शिलातले तणमपि रमेत् संशयश्चेदपि हेतुः सत्त्वसमाविष्ट इति यतः सत्त्वेनैव क
 उरान्यन्ता विष्टो यं न तु अप्रप सत्त्वमाश्रित इति महाविशेषः एवं च पूर्वज्ज्ञेन कोक्तस्य सात्त्विक त्यागरूपस्य कर्म
 योगफलभूतो यं मुख्यः स न्यासो विविदिषाणामनुष्ठेयो परहरे व विरजेत दहरे व प्रव्रजेत एतमेव प्रव्रा
 जितो लोकमिच्छते प्रव्रजंतीति श्रुतिभ्यः भाष्येतु ननु कर्मपरित्यागस्त्रिविधः सन्यास इति च प्रकृतः तत्रतामसो

स्वयमेव सात्विकं त्यागं प्रनूयत तत्प्रयोजनमाह द्वाभ्यां न हि ति देहभृता देहाभिमानि नाहियस्मात् अशेषतः क
 र्मणित्यक्तं न शक्यं अशक्यं प्राणपात्रलोपप्रसंगात् तस्मात् अधिकृतः सन्त्यः कर्मफलत्यागशीलः तु श
 द्वा एवार्थः स एव त्यागीत्यभिधीयते यस्त्वशेषतः कर्माणित्युक्तं शक्यं क्रोति परमार्थदर्शः समुख्यस्यागीत्यर्थः
 ११ एवंभूतस्य त्यागस्य फलमाह अनिष्टमिति अनिष्टं नरकतीर्थगर्गदिरूपं दृष्टं देवतादिरूपं मिश्रं मानुषभाव इति
 कर्मणः कर्मजातीयस्य फलं त्रिविधं प्रेत्य मरणानन्तरं त्यागिनां पूर्वोक्तं मुखसंन्यासहीनानां भवति मुखसंन्या

न हि देहभृतां शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ११
 अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलं भवत्यत्यागिनां प्रेत्य ननु संन्यासिनां क्वचित् १२

सिनां तु न कथं विद्वत्तु द्रवति तेषां कर्तृत्वाभिमानाभावात् अन्येतु गौणसंन्यासिनामेवायं कर्मलेप इत्याहुः त
 या च व्याख्यातं कार्यमित्येव यत्कर्मेत्यसंन्यासिना गौणसंन्यासिनां च विशेषे न स्यात् न चैवं मुख्यसंन्यासिनां गो
 णसंन्यासिनां च विशेषापत्तिरिति वाच्यं उभयेषामुत्तरकर्मश्लेषसाम्येति पूर्वकर्मदाहादाह कृतं स्पष्टं विशेष
 यः च सत्त्वात् गौणसंन्यासिनां जन्मांतरादिकमपि पूर्वकर्मदाहादाह कृतं स्पष्टं भिरेव भविष्यति प्राप्तं चे
 त्प्रतिदर्शनेन योगम्रथातिवन्नांतरीयकं ननु तस्य प्रधानं फलं स्वर्गदिभविष्यति महत्यनुदित्वादिति १२

संभा

ननु प्रात्मनः कर्मलिपनिमित्तं पदकर्तृत्वानुसंधानं तत्किं पोषिदग्निदृष्ट्यादिवदाहार्यतुतवास्तवमेव सद्भिद्याध्यपनं
ननु कर्तृत्वेनोपातमिति शास्त्रे दृष्ट्या कर्तृत्वेनैव भाव्यते इत्यांशं कथं अग्नित्वेन दृष्टापो पोषिति दग्धत्वादर्शनेन कल्पिते
नाकर्तृत्वेन वास्तवकर्मलिपस्य संभवात् प्राद्यं निरस्य द्वितीया मुपपादयिष्यन् पीठिका माचरति हेन हा वा हो सर्वकर्म
णां सिद्धये इमानि वक्ष्यमाणानि निर्वर्तकानि मे मघव नानि बोधवुध्यस्व वचने विश्वामोत्यादनायं कारणानां समूल
त्वमाह सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि तिसृष्वपि विविच्य व्याप्यते प्रकटीक्रियते तत्त्वानि आत्मानात्मपदार्थरूपाणि पस्मिन् त
त्सांख्ये वेदा तशास्त्रं तदेव विशिनष्टि कृतस्य कर्मणो तः परिसमाप्तिर्यस्मिन् सर्वकर्मरहितं पार्थ ताने परिसमाप्य
त इति आत्मज्ञाने सति सर्वकर्मणो समाप्ते दर्शनात् तस्मिन् सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि १२ तान्येव पंचगणपतिप्रधिष्ट
पंचैतानि महावाहो कारणानि निबोध मे सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणो १३
प्रधिष्टानंतथा कर्तृकरणंच पृथग्विधं विविधाश्च एष्य कचेष्टा देवं चैवात्र पंचमं १४

ननु प्रात्मनः कर्मलिपनिमित्तं पदकर्तृत्वानुसंधानं तत्किं पोषिदग्निदृष्ट्यादिवदाहार्यतुतवास्तवमेव सद्भिद्याध्यपनं
ननु कर्तृत्वेनोपातमिति शास्त्रे दृष्ट्या कर्तृत्वेनैव भाव्यते इत्यांशं कथं अग्नित्वेन दृष्टापो पोषिति दग्धत्वादर्शनेन कल्पिते
नाकर्तृत्वेन वास्तवकर्मलिपस्य संभवात् प्राद्यं निरस्य द्वितीया मुपपादयिष्यन् पीठिका माचरति हेन हा वा हो सर्वकर्म
णां सिद्धये इमानि वक्ष्यमाणानि निर्वर्तकानि मे मघव नानि बोधवुध्यस्व वचने विश्वामोत्यादनायं कारणानां समूल
त्वमाह सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि तिसृष्वपि विविच्य व्याप्यते प्रकटीक्रियते तत्त्वानि आत्मानात्मपदार्थरूपाणि पस्मिन् त
त्सांख्ये वेदा तशास्त्रं तदेव विशिनष्टि कृतस्य कर्मणो तः परिसमाप्तिर्यस्मिन् सर्वकर्मरहितं पार्थ ताने परिसमाप्य
त इति आत्मज्ञाने सति सर्वकर्मणो समाप्ते दर्शनात् तस्मिन् सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि १२ तान्येव पंचगणपतिप्रधिष्ट
पंचैतानि महावाहो कारणानि निबोध मे सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणो १३
प्रधिष्टानंतथा कर्तृकरणंच पृथग्विधं विविधाश्च एष्य कचेष्टा देवं चैवात्र पंचमं १४

ननु प्राश्नोऽस्य सुखदुःखज्ञानादीनामभिव्यक्तेराश्रयो देहः तस्मात्तत्त्वं चार्वाकव्यतिरिक्तं सप्तस्तवादि सिद्धं तथा कर्तृबुद्धि
विशिष्टचित्ताभासः प्रमाता तेनाहं प्रत्यपविष्यो हंकारः तयोत्पन्नेन तद्देवप्रनात्मनैष ज्ञेया इत्युक्तं देहस्येव सृष्टेः प्रलये च
तस्याप्युत्पत्तिविनाशयोर्दर्शनात् एतच्च विशेषणनाशाद्विशिष्टनाशं विशेषणोत्पत्त्या च विशिष्टोत्पत्तिमभिप्रेत्य श्रूय
ते विज्ञानघन एवैते भ्यो भूतेभ्यो समुत्पायतान्येवानुविनश्यतीति यथाग्नेः सद्राविस्फुलिंगाद्युच्चरंते वमेतस्मादात्मनः
सर्व एतज्ज्ञातानो व्युच्चरंतीति विशिष्टस्य चानतिरेकादनात्मत्वं सिद्धकरणं च कदाचुपलब्धिसाधनं पृथग्विधं च
दशविधं पंचकर्मद्रियाणि पंचज्ञानेन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च तथा विविधाश्च एष्य कचेष्टा वापवीयाः प्राणादि
रूपाः देवपुण्यपापरूपं तत्करणानुग्रहकसूर्यादिदेवतारूपं पंचमं पंचानां पूरणं १४

ना

शिव

२०

शरीरेति न्याय्यं धर्मशस्त्रीयं विपरीतमन्यायं प्रधर्ममशस्त्रीयं ननु शरीरादिभिस्त्रिभिरारम्भते पंचैते तस्य हेतव इति चेष्ट
 विप्रतिषेधमुच्यते नैष दोषः अत्रापि शरीरपदेनाधिष्ठानस्य नरपदेन कर्तृवाङ्मनः इति कारणस्य आरम्भत इति चेष्ट
 नान्यायमिति धर्मधर्मरूपस्य च संग्रहत् सर्वेषु कर्मसु पंचानां समानेपि उपयोगे विधिप्रतिषेधलक्षणं विविधमे
 व कर्मशस्त्रे प्रसिद्धमिति इदं शरीरं कर्मदं मानं सन्निदवाचकमिति व्यपदेशो देहादीनां प्राधान्यापेक्ष इति न कश्चि
 द्विरोधः १५ एवं प्रतिपादनफलं कर्तृत्वस्यारोपितत्वं सिद्धिरकर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वसिद्धिश्चेति द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्मशरम्भते नरः न्याय्यं वा विपरीतं वा पंचैते तस्य हेतवः १५
 तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः पश्यत्यकृतबुद्धित्वाच्च स पश्यति दुर्मतिः १६

दर्शयति तत्रेति तत्र तस्मिन् कर्मणि एवं उक्तरीत्या पंचभिर्निवर्त्ये सति केवलं तं प्रकर्तारमपि प्रात्मानं चेतनं साक्षीचे
 त्तकेवलं निर्गुणश्चेति श्रुतेः अधिष्ठानादिपंचकप्रचारदर्शिनि मुदा सीनमपि यः कर्तारं कर्तृत्वाच्च पश्यति स दुर्म
 तिः पापमिभूतमतिर्न पश्यति प्रंध एव स प्रदर्शने हेतुः प्रकृतबुद्धित्वादिति शस्त्राचार्योपदेशाश्रमदमादिसंस्कृ
 ता बुद्धिर्यस्य सकृतबुद्धिः अकृतबुद्धिस्तस्य भावस्तत्तस्मात् यथा स्वमुखस्योदपात्रसंसर्गित्वं पश्यता जलचरं च
 मपि तत्रारोप्यते एवमात्मनो बुद्धिसंस्पृष्टत्वं पश्यता बुद्धिधर्मः कर्तृदिरप्यात्मन्यारोप्यत इति भावः १६

द्वितीयं प्रयोजनमाह यस्येति पश्य प्रमातुर्भावः प्रत्ययमात्रत्वरूपं प्राप्तानां हं कृतः अहमिव कृतो अहंकारतादात्म्यं प्रापितो हं कृतः तथा न यस्य बुद्धिर्लिप्यते प्राप्ताभावेन रंजितान भवति यस्य बुद्धेर्व्यतिरिक्तमात्मानं पश्यतो बुद्धिधर्माः कर्तृत्वादयो नास्मिन् प्रतीयन्ति कर्तात्मवादिना किं कनिरासः यस्य च प्राप्ताधर्माश्चेतन्यादयो बुद्धौ संसृजन्त इति बुद्धिः प्रवृत्तेनां वदतो बोधस्य निरासः चिदचित्तोरन्योन्यस्मिन्नन्योन्यधर्माध्यासोऽप्यनास्तीत्यर्थः अत्र न हंतीत्यामिनि कर्तृत्वाभावो दर्शितः न निवध्यतः इति दुःखादिसंसर्गनिषेधेन भोक्तृत्वाभावो दर्शितः हत्वापि सदृशं लोकान् न हं

यस्य नाहं कृतो भवो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते
हत्वापि सदृशं लोकान् न हंति न निवध्यते ७

ति न निवध्यते इति तु स्तुतिमात्रं कर्तृत्वस्यैव बाधेन हंतत्वा योगात् दग्धपटवत्कर्तृत्वानुवृत्तावपि हतन क्रियायां च
वर्तकस्य रागद्वेषादेरभावाच्च एतेन प्राप्तात्मनस्तत्त्विकमकर्तृत्वं भावं यता कृतं कर्म प्रतात्विककर्तृत्वाभिमान
निमित्तं स्वफलं संप्राप्तुं नाहंतीति दर्शितं न हि रज्जुबुद्धिं कृत्वा प्रहरतः सर्पश्चोभयं शदेन फलं भव
तिसर्पे तु तथा कुर्वतस्तद्रूपमेव तद्वदिदमपि ज्ञेयं ७

समाप्तः सात्त्विकत्यागोपपादनो योगी-प्रात्मनो-प्रकर्तृत्वोपपानप्रकारः-प्रज्ञाहंसाख्येयः पदुक्तं पंचैते तस्य हेतव इति य-
 चोक्तं न हंतीति तन्महामहेन सपरिणामीचेतनः परिस्पंद्यत्मकस्य का-पिकादिभेदेन त्रिविधस्य कर्मणः कर्तृभ-
 वतीति वक्तुं युज्यते यत्तु न निवध्यते इति भोक्तृत्वमपि प्रत्याख्यातं तन्महामहे न हि कुलालादयो प्रमुक्ता एव
 घटादीनि वर्तयन्ति किंतु भोक्तृपुरुषप्रयुक्ताः अस्या भोक्तृणामभावे व्यर्थे वतस्य इति रित्यायतति एवं प्रधान-
 मात्रभूताः कर्त्रादयः पुरुषस्य भोगोपवर्गसाधनप्रयुक्ताः सर्वाणि निर्वर्तयन्ति तस्मात्पुरुषस्य भोक्तृत्वस्य भा-
 वात् प्रकर्तृत्वानुसंधानपूर्वकमपि कृतं कर्म भोक्ता वश्यमेव भोक्तृव्यमित्यस्य सात्त्विकत्यागेऽपि कर्मालेपवचन-
 संगतमिति अत्र प्रतिविधत्ते ज्ञानं ज्ञेयमिति ज्ञानं ज्ञापते प्रकाशते वस्तु तत्त्वमनेनेति प्रत्यक्षादिप्रकाराज न्योय

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना कर्मणं कर्मकर्तेति त्रिविधिः कर्मसंग्रहः १८

एदिप्रकाशः वर्तमानप्रतीतं वा ज्ञेयं बोधविषयो घटादिः परिज्ञाता विषयो साभासधीरूपो भूक्तुमित्युच्यते एवं रू-
 पप्रकारत्रयवती त्रिविधा कर्मणं चोदना त्रयसमुच्चितं सत्कर्मणि प्रवर्तकमित्यर्थः सत्यपि ज्ञेये ज्ञातरि वा ज्ञाने
 प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ज्ञाने ज्ञातरि च सति देशकाले व्यवहिते ज्ञेये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः सत्यपि संस्कारात्मके ज्ञाने ज्ञेये
 च सति निहिते तस्यापि प्रमात्रभावात् प्रवृत्त्यदर्शनादेतत्र त्रयं त्रिविधविषयमवदन्त्योत्पापे संस्वरूपं कार्यं जनयति हानो-
 पादानापेक्षा बुद्धित्वात् साक्षात्तु कूले व्यापारे प्रवर्तयन्तीति कर्तृपदमिधेयमित्यर्थः चोदनेति कर्तृनिर्वा-
 दित्यस्य प्रयातं तेन चोदनाशब्दः कर्तृवा विनिर्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वा लिंगस्येति वा तथा कारणं संहिद्य
 कर्मतेन। केयमाणा विषयग्रहणं कर्तृपूर्वोक्त एव परिज्ञाना एतत्र त्रयं समुदितं सत्कर्मसंग्रहः ईसिततम

तमस्य भोगस्य संग्रहः संग्रहते स्मिति संस्वयस्यानं भोक्तेत्यर्थः सत्यपि मोक्षरिक्ते च क्रियां विना भोगा सं
 भवते क्रियायाश्चाश्रयं विना स्वस्वलाभादाश्रयस्य करणं विना भोगकर्तृत्वानुपपत्तेश्च एतत्तन्निमित्तं तस्य
 भोक्तेत्युच्यते इत्यर्थः तथा च श्रुतिः आत्मेन्द्रियमनोपुक्तं भोक्तेसाहर्मनीषिण इति इन्द्रियं प्रसिद्धं मन इत्येन नव
 द्विरेव गृह्यते पुक्तं इन्द्रियद्वारा मतेर्भोगेन सह संबंधक्रिया इन्द्रियं च मनश्च पुक्तं चेति विग्रहे इन्द्रियममनोयु
 क्तमिति द्वंद्वैकवद्भावः एवं अयं भोक्ता आत्मेत्याहर्मनीषिण इति श्रुत्यर्थः एवं हि श्रुतिस्मृत्योर्व्याख्याने तपो
 मूलं लोभादयोपज्यते नान्यथा च कर्तृवत् भोक्तरपि प्रनात्मगणपतितत्वात् भोक्तृत्वं भोगकर्तृत्वं भोक्तृ
 भावमिति निर्वचनात्तयः कर्ता स एव भोक्तेति प्रतिपादनात् अहमकर्ता भोक्तेति चानसंधानपूर्वकं क
 र्माणि कुर्वतः कर्तृत्वभोक्तृभावकृतकर्मत्वेनास्तीति सिद्धे भाष्यस्य चायमेवार्थः ये तु कारणं क्रियायाः
 साधकं रूपं दशविधं बाह्यं मनोबुद्धिरूपमातरं कर्मसंग्रहः कर्मकर्तुरीक्षितं तसं क्रियया व्यापमानमुत्पा
 द्यमाणं विकार्यं संस्कारार्थं चेति चतुर्विधं कर्ता चातारप्रयोजकश्चिदतुरपि एतत्र यं कर्मसंग्रहं कर्तृश्रयः कर्ते
 त्यर्थः ज्ञानं विषयप्रकाशनशक्तिः ज्ञेयं विषयपरिज्ञाता ज्ञानाश्रयो भोक्ता एतत्र यं कर्माणि प्रवर्तकमिति व्या
 चरते तेषामपि आत्मानकर्तृनापि सांख्यानामिव भोक्तृत्वेन प्रकृतेः प्रवर्तक इत्येवाशयः तथापि क्रि
 या व्यापमानस्य बलयां समानिकादिनेदानहीस्य घटादिकं यस्य कर्मणः कर्तृकोटौ प्रवेशायोगः तस्य नि
 याश्रुपतमात्रविवक्षायां प्रकृते कथमनुपयोगप्रसूयः अस्माकं लुब्धरादिव्यापकक्रियया कर्मशब्दव
 द्यत्वे सुख्यको प्रवेशश्च क्रियाक्रियावतौ धर्मधर्मिणोरभेदापेक्षया युज्यते तथा ज्ञाने प्रकाशमक्रिये
 ति मते क्रिया रूपे स्मिन् प्रवर्तकज्ञानीतरस्यापेक्षेति तत्र तत्र तस्य न्यस्य पेक्षेत्सुतवस्थादुर्वीरा १८ १८

एवंज्ञोकोक्ते ज्ञानादिषु परिज्ञाता कर्ता चैक एवेति परिशिष्टः पंचतेषां प्राकृतत्वेन विगुणात्मत्वे प्राप्ते ज्ञेयकरण
 योर्धटकुटारकल्पयोः परिसंख्यायंत्रपाणमेव प्रत्येकत्रिविधत्वं विपरीतं प्रतीजानीते ज्ञानं कर्म च कर्ता चेति
 त्रयमेव गुणमेतदस्त्रिधानं तु ज्ञेयकरणे गुणसंख्याने कापिले शास्त्रे यद्यपि तत्र एकस्य प्रमदायां भर्तुः सुखं
 जायते तं प्रतितस्याः सत्त्वोद्भूतत्वात् तामविदतश्चेन्न स्पृहं जायते तं प्रतितस्याः रज उद्भूतत्वात् तस्यामे
 व सपत्न्या द्वेषः तां प्रतितस्योस्तमस उद्भूतत्वात् प्रमदयैव सर्वभावव्याख्याता इति कापिलानां ज्ञेयकरण

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः
 प्रोच्यते गुणसंख्याने यथा वक्ष्येताम्
 पि १५

येऽपि त्रैविध्यं प्रसिद्धं तथापि प्रमदादय एकस्यैव पुंसो निर्मितमेवेन प्रीतिदुःखद्वेषविषया अपि भवेता
 ति एवं कवस्याया निर्मूलत्वात् प्रीत्यादीनां कर्तृसमवापितया प्रतीपमानानां प्रातं वनभूतायाः
 प्रमदयाः प्रात्याद्यात्मकं कल्पयितुं न शक्यते इति न भगवता तयोस्त्रिविधत्वं व्याख्यायते अतस्तार्य
 स्पष्टः १५

एवेनादित्रयस्यत्रैविध्यं वक्तुं प्रतिज्ञाय ज्ञानत्रैविध्यं तावदाह सर्वभूतेष्विति तथा कटककुंडलादियुष्या
वर्तमानेषु तत्त्वविदेकं कांचनमेवेदमिति पश्यति एवं येन ज्ञानेन सर्वभूतेषु भविभक्तेषु नाना रूपभेदभिन्ने
षु प्रव्ययमपरिणामिनमेकं भावचिन्मात्ररूपं ईक्षते त्रै सर्वं ब्रह्मैवेति पश्यति तत ज्ञानं सात्विकं विद्वि एका
ज्ञानमेव सात्विकमित्यर्थः २० भेदज्ञानस्य राजसत्वमाह एयत्केनेति यत्पत एयत्केन भिन्नत्वेन
ज्ञानं तद्राजसमिति संबंधः एयत्केनेत्येतद्विद्वन्नेति सर्वेषु पांचभौतिकत्वेनावसि शिष्टेषु नानाभा
वात् सुरनरतिर्यकस्यावरत्वभेदेन नानाभावानिति बहुवचनं अत्यंतभेदप्रदर्शनार्थं एयकविधान् एकज्ञा

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमाक्षते अविभक्तं विभक्तेषु तत ज्ञानं विद्वि सात्विकं २०
एयकत्वेन नुपत ज्ञानं नानाभावान् एयज्विधान् वेति सर्वेषु भूतेषु तत ज्ञानं विद्वि राजसं
२१ यतु कृत्स्नं वदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहेतुकं अतत्त्वार्थवदत्तं च ततामसमुदाहृतं २२

तिष्ठपितरादिषु प्रत्येकं विभिन्नप्रकारान्ययत् ज्ञानातीति विषयी करोतीति येन ज्ञानेन वेतीति वक्तव्ये गंधासिप
तीति वज्ञानं वेतीति करणे कर्तृत्वोपचयो बोध्यः तेन प्राप्तानां परस्परभेदात्तेषां मीश्वरात् भेदः तेभ्यो ईश्वरादप्यन्ये
तस्मज्जडवर्गस्य भेद इति अनौपाधिकभेदज्ञानं कुतार्कि काणां राजसमेवेत्यभिप्रायः २१ यतु ज्ञानं एकस्मिन्
कार्ये देहे प्रतिमाशे वा कृत्स्नवत् परिपूर्णवदेतावानेव प्राप्ता ईश्वरो वेति सक्तं अभिनिवेशपुक्तं अहेतुकं हि
रूपपतिकं अतत्त्वार्थवत् परमार्थावत्त्वं न शून्यं अत्यंतत्वा विषयत्वात् अल्पफलत्वात् यदेवं भूतं ज्ञानं

अथ कर्मत्रे विध्यमाह नियतमित्यादिना नियतं नित्यं संगरहितं अभिमानवर्जं रागद्वेषातिद्वेषोनिष्टे प्रप्राति-
 ताभ्यां कृतं इष्टा निष्टप्राप्तिपरिहारार्थं कृतं रागद्वेषतः कृतं तदव्यतग्र रागद्वेषतः कृतं निष्काममित्यर्थः प-
 तावलीयतेवेति फलं क्रियया प्राप्य मना वसुतदव्यदफलमना गंतुं कं परिपूर्णमविनाशप्रतम तत्त्वं तत्प्रेषु
 ना कृतं विविदिषंति यज्ञेनेति श्रुत्या आत्मलाभार्थं यज्ञादेर्विनिर्योगात् तत्कर्म सात्विकमुच्यते २३ यत्
 कामेषु ना फलार्थिना साहंकारेण यद्यपि सात्विकोपनात्मवित् साहंकारस्तथापि प्रहमेव कर्म कुशलो महा

नियतसंगरहितमरागद्वेषतः कृतं अप्रफलप्रेषुना कर्म यत्तत्सात्विकमुच्यते २३
 यत्तु कामेषुना कर्म साहंकारेण वा पुनः क्रियते वहुलापा संतज्ञा जसमुदाहृतं २४
 अनुबंधं च यं हि सामनपेक्ष्य च पोरुषं मोहादारभ्यते कर्म ततामसमुदाहृतं २५
 मुक्तसंगो न हंवादी धत्पुत्साह समनितः सिद्धसिद्धो निर्विकारः कर्ता सात्विक उच्यते २६

नो विद्यत इत्यभिमानो हंकारस्तद्वता साहंकारेण वा शब्दस्यार्थं क्रियते वहुलापा सं प्रति अमं करं तत्कर्म राजस
 मुदाहृतं २४ अनुबध्यते नेन त्वनुबंधः फलं च यं शक्ते र्थानां च नाशं हिंसां परपीडां पोरुषं सामर्थ्यं अनपेक्ष्यं अ-
 नालोच्य केवलं मोहादविवेकं कतोपदारभ्यते कर्म ततामसमुदाहृतं २५ कर्तृत्रे विध्यमाह मुक्तेत्यादि
 दिना मुक्तसंगः त्यक्ताभिनिवेशः अनहंकारी गर्वोक्तिरहितः वृत्तिर्धैर्य उत्साहः साधविष्यामेवेति हि
 वृद्धिनिश्रयः ताभ्यां समनितः सिद्धसिद्धोः कर्मण आरब्धस्येति शेषः निर्विकारः हर्षविषादभ्रमः क-

भा. टी.
१२४

राजाः षड्यत्नोत्तुयः एतएवकर्मणः फलप्रेसतीतिकर्मफलप्रेसः लुब्धः परद्रव्योदोसंजाततृमृः तार्थदोषाट
व्यापः त्यागी हिंसात्मकः परपीडाकरस्वभावः अशुचिर्वाद्यांतः दूष्टानिष्टप्राप्नो हर्षशोकान्वितश्चपः कर्ता स
राजसः परिकीर्तितः २० अयुक्तः प्रनवहितः प्राकृतोत्पंतसंस्कृतवुद्धिर्कालसः स्तब्धः दंडवदनममइतिक
स्मैचितशठः शक्तिगहनकारी नैकृतिकः परावमानीवाऽप्रलसः अप्रवृत्तिशीलः कर्तव्येष्वपि विषादल
देशाप्रवसन्सस्वभावः दीर्घसूत्री चिरकाली एकाहसाध्यं कार्यमासेनापि करोतीत्यर्थः यएवंभूतः कर्ता

रागी कर्मफलप्रेसर्तुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः हर्षशोकान्वितः कर्ताराजसः परिकीर्तितः २०
अयुक्तः प्राकृतस्तब्धः शठो नैकृतिको लसः विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते २५
बुद्धेर्भेदं धृतेऽश्वैवगुणतस्त्रिविधं शृणुः प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनं जपः २५
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्यं कार्यभयाभये बंधं मोक्षं च यो वेति बुद्धिः सा पार्थ सात्विकी २५

सतामस उच्यते २५ बुद्धिधृतीत्रैविध्येन व्याख्यातुमाह बुद्धेरिति तत्र बुद्धिर्विशिष्टा हिंसाभासः कर्तव्यवृत्तिरिति
ज्ञानेनैव प्रागुक्तं अत्र तु केवला बुद्धिर्ब्रह्ममत्तो न दीपवत्त्यंतरोपलक्ष्यार्थतद्भूतिविशेषो धृतिश्च कथ्यते त्रैवि
ध्येन कथ्यते इत्यर्थः २५ प्रवृत्तिर्निवृत्तीशस्त्रिविधं प्रतिदिष्य विषये यत्नेन स्वर्गकामः न सुरापि वेत्यादिरु
पं कार्यं कृतिसाध्यं स्वर्गादिप्रकार्यं नित्यसिद्धं तेन नैत्या नित्यवस्तुनीभयाभये कार्यनिमित्तबन्धमोक्षं च
पावेतीति पूर्ववत् कारणकर्तृत्वोपचारः बुद्धिः सा पार्थ सात्विकी ३०

अप्रयथावत्संदेहास्पंदत्वेन स्पष्टमभ्यत ३१ अर्थमिति विपरीतग्राहिणी बुद्धिमत्ताः ३२ यथा धर्माः प्रवृत्ति
चारिण्यसमाधनगतयामनः प्राणेंद्रियाणां क्रियाः संकल्पश्वाससदादिगृहणं च येन चित्तवृत्तिभिरो
धेन एकाग्रेण वासं पन्नास्तास्तथैव तिरोधानावस्थापामेकाग्रवस्थायां वाधारयति साधति पार्थसत्त्विकी ३३
यथा धर्मा धर्मादीन् धारयते नुरुध्यत नोति प्रसंगेन धर्मादेः संबंधेन फलकांक्षी च भवति पुरुषः साधति पार्
थराजसी ३४ स्वप्ननिद्राभयं त्रासं शोकं प्रसिद्धं विषादं विषसानां मदं प्रशास्त्रियविषयसेवया चित्तस्यावन

धर्म

पपाधर्ममधर्मवकार्यवाकार्यमेव च अप्रयथावत्प्रजानातिबुद्धिः सा पार्थराजसी ३१
अधर्ममिति यामन्यते नमसावृता सर्वार्थत्विपरीतास्तबुद्धिः सा पार्थतामसी ३२
धर्मापवाधारयते मनः प्राणेंद्रियाक्रियाः योगेनाव्यभिचारिण्यधृति सा पार्थसात्विकी ३३
यथा तु धर्मकामार्थान् धर्माधारयते र्जुन प्रसंगेन फलकांक्षी धृतिः सा पार्थराजसी ३४
यथा स्वप्नभयं शोकं विषादं मदमेव च न विमुंचति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थतामसी ३५
सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरत र्षभ अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखं तं च निगच्छति ३६

संत्वे एतात्रमुचति धारत्येव पपासाधृतिः पार्थतामसी ३५ गुणभेदेन क्रियाणां तत्रैविध्यं उत्कृंतफलस्य सुखस्य
त्रैविध्यमाह सुखं त्वित्यादिना अभ्यासान्तेन पुण्येन सेवनात् यत्र सात्विके रजसेतामसे वा सुखे रमते रतिं प्रा
प्नोति य पारत्या दुःखस्य पुत्रशोकादेरपि प्रतं प्रवसानं निगच्छति निश्चयेन प्राप्नोति तत्सुखं त्रिविधं शृणु
पदं त्वियमप्यर्थः सात्विकसुखस्यैव लक्षणार्थस्तदा यत्र समाधिसुखे अभ्यासाद्रमते न तु विषसुख
इवराजातदुःखं तं मोहं च निगच्छतीत्यर्थः ३६

यत्तत्प्रसिद्धं सर्वे प्राणिप्रेमास्पदं प्रगे समाध्या रंभ काले मनः प्राणेंद्रियस्येन्द्रो धेनयसे संयम्यमानस्य पशोरि
यमानं विषमिवातीव वेदना करं परिणामे सात्विका धत्वा निरुद्धा सुमनः प्रादिक्रिया सुप्रमृतेऽपमं आत्मा हृदयं
प्राप्तं नः स्वस्यैव बुद्धेः प्रसादो नैर्मलं रजस्तमो मलराहित्यं तज्जंतस्मात् प्रविर्भूतं न तु विषयसंगजं निर्द्वैतस्य
दिजं वा तत्सुखं सात्विकं ३) राजसं सुखमाह विषयेति प्रगे नो ग काले परिणामे विषमिव विषेण काले इहामु

यत्तदग्रे विषमिव परिणामे मृतेऽपमं तत्सुखं सात्विकं विद्वि प्रात्मविद्वि प्रसादजं ३)
विषयेन्द्रियसंयोगा यत्तदग्रे प्रमृतेऽपमं परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतं ३८
यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः निद्रालस्य प्रमादोत्पंतता स समुदाहृतं ३९
न तदस्ति पृथिव्या वा दिवि देवेषु वा पुनः सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं पदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ४०

अथ चतुःखप्रदत्वात् ३८ प्रगे प्रारंभे प्रनुबन्धे परिणामे मोहनं मोहकरं प्रात्मनो बुद्धेः यतीति
दूजं ३९ प्रकरणार्थमुपसंहरत्यनुक्तं मपि संगृह्य न न तदस्तीति सत्त्वं प्राणिजातमन्यथा जडस्या
पि सर्वस्यापि सर्वस्य त्रिगुणविकारत्वात् प्रकृतिजैर्जन्मांतरीयधर्माधर्मसंस्कारजैः साया प्रभवे
कं शेषं स्पष्टं ४०

एवंपेवदशे संसाराश्च तस्य संगस्वेण छित्वा परं फलं प्रशितं व्यमित्युक्तं तत्रात्मनो संगत्वा पयादनापक्रियाकारकं
 फलतत्तलस्य कृत्स्नस्य संसारस्य त्रिगुणात्मकत्वं मुक्तं न घात्मानात्मनोर्गुणातीतगुणात्मकयोः संगः संभ
 द्यति न घाकाशांतर्वर्तिरुचिद्यादिगुणेन जंभादिनाकाशाः संसृज्यते तद्वदित्युक्तं समाप्तः शास्त्रार्थः प्रयेद
 नी सर्वजाताशास्त्रार्थमुपसंहर्तुमसंगशस्त्रात्पुपापंचप्रदर्शयितुं प्रकरणांतरभारभते वासनेनास्ति द्रष्टु
 मसमाप्तकरणवेदानधिकारात् प्रविभक्तानि असंकीर्णानि तत्र हेतुमोहस्वभावप्रभवैर्गुणैः स्वभाव
 स्वरस्य प्रकृतिस्त्रिगुणामिकासौ वप्रभवो हेतुर्येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवास्तेः पदाब्राह्मणस्वभावस्य स

ब्राह्मणस्तत्रियविशंश्रुद्राणांच परंतप कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः

त्वगुण एव प्रभवेः शांतत्वात् तत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनं रजः ईश्वर स्वभावत्वात् वैश्वस्वभावसा
 तम उपसर्जनं रजः कृष्यादिस्वभावत्वात् श्रुद्रस्वरज उपसर्जनं तमः श्रुद्रभावत्वात् अथवा स्वभाव
 प्राक्तनवीर्यः संस्कारस्तत्प्रभवेः न तु जातिमात्रप्रभवेः पक्षिणा माकाशागमनं वत् अतएव जात्यंतरव्यावृ
 त्तानो धर्माणां शमादिषु पादो न दृश्यते न हि श्रुद्राणां वृत्तं वैवल्लिकिना मध्यपनादिकं वा ये इतरं द्रव्या
 द्या वृत्तं ब्राह्मणनाम मध्यपनादिकं वा इह पद्यते किंतु सर्वे सर्वजातीयानां साधारणधर्माः श
 मादयो दृश्यंते तथा हि द्रोणदिषु ब्राह्मणेषु पि शौर्यादिकं भारतादिषु क्षत्रियेषु पि शमादिकं दृष्टं
 एवमिति रतस्माद्यस्मिन् कस्मिन्चित् वर्णशमादयो दृश्यंते स श्रुद्रापि एते लोका लोका ब्राह्मणा व

व्यः पञ्चचब्राह्मणो विष्णुर्दधर्मादृश्यते सप्तरुद्र एव तथा चारण्य के सर्प भूतं नहुषं प्रतिपुधिष्टिरवा
 कां सत्पदानेन तमासीलमानृशंस्यतपोष्टण दृश्यते पञ्चनागेंद्रसब्राह्मण इति स्मृता तथा पत्रे
 दृश्यते सर्पवृते सब्राह्मणः स्मृतः पत्रे तत्रैव भवेत्सर्वतंश्रुद्रमिति निर्दिष्टो दिति जातिधर्मास्तु
 मनुनादर्शितः अध्यापनं चाध्ययनं याजनं तथा दानं प्रतिगृहं चैव ब्राह्मणनामक
 स्य यत् प्रजामोरक्षेण दानमित्याध्ययनमेव च विषयेषु प्रशक्तिं चक्षत्रिप
 स्पशमादिशत् पश्चान् रक्षेण दानमित्याध्ययनमेव च वाणिज्यार्थ
 कुशीदं च वैशस्य कक्षिमेव च एकमेव तश्रुद्रस्य प्रभुः
 कर्मशमादिशत् एतेषामेव वर्णनां शुश्रूषामनश्रुय
 येति तस्मात् शमादयो पञ्चब्राह्मणैर्ब्राह्मणैर्वा दृश्यते
 स एव ब्राह्मण इत्यत्र विवक्षितं स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः
 संसिद्धिं लभते परामित्यत्र तु उक्तान्यध्यापनादीन्येव
 स्वकर्मणि ग्राह्याणि न तु शमादीनि न हि शानविज्ञा
 नवतोऽन्यासं सिद्धिर्वक्तव्यास्ति तस्मात् शमाद
 मादयो ब्रह्मनिष्टस्यैव ब्राह्मणस्य त्त
 क्षणमिति दिक् ४१

वाह्यकर्मणाहंशमद्विप्रतः करणनिग्रहणंशमः वाह्येन्द्रियनिग्रहोदमः तपः पूर्वकंशरीरादिभेदेनविहि
 धंशोचंवाह्यमृजलाभ्यांश्राभ्यांतरंभावशुद्धिः क्षांतिः क्षमाश्रयवमकोटित्यंज्ञानंशास्त्रीयंकर्मवृत्तविधया
 विज्ञानंतदनुष्ठानानुभवात्मकंश्रास्तिक्यंश्रद्धाएतदात्मकंवृत्तकर्मवृत्तत्वजात्यभित्यंजकंकर्मस्वभावजं
 प्राचीनधर्मसंस्कारं ४२ शौर्यपराक्रमः तेजः प्रागल्भ्यं धृतिधैर्यं दारुण्यं पुष्टौ कौशलमुत्साहोवाहनंश्रादयंद्वयं

समोदमस्तपःशौचंक्षांतिरार्जवमेवच ज्ञानंविज्ञानमास्तिक्यंवृत्तकर्मस्वभावजं ४२
 शौर्यंतेजोधृतिदारुण्यपुष्टौचाप्यपलायनं दानमीश्वरभावश्रद्धाजंकर्मस्वभावजं ४३
 कृषिगोरस्यवाणिज्यं वैश्वकर्मस्वभावजं परिचर्यात्मकंकर्मशूद्रस्यापिस्वभावजं ४४
 स्वस्वकर्मण्यभिरतंसंक्षिप्तंलभतेनरः स्वकर्मनिरतः सिद्धिंयथाविंदतितच्छृणु ४५

रभावः उन्मार्गवर्तिनानियमनशक्तिः एतत्सौत्रंकर्मस्वभावजं ४३ वैश्वशूद्रयोः कर्मणाहंकृषीति
 स्पष्टार्थः ४४ कर्मप्रविभागफलमाहस्वस्वइतिस्वस्वेमन्वादिभिरुक्तैः ध्ययनादौ प्रसाधारणेशमदम
 दमादौसाधारणेचकर्मणिप्रभिरतः निष्ठावान्संसिद्धिंज्ञानयोग्यतांलभतेनरः एतदेवविपरीतं
 प्रतीजानीतेस्वेतिसिद्धिंवक्ष्यमाणंश्रुत्यसंन्यासलक्षणैश्चकर्मसिद्धिंयथायेनप्रकारेण ४५

तमेव प्रकारमाहयत इति प्रवृत्तिः कायवाङ्मनोनिर्वर्त्यवेष्टयतो हतोऽन्तर्प्राप्तिं येषां वागभ्युद्यत इत्यादि श्रुतिः
 येन इदं सर्वं दृश्यते तत्तं व्याप्य उपादानत्वात् स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति तन्मते मानवो मनुष्या
 धिकारत्वात् सास्त्रस्य परमेश्वरो नित्यकर्मणा मेव मोक्षदास्त्वमित्यर्थः ४६ स्वकर्मणे विशेषस्य फलमाह श्रेया
 त्रितित्वधर्मो विगुणः किंचिदंगहानोपि श्रेयान् प्रशस्ततरः परधर्मात्स्वनुष्ठिता सम्यज्विहितान् उ
 क्तैव स्वधर्मे निधनं श्रेयं परधर्मो भयावह इति स्वभावनिपतं पूर्वोक्तविधस्वभावाज्ञातं कर्म कुर्वन् किं

यतः प्रवृत्तिभूतानां येन सर्वमिदं तत्तं स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव ४६
 श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितान् स्वभावनिपतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति
 किल्बिषं ७ सहजं कर्म कौंतेय सदोषमपि न त्यजेत् सर्वारम्भा हि दोषेण धर्मेणाग्नि
 र्वावृतेः ४६

त्वेषं प्राप्नोति तितिविषकुमेर्विषमिव न दोषकरं तस्मात्तव भैर्यं हिंसाश्रममपि न युक्तं किंतु हिंसायुक्तो स्वधर्मश्च
 वप्रशस्यतरः धर्मत्वेन विहितेस्मिन्नग्रायोमिपपञ्चालं भवत् एवं कृते सति न किल्बिषप्रसंगोऽस्तीत्यर्थः
 ७ किंच सहजं स्वभाविकं कर्त्ता त्वं कर्म सदोषं हिंसा मिश्रमपि न त्यजेत् हियस्मात् सर्वारम्भा हि दोषेण
 हिंसादिना प्रावृता भवेति यस्मात् परधर्मो भयावहस्तस्मात्स्वकर्म न त्यजेदित्यर्थः ४६ यं पञ्चा जं भव

ते

स्वकर्मणा मीश्वरे समपर्ण कर्तव्यमित्युक्ताः । नंतरलोक ध्वयेन स्वकर्मणामावश कृत्वमुक्ता तेषां परमेश्वरे दत्तं
न किं फलं स्यादित्यतः प्राह ॥ असक्तबुद्धिः स न्यासी न कार्ययत्कर्म निपतं क्रियते न संगत्पत्का फलं चैव सत्यागः
सात्विको मतः ॥ इति पूर्वोक्तेना मुख्यसात्विकत्यागेन असक्तबुद्धिः पुत्रदारादिषु सक्तिपदेषु प्राप्तिकिवर्जि
ता बुद्धिर्यस्य सोऽसंबुद्धिः विरक्त इत्यर्थः ॥ अतएव जितात्मा प्रांतचित्तः विगतस्पृहः विशेषेण गतास्पृहा
तस्यायस्य तादृशो भूत्वा नैष्कर्म्यसिद्धिं कात्स्न्येन स्वरूपतः कर्मत्यागलक्षणं परित्यज्य सिद्धिं परमां प

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगस्पृहः नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सन्यासेनाधिगच्छति ४५
सिद्धिं प्राप्ता यथा ब्रह्म तया प्राप्नोति बोधमे समासेनैव कौंतेय निश्चिज्ञानस्य परा ५०

वर्तुतां मुख्यत्यागापेक्षया तिष्ठेष्टं न दृष्ट्य कुशलं कर्मेति श्लोके व्याख्यातं ॥ अधिगच्छति प्राप्नोति ४५ स्वक
र्मनिरतः सिद्धिं यथा विंदतीत्येतत्प्रतिज्ञातमुपपादितं ॥ इदानीं नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्नोति परिव्राट् वशा कारसंज्ञा
वैराग्यवान् इत्यर्थं ब्रह्म प्राप्नोति तया यथा वक्तुं प्रतीज्जाते सिद्धिमिति सिद्धिं निबोध ॥ बुध्यस्व मे म ह च नात्
समासेन कौंतेय यथा वत् प्राप्यं ब्रह्म विधेयापेक्षं स्त्रीत्वं ज्ञानस्य परा निष्ठा यदपेक्षया ॥ न्यतः शेषं प्रांत
रत्नरंजास्तीत्यर्थः ५०

तमेव ब्रह्मप्रतिप्रकारमाह त्रिभिः बुद्धेति बुद्ध्या वेदांतप्रवणमननपरिपाकोत्पत्त्या अहं ब्रह्मास्मीति परोक्षनिष्प
 धरूपया विष्णुद्वयासर्वभूतेषु मैत्रादिभावनाया विशोधितया धृत्पाधैर्येण योगक्षेमादिनिमित्तवैष्णवपूर्णह
 तेन अहं मानंदेहेन्द्रियसंघातं नियम्य दृढासनो भूत्वेत्यर्थः चकारात् प्राणं च नियम्य शब्दादीन् विषयान्
 त्यक्त्वा ततः इन्द्रियाणि प्रत्यागच्छेत्यर्थः प्रत्याहृत्य करणोपि प्रतर्जनसैव विषयान् स्मरति तत्परित्यागमाह
 रागद्वेषौ व्यदस्य चेति संकल्पं त्याजेत्यर्थः सह विषयपरीतस्य तत्र रागं जनयतीति प्रसिद्धं तथा चाक्षेपाद

बुद्ध्या विष्णुद्वयापुक्तो धृत्पात्मानं नियम्य च शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्यदस्य च ५१
 विविक्तसेवी लब्ध्वा सीपतवाक्कूपमानसः ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ५२

चार्थस्तु दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्प्येते योग्यो भवतीति तृतीयेन संबंधः ५१ केन साधनजातेन एवं भूतो
 न एवं भूतो भवतीत्यत आह विविक्तेति पतञ्जलाध्याहारेण योज्यं नित्यमिति सर्वत्र संबंधनीयेन नित्यं विविक्तसे
 वी एकांतशीलो लब्ध्वा सीमितशानशीलश्च तथा नित्यं वैराग्यं रागाभावं समुपाश्रितश्च तथा नित्यं ध्यानयोग
 परो ये भवति यत वाक्कायमनसो भवति यत कायः प्रासनदा - नियम्य विषयेभ्य इन्द्रियाणां प्रत्याहृत्य न
 यत मानसः सर्वसंकल्पसागेन अत्र चतुर्भिः साधनेर्यत वाक्कायमनसो भूत्वा ब्रह्मभूय कल्पत इत्युत्तरं

एवं पतवाक्कायमानसयोगितो योगजाः सिद्धयः उपतिष्ठंति ताश्च प्रत्युत्पादयित्वा
 त्मके योगगुणे प्रवृत्तेन तत्र रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्स्ययोगाग्निमपंशरीरमिति तथा यं यं लोकमनसा संविभाति शु
 द्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ततं लोकं जयते तांश्च कामांस्तस्मादात्मसंघर्षवेदूति कामचसंभावितिसंकल्प
 त्रिलोकं लोचनीयमतीतानागतमर्थजातं कामान काम्यमानान् विषयान् जयते उपलभते इति प्रतिपदानामर्थः
 तथा नाविरतो दुश्चरितानां तांसां नासमाहितः निरुद्धचित्त इति रपि प्रसीतमानसो योगैश्च सर्वसत्त्वचित्त एवमात्मा
 नं न प्राप्नुयादिति श्रुत्यर्थः तदिदमास प्रवृत्तिपदानुयोगाय तमानसो अस्मितामात्रं प्रतिपोभवति तदनामेवास्मिता
 स्थितिर्विषयाभिमुखो हंकार इत्युच्यते विषयविमुखत्वमस्मितेति ततस्तमहंकारं निगृह्णीयात् ततश्च निग्रहे योगा

अहंकारं बलं दर्पकामं क्रोधं परिग्रहं विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ५३

बलं सत्त्वसंकल्पत्वादिसामर्थ्यमात्मनः परमदर्पकरोति न मत्तुल्यो न्योस्तीति मन्यते ततश्च दृढमौर्ध्वमिति क्रम
 तीत्यापस्तवं वनात् दिव्यान् कामान् निराधितितत्र केन विनिमित्तेन कामप्रतिबंधे सति क्रोधवानभवति ततः परो
 सादनापभ्रं संशिष्यादिपदिग्रहं संपादयति ततो न पश्यतीति तस्मात्सर्वानर्थमूलभूतमहंकारमेष विमुच्यते
 एतान् विमुच्यति अहंकारविमोक्षेऽपि निर्ममत्वं तत्प्रदर्शितेषु ममताप्यन्यत्वे सत्यहंकारः शिथिलीभूतो वि
 षयवैमुख्यप्राप्य सुकारोऽस्मितायां विलीयते ततः शान्तास्मितायाः प्रविप्रलयाति निरिधना शिवदुपर
 तो योगा ब्रह्मभूयाय कल्पते ५३

अस्मैवंशांतस्य केवलस्य योगिनो व्युत्पन्ना वस्थामाह ब्रह्मभूत इति यो हि सुप्रोक्तये वा संपन्नो पाग च व्युत्थितश्चेज्जड
 देहः तस्योग्रस्तद्वतं दालुरिव तिष्ठति ब्रह्मभूतस्तु प्रसन्नात्मा अप्रमत्तचेताः लघुशरीरः प्रमत्तेनेव समाधिसुखेन त
 प्रः तदेकप्रवणेन शोचति नष्टं नाप्यप्राप्यं कांक्षति दारादिसर्वेषु चतुर्विधेषु समः ब्रह्मे वेदं सर्वमिति बुद्ध्या वैषम्यव
 र्जितः स नृपरां मदुक्तिं ह्येतदृष्टि विवर्जितो भावनां लभते पातं जलनयोगा तु न परादृष्टिं लभते भेददर्शित्वात् अप्यं
 च भक्तः श्रीभागवते दर्शितः सर्वभूतेषु येनैकं भगवद्भावमाह ते भूतानि भगवत्याद्येषां भागवतो तम इति सोऽप्यं
 तुर्यो भक्तो ज्ञानी त्वात्मेव मे मत इति भगवता दर्शितः ५४ अस्या हेतात्मज्ञानलक्षणया भक्तैः फलमाह भक्तोति

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मान शोचति न कांक्षति समः सर्वेषु भूतेषु मदुक्तिं लभते परां ५४
 भक्त्या मामभिजानाति पावान्यश्चास्मितत्वं ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरं ५५

मां उक्तविधया भक्त्या ज्ञानाप्रमितः सा कल्पेन जानाति सा कल्पमेवाह पावानिति प्रणपरिमाणे वा देहसंमिते वा
 ता किं ता मिवाका सवत्सकलमूर्तद्रव्यसंयोगी लक्षणं विभुत्वाप्रयो वा संप्रपंचाद्देतवादिना मि वस्वगतभेदवा
 ५४ खंडे करसो वेति मापावश्यादतस्तु त्वतो मां तत्त्वदार्थं जानाति तथा यश्चास्मीति किं देहं द्रव्यप्राणमनसामन्यतः
 किं यत्कालं स्यापी वा इति कविज्ञानरूपो वा शून्यो वा कर्ता भोक्ता वा जडरूपो वा चिद्रूपो भोक्ता वा कर्तृत्वभोक्तृत्व
 वर्जितः प्रानंदधनो वेत्सेव मामजरममरमभयसंशोकं जानाति तथा च श्रुतिभिर्द्यते हृदयगुणि छिद्यंते सर्व
 संशयाः स्तीयंते चास्य कर्माणि तस्मिं दृष्टे परावरे इति प्रात्मदर्शने सति सर्वसंशयो छेदं दर्शयति एवंचैत्र
 ज्ञं चापि मोविधि सर्वज्ञेषु भारत इत्युक्तेः सर्वज्ञे चैव मां विभुं सच्चिदानंदयनं ज्ञात्वा

स्मृतिरपि तत्सत्यागमिधियो यैव प्रवृत्तेऽसिद्धिं

मनुसद्यर्षीकारुतमग्नौप्रोतंप्रदूषेतैवंहास्यसर्वपापानः प्रदूषंत इति पूर्वकर्मणां शानेन प्रायश्चित्तेनेव सत्यपि नाशप्रवर्णे
ज्ञानोत्तरकालीनां कर्मणां नाशभाते ज्ञानोत्तरमपि देहधारणे स्वाभाविकानां कर्मणां वर्जस्यासंभवादवश्यं ज्ञानिनोपिव
धः स्यादित्याशंक्य हि सर्वकर्माणि मद्यपाश्रयो ह मेव प्रज्ञानघनः प्रत्यगात्मा व्यपाश्रयः प्राश्रयो यस्य स मद्यपाश्रयो
ज्ञानी सर्वकर्माणि विहितानि निषिद्धानि वा सदा कुर्वीते मत्प्रसादात् मदनुग्रहात् शाश्वतं नित्यं परमः ममोक्तं पदं
दनीयं मोक्षमवाप्नोति न तु ज्ञानोत्तरमपि क्रियमाणैः कर्मभिर्वर्धते तस्य पुत्रादाय मुपयांति सहृदः साधु कृत्यां हि वंत
पापकृत्यामिति न ह वा एव विदिकिंचन रजः प्राधंसते विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन इत्यादि शास्त्रेण तत्त्वज्ञानि
नः कर्माणि प्रवृणोत ५६ एवं वर्णश्रमादिकर्मपुरस्कारेण ससाधनासफलावस्थविधानिरूपितः प्राप्तये पुनः सा

पूर्वकर्मण्यपि सदा कुर्वीते मद्यपाश्रयः मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययं ५६
चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चितः सततं भव ५७
मच्चितः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि अथ चेत्तमहंकारान्मोक्षसि विनं स्यसि ५८
यदहंकारमाश्रित्य न योस्य इति मन्यसे मिथ्येव व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वं नियोऽस्यति ५९
स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणाः कर्तुं नैष्टसि यन्मोहात् करिष्यस्य वशोपितं ६०
धनत्वेन भक्तिमेव विधत्ते चेत्तमेति चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वाणि नित्यमैमित्तिकानि मयि भगवति वा सुदेवे संन्यस्य यात्करो
ष्यिष्यदश्रासीत्युक्तीत्यासमर्थमत्परः अहमेव परः प्राप्नोयस्य सः बुद्धियोगं पूर्वोक्तं सिध्यसि ध्योः समत्वनतलं च कर्म
णां मोक्षहेतुत्वं संपादकं प्राश्रित्य मच्चितः मदेकशरणः सततं सर्वदा भव ५७ एतस्य भक्तियोगस्य करणं गुणमकरणं दोष
चारुमच्चित इति दुर्गाणि अध्यात्मिका धिलोकादीनि संकटानि अहंकारात् स्वपांडित्याभिमानात् नम्रो व्यसि मद्यपाश्रयं तर्हि
विनं स्यसि पुरुषार्थप्रयो भविष्यसि ५८ स्वतंत्रो हंत्वं दुर्कं न करिष्यामीत्याशंका रूपदिति पतयति अहंकारं गर्वं प्राश्रि
त्य न योस्य पुनं न करिष्ये इति मन्यसे एष ते तव व्यवसायो मिथ्या यतः प्रकृतिः सन्नियस्वभावः त्वानियोऽस्यति प्रकृतिः

कां सोऽपरमेश्वरोऽयं दहमस्मात्पतः ग्राह ईश्वर इति ईश्वरः ईशानशालोत्तर्यामी पृथिव्यादीनां सर्वभूतानां हृद्देशे बुद्धिगु-
 हायां सर्वप्रालिप्रवर्तकस्तिष्ठति कीदृशः सर्वभूतानि भ्रामयन् ऊर्ध्वाधो मार्गेषु संसारयन् काष्ठपुत्रिका इव स्वरू-
 पः यंत्रारूपा नियंत्रमिव यंत्रे उक्तमन्त्रसाधनं मायात्मकं निगदितं यंत्रारूपा निमायया स्वशक्त्या भ्रामयन् नितिसं-
 बंधः हेऽर्जुन शुक्लविष्णुं द्योतकरं एतं सेश्वरोसीति भावः प्रज्ञाहंकारपूर्वकं यः कर्म करोति यश्च ईश्वरपरवशो हंका-
 रोऽसीति बुद्ध्या करोति तयो रत्यंतवैलक्षण्यप्रदर्शनार्थं मंत्रोभाष्ये उदाहृतो अहंशकृत्समहरर्जुनं च विवर्तते अ-
 सीवेद्याभिरिति भारद्वाजार्थं अहंशकृत्सर्जुनं चेत्याग्निमारुतस्य प्रतिपादितब्राह्मणेन प्राग्निमारुतशस्त्रविनियुक्ता प्रप-
 मेयस्मिन् दिवसे सोमः स्तूयते पागार्थं ते देवजन्मसाफल्यदिनं मुख्यं ग्रहः शब्देनाभिधीयते अन्यतु दिनमेव निष्क-

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति भ्रामयन् सर्वभूतानि यंत्रारूपा निमायया ६१

लत्वात् तथा च स्मृतिः दृष्टमिर्जन्मभिर्वेदाग्रधीतं शतजन्मभिः सहस्रेर्जन्मभिः सोऽसं ब्राह्मणं पातुमर्हतीति यो म-
 यायास्यदौर्लभ्यं दर्शयति तदयमशब्दः कालवचनोऽपि सोम्यैकर्मणिवर्तते यथा दर्शपूर्णमासशब्दोऽतदेवं सन्नि-
 हः यागः कृत्स्नं प्रविदुषा कृतं प्रप्रकाशमिव भवति तथा हरर्जुनं स्वच्छंदं देवविदुः प्राकृतं प्रकाशरूपमिव भवति ते-
 एतेऽने विद्वद्विद्वत् कृतेऽग्रहनीयं नसी प्रहतिरूपत्वात् तोगुणकार्येऽप्रविवेद्याभिकर्माणावक्षोऽप्यसंशय-
 वाग्रहंकारो मायाभिमानरूपविविधा विज्ञानातिताभिः निवर्तते वैपरीतेन वर्तते सोपासनं कर्म श्रेतं परमा-
 त्मत्वप्रकाशकं बंधविच्छेदहेतुः मूहकृतं कर्म कृत्स्नं स्वस्वपावरकं बंधहेतुरित्यर्थः तदेवं भगवान् पार्थ अ-
 र्जुनेति संबोधयन् एतस्य स्वच्छातः करणत्वद्योतनेन युक्तधर्मधिकारं दर्शयति ६१

ने. भा.
भा.
३१

तमेव ईश्वरं सर्वभावेन सर्वान्नाशरणमो श्रियंगच्छाश्रयस्वतत् प्रसादात्तदनुग्रहात्परांशान्तिमुपरतिं समाधिमिति य-
वत् तथा च सूत्रं समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानादिति स्थानं च परं विस्मोः पदमोक्षं शाश्वतं नित्यं प्राप्स्यसि ६२ स-
र्वज्ञानं मुपसंहरति इतीति एवं प्रकारं ते तुभ्यं मया सर्वज्ञेन परमकारुणिकेन ज्ञानं प्राख्यातं गुह्यतरं मंत्रं वरसाय-
नादिरूपात् गुह्यात् गुह्यतरं प्रतिशयितरं रहस्यं एतद्यथोक्तं शास्त्रार्थजातं मया सम्यगाज्ञेन यथेष्टं सिद्धं कुरु ६३
वि१

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत तत्प्रसादात्परांशान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतं ६२
इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया विमृश्येत्तद्वेषेण यथेष्टं सितया कुरु ६३
सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः शृणु मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितं ६४

६३ एवं यथेष्टं करणमभ्यनुज्ञावापि प्रतिवात्सल्यात् श्लोकद्वयेनैव कृत्स्नं शास्त्रार्थमुपदेक्ष्य न तद्गुह्यं लोके का-
ग्रमस्य संपादयितुं ग्राह सर्वं तिसर्वं भूयः गुह्यं भूयः प्रतिशयितं मंभूयः पुनः असकृदुक्तमपि ते मम वचनं शृणु पर-
मं परमार्थविषयत्वात् न लोभात् अपि भयात्वा वक्ष्यामि किंतु हि मे मम दृष्टेऽपि परमाप्नोसि इति हेतोर्दृढं प्रतिश-
यितं ते तव हितं पतस्ततो वक्ष्यामि तव दृष्टत्वात् विषयाश्रयितत्वात् ह्यचनं प्रत्येना वश्यं कर्तव्यमिति भावः ६४

तदेवगुह्यतमंहितमाहमन्मनाइति प्रहंप्रत्यगात्मानंदैकघनः परिपूर्णः तदाकारं मनो यस्य समन्मना भव
एतेन ब्रह्मात्मा भेदेनापि साक्षात्करणीय इति उत्तरमर्थ उक्तः कथमेवंविधा ज्ञानविद्या लभ्यते अतः प्राद
मंजुक्तो भव एतेन भगवदुपासनात्मको मध्यमवद्व्यर्थ उक्तः कथमल्पपुण्यस्य भक्तिरुदेयति दूष्यत आह
मदया जीभणवदर्थं कुराणशीलो भव एतेन कर्म प्रधानं प्राद्यवद्व्यर्थं विवृतः तनुयस्य भगवद्या जित्वं न सं
भवति दारिद्र्यात्स्त्राघभावाद्वा तस्य भगवद्भक्तिः दौर्लभाद्ब्रह्माकाराचेतो हतिर्दुर्लभतरेत्याशंकाहं

मन्मना भव भक्तो मया जीमां नमस्कुरु मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियो सि मे ६५

नमस्कुरु प्राकृतभक्तौ वप्रतिमादौ भगवंतं सर्वोपचारसमर्पणेन नमस्कारादिना सम्यगुपधारयेत्यर्थः तथा
पुत्रलायनो नमस्कारस्यैव यज्ञत्वमुदाहरति यो नमसा स्वधर इति यज्ञो वै नम इति हिवाह्न एव भवतीति चे एव
मुक्तस्य सोपानत्रयारूढस्य फलमाह मामिति मामेव तत्पदार्थं सर्वजगत्कारणं सर्वेश्वरं सर्वशक्तिमत्त्वं
उक्तं सत्त्वं एष्यसि प्राप्स्यसि विवद्वप्रतिविंवधटाकाश इव महाकाशं अस्मिन्नर्थे शपथं करोति ते तव
पुरः सत्यं प्रवाधितार्थं भूतं प्रतिजाने प्रतिज्ञां करोमि मामेवैष्यसीति प्रियो सि मे यतस्त्वमेव मम प्रियो सि मे
तः प्रतारणां नाहं त्वयि सत्यमेवाहं ब्रवीमीत्यर्थः ६५

एवं न मनय जन भजन भवन क्रमेण सांख्य निष्ठायां उक्तायां सर्व ध्यानेनात्मनि पश्यंतः त्यजेन् श्लोकेन दर्शितः इदानीं
 अथ येनैव मजानंतः श्रुत्वा मे भूपासते ते ते पि चाति तरंत्येव मृत्युं श्रुति परायण इति केवलं पास्ति निष्ठा योगाख्या
 उक्ता ता माह सर्व धर्मानिति सर्वेषां वर्णनामाश्रमाणां देहैर्द्रिष्य बुद्धिनां च धर्मान् अग्नि होत्रादीन् सखदुः
 खादींश्च त्यक्त्वा मामेकं सर्वं चरं शर्वशक्तिं सोपाधिं निरूपाधिं वा अखंडै करसानंदघनं दघनं परमात्मानं
 शरणां श्रुणाति हि न स्प विद्या दीनं लोशानिति शरणमाश्रयः परायणं गच्छात् पुहि न देक शरणो भवेत्यर्थः
 अत्र अत्र न भुक्ते वर प्यते न तु जलमात्रं पीत्वेति वत हेतुत्वं उक्ता प्रत्यपार्थः सर्व धर्म परित्यागेन मां शरणं व

सर्व धर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज। अहंत्वा सर्व पापेभ्यो मोक्षं विष्यामि मा शुचः ६५

जेत्यर्थः यद्येते अनादरने नैव परात्मानमुपास्य हे एतस्य भगवच्छरणी करणस्य फलमाह अहंत्वेति अहं प्र
 त्यगात्मा सर्पाद्यंतर्कमाना रायणः सकल पाप विनिर्मुक्तः सम्यक्ज्ञातेः सन्त्वात्वां सर्व पापेभ्यः संचितं किंपापं
 भोगो व्यवधादिभ्यः मोक्षं विष्यामि मा शुचः शोकं मा कर्षीतया हितत्वं शान फलं पापा स्पर्शः शोकतरणं च सर्वं प्र
 तिस्मृति प्रसिद्धं प्रादित्यांतर्तिनं नारायणं प्रकृत्य छांदोगे श्रूयंते स एष सर्वभूः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वभूः
 पाप्मभ्यो य एवं वेद तरति शोकमात्मवित् तत्र को मोहः कश्चिद एव कत्वमस्य पश्यत इति उदितः ऊर्ध्वं स्तो गतः
 पापान्युत्क्रम्य गतो निष्पाप इति श्रुति पदस्यार्थः वर्णमधर्म सन्धास सर्व कषया ध्यापोक्तं तदेहादीनां

किं विचिंत्यमात्मानं साक्षात् कुरुते न किं
 सत्तत्पदस्यार्थः ६५

एवं श्लोकद्वयेन ज्ञानयोगो न सांख्ययोगो न योगिनामिति सांख्ययोगो द्वितीयाध्याये दर्शितो उपरह
 यविद्यासंप्रदायविधिमाह इदमिति प्रयोगतपस्कायतपःप्राप्तोचनंत इति तापः प्रपन्नशीलापेत्यर्थः प्रभक्ता
 यश्च द्वाहीनायः प्रसूषवेगुरुसेवा प्रकुर्वते मां परमात्मानं यो भ्यस्तपति मदीयगुणा सहिस्तुतया मयि दोषा
 रोपपरो भवति तस्मै न ज्ञाप्येकं संवदत्वा देतेषां विशाघाणां मम नमः भावेऽपि कदाचन महत्पिसंकटे
 देन वाच्यं नोपदेष्टव्यं प्रवृत्तिविद्या ह वै वास्तव्यं एवमाजगाम गोपायमासेवधिष्टेह मस्मि प्रसूयकाया
 नृजवेयताय नमाद्रूपात् वीर्यवती तथा स्यात्तस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तया सुरो तस्यैते कथिताः पृथक् प्रकाशं

इदं तेनातपस्कायनाभक्ताय कदाचनः नचासूक्ष्मवेवाच्यं न च मां यो भ्यस्तपति ६०
 य इदं परमं गुह्यं मद्रुक्तेष्वभिधास्यति भक्तिमयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयं ६०

तेऽहात्मन इति श्रवणतः प्रसूयारहिताय प्रार्थनोपेतयाभ्यासशीलाय गुरुपरमेश्वरार्थनपराय चरहस्यं दे
 यं नान्यस्मै इत्यर्थः ६० एतं संप्रदायविधिमुक्त्वा संप्रदायकर्तुः फलमाह य इदमिति इदं परमं गुह्यं यो भक्तिहीनो मा
 नसूयार्थं सिद्धये न मद्रुक्तेष्वभिधास्यति सोऽपि तत्र मयि परमेश्वरे चिदेकरसे परां भक्तिं प्रदेते लक्षणं
 उपासनां कृत्वा तत्रादरं प्राप्यतामनुश्रुय च मामेवैष्यति मुक्तिं प्राप्स्यतीत्यर्थः प्रशंसयं संशयोऽनास्ति
 स्मर्यते हि अजामिलादीनां भक्तिगंधदीनानामपि पुत्रसंकेति तेन नारायणेति नान्नास्त्रेह वशादाहूयतां तावन्मात्रं
 हेन भगवता सद्गतिर्दत्ता किमु वक्तव्यं यो वाचा एतावच्छस्त्रं हस्यं प्रतिपादयति तस्य भक्तिनाभाः किमेव

इदं परमं गुह्यं मद्रुक्तेष्वभिधास्यति ६०

ननु प्रश्नश्च यत्कृतं सर्ववर्धमिति त्वयैवोक्तं कथमभक्तस्यापि एतच्छास्त्रमिधानतेन तत्पादित्वाभः संभवेदित्याश
 काह नचेति तस्मात्तद्वत्तच्छास्त्रप्रवर्तकान् अन्यो मनुष्येषु मेममप्रिय कृतमः नच काश्चिदस्ति इयमेवममम
 हतो ज्ञाचिकाभक्तिस्तो कृत्वा सोपाचारो ह क्रमेण ममप्रियतरो भविता भविष्यति प्रनिष्ठपापिसंस्पृष्टो दहत्ये
 वाहपावक इति नच भुवि एतस्मात्तन्मत्परमार्थसाधनमस्तीति भावः ॥ प्रक्षरार्थः स्पष्टः ६५ ॥ प्रध्यापक
 स्य फलमुत्काधेतु फलमाह ॥ अध्येष्यते चेति शानयज्ञेन निर्विकल्पसमाधिना इष्टः सहिधर्ममेघना

नच तस्मान्मयेषु ^कप्रिये मेप्रिय कृतमः भवितानच मेतस्मादप्यतरो भुवि ६५
 ॥ अध्येष्यते चेप इमं धर्म्यं संवादमावयोः शानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मेमति ॥
 प्रक्षवानननश्च यश्च एणुपादपियोनरः सोपि मुक्तः शुभानलोकान्नाप्नुया
 त्पुण्यकर्मणः ॥

मापुष्कलपुण्यवष्टिकरस्तद्वदेतस्य शास्त्रस्याध्ययनमपीत्यर्थः इति मेमम सर्वेश्वरस्य मतिः तेनावस्तुतिमात्रे
 मेतदिति नमंतव्यं किंतु भक्तार्थनुवाद एवायमिति भावः ॥ प्रवक्तुरध्येतुम्फलमुत्काधेतु रपि फलमह
 प्रक्षवानिति श्रुणुपादपि ॥ प्रक्षरश्च वणं कुर्यादपि किमु वक्तुमत्रादरेणार्थग्रहणं यः कुर्यात्तत्तत्कर्म
 तन्मापुष्कलपुण्यवष्टिकरः तथोक्तं श्रीभगवते वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषांस्त्रिभुवनानि हि व
 क्ते रं प्रश्नं कश्चोत्तरं तत्पादमात्रे लं यथेति ॥

सर्वतर्काणां सर्वतोपि भावात् कश्चित्कार्यशेषस्य ज्ञानेन वेति पृथगिति प्रपञ्च्य पुनः स्वयमेव उपदेशः कृतः
 च तत्तत्तद्भगुणानि राघवमाया वंशतत्त्वोपपदेशेन कृतार्थः कर्तव्य इत्याशयेनाह कश्चिदिति नाम प्रवेद
 नेहोपाय एतत्त्वया एकाग्रेण चेतसा श्रोतव्यं शब्दतो र्यतश्च बोधयामिति मम कामोक्तिरतस्त्वेष्टमि
 किमिदं त्वया कृतमिति शृण्वतोऽपि तत् प्रज्ञानकृतसंमोहविपर्ययः प्रज्ञानान्मन्मथारूपः स्वधर्म
 पुद्गलधर्मधारूप इति सद्विविधीपिनष्टः कश्चित्तमच्छ्रमसाफल्यमिच्छंस्त्वं महर्षिणामीत्यर्थः ॥ एवं च

कश्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा कश्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टः स्तेधनं ज्ञय ३२
 प्रहृष्टो न उवाच नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मया व्युत्स्थितोऽस्मि गतसंदेहः
 करिष्ये वचनं तव ३३

३२ स्वस्य कृतकृत्यतां ज्ञापयन् प्रहृष्टो न उवाच नष्टो मोह इति मोहः पूर्वोक्तो द्विविधोऽपि नष्टः स्मृतिः रयमहम
 स्मि परं ब्रह्मेत्यात्मानुसंधानरूपा आत्मतत्त्वविषया लब्धा यस्य लाभेन सर्वहृदयगुणानां पावान्मया
 ज्ञातव्यत इत्यत्रोक्तानां विजुडैकधर्मप्रभवानां विमोहो भवति तथा च श्रुतं स्मृतिर्लब्धे सर्वगुणानां वि
 प्रकाश इति त्वत्प्रसादान्मया व्युत्स्थितोऽस्मि गतसंदेह इति संवन्धः स्थितोऽस्मि गतसंदेहो नष्टसंदेह इत्यनेनात्म
 न्मन्मथारूपो मोहो नष्ट इति दर्शितं करिष्ये वचनं तव इत्यनेन स्वधर्मधारूपो विमोहो नष्ट इति दर्शितं ३३

संस्मृत्यं शास्त्रार्थ इदानीं कथाप्रबंधं मवानुवर्तयन् संजय उवाच इति प्रदुतं चेत्सो विस्मयकरं रोमं मरुत्प्रणं रोमां
 जेदेदजनकं ७४ कथं मयं त्वया दूरस्थोऽपि वासुदेवार्जुनयोः संवादः श्रुत इत्यत आह व्यासप्रदोसादिति भगव
 त्वासेन दिवं चत्तः श्रोत्रादिकं मध्यं दत्तं पेना हं व्यवहितं विप्र कष्टं वा सर्वं कथं तेनात्मन कवद्विजानाति
 प्रतो व्यासप्रसादात्तस्यास्त्रं परं गुणं गोप्यं प्रहंस्कृतवान् योजं च पश्य मे योग मे प्रश्नमिति प्रतिज्ञापूर्वकं प्रदर्शि
 तं वैश्वरूपं तमपि दृष्टवानिति शेषः स्वयं कथयत इत्युक्तेऽप्रस्य महतो भूतस्य निष्कसितप्रेतद्यद्देवदे
 शनिष्कृतेः स्वनिस्वसितं वेदं शिष्याचार्यपरंपरया कथित इत्यायाति तदर्थं साक्षात्कथयत इति सूच्यते

संजय उवाच इत्यहं वासुदेवस्य प्रार्थस्य च महात्मनः संवादमिममश्रोय मद्रुतं रोमहर्षणं ७३
 व्यासप्रसादा श्रुतवानेतद्गुह्यमहं परं योजं योगी स्वरात्कृत्वा साक्षात्कथयतः स्वयं ७४ राजन्
 संस्मृत्यं मया संवादमिममद्रुतं केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ७६

ब्रह्माणं प्रतीव इदानीं मर्जुनं प्रतिसाक्षात्कथयतः श्रुतवानहमित्यर्थः तेन भगवदनुग्रहपात्रतया ब्रह्मणा सन
 त्तमस्य घोसतेऽत्र एतद्योगमित्यभेदेनान्वये तु गदाचेक्षया पटद्योगमिति पुनः पुनः कलिंगयो रपि सामानाधि
 करण्यशक्यं च पार्त्तिकं चिदसतापि दृष्टुं पहतुमित्यादाविवर्षप्रवृत्तलिंगसंस्कारप्रावल्यादुत्तरन्तमिन्न
 लिंगविशेष्यज्ञानेपि पूर्वसंस्कारेन निवर्तत इति सामानाधिकरण्यवत्लिंगयो रपि वक्तुं शक्यमिति ज्ञेयं
 ७५ केशवार्जुनसंवादस्य वरुणविश्वरूपाख्ययोगदर्शनसंवात्सलादंक्रमणश्लोकद्वयेनाह राजन्नि
 राजन् ७६ एतद्वपुण्यं पुण्यं करं पापहरं चेत्पार्था तसंस्मृत्यं संस्मृत्येति संभ्रमेऽदिरुक्ति शेषस्य

तच्चैतिहविष्यरूपं एतद् गीर्तित्वस्मात्प्रमाणमिति देशितो विप्रकृष्टं वक्राणिते स्वस्मात्प्रमाणं विशंतीति व
 यस्तद्विषयं भिष्यादिनयं च करतलमलकवदष्टवान् तच्च जगतो मिथ्यात्वमंतराणं न संभवतीति प्रति
 वेदांतकतकोप्रतीतानागतं वस्तुवीक्ष्यते करविल्ववत् योगी संकल्पमात्रेण मिति शस्त्रेषु डिडुमः साया
 सर्वदं सर्वं सर्ववस्थामिदं जगत् अस्तीति तदुपाधिस्त्रिंशत्सर्वीत्याह सर्वमोक्षते १० प्रारंभपरिणामाभा
 जेन रूपेण यत्र सत् प्रतीता वागतं वस्तु योगी तदीक्षतां कथं ३ संकल्पमात्रभातं च स्वतादादिपक्षयो

तच्चैतन्मृत्युसंस्त्य रूपमत्यदुतं हरे विस्मयो मे महामा जन हृष्यामि च पुन पुनः ७
 यत्र योगेश्वरो कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः तत्र श्रीविजयो भूतिधुवानीति मर्मम ७
 इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सन्यासोदितं
 त्वनिरुपययोगो नामाष्टादशोऽध्यायः १८

नष्टस्त्रीदर्शनाभंतस्याद्यो मिश्रानमप्रभा ४ योगो संकल्पमात्रेण तस्योत्पत्तिर्यदृश्यते ईष संकल्पमात्रेण स
 नोत्पत्तिस्तदेव्यतां प्रभं मे परिणमेवादेश कालाद्यतिक्रमः नैव दृष्ट क्वचित्स्वप्नमापादिवुस्फुट
 युगपद्भूते कुंभो नादादेश स्थयोगिभिः जलसूर्य ईवास्माभिस्तेनासौ कलितः स्फुटः योगिभिर्गृह्य
 मारत्वा हयः सर्व उहर्वहसनेवास्तीति चेत्कार्यं कथमाह विधं भवेत् ५ यावत्तं हीयते कार्यं पूज
 यद्विन्न देशतात्त्विकं लयः

भाविनास्येष्टं तत्तन्नास्तियः ६ यस्मान्नाम्पुभिरारब्धमिति तन्नामिगिव्यवत्प्रवृत्तेः परिणवः
 जगत्किं त्विदं जालवर्गः १ सत्यं च इदं जालाभां विष्णुं सर्वं परागृह्यं अनाधिष्ठाता धृतेः शुद्धनास्तेव ते दया
 हिति ११ स्पष्टार्थो मूललोकः ३५ यस्मादनंतैश्चर्यो भगवान् तदनुगृहीतोर्त्तनोपुधिष्टिरपत्तेस्ति अ
 तस्त्वया जयाशानकार्येत्पाहपत्तेति यत्र पत्तेर्ध्रुवेति सर्वत्र संवध्यते आदेव ह सनादिशोभावि
 जयः प्रसिद्धः भूति एष्वर्थं सर्वं नियंतृत्वं नीतिर्नयश्च एतत्सर्वं तत्र तस्मिन् पत्तेर्ध्रुव
 मिति मम मतिः अतः पांडवेः सहसंधिरैव कर्तव्य इति भावः ३८ ६१ ६२ ६३
 इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणसमर्पदाधुरंधरवंशावतंसश्रीगोविंदस्स
 नोः श्रीनोलकंठस्सरिर्वैर्यस्य कृतो भारतभावदीपे भीष्मपर्वणि
 गीतार्थप्रकाशोऽष्टादशोऽध्यायः १८ संवत् १८६१ ज्येष्ठे
 मासे कृष्णे पक्षे चतुर्थी चंद्रवासरे लिखतं लालज
 मल्लमिश्रकुरुक्षेत्रांतरकपिस्थलिमध्योलि०
 पादशंपुस्तकं दृष्टुं तादृशं लिखतं मया
 यदि शुद्धविशुद्धं वा मम दोशो न दी
 यते ॥ १ ॥ गौरीशंकराभ्यां नमः
 गुरुदेवाय नमः